

YU ISSN 0352-5716/UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

71–72

НОВИ САД
2005

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

71–72

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004),
др Милош Благојевић, дописни члан САНУ (2005–)

Уредништво
Др Милош Благојевић, дописни члан САНУ
Др Љубодраг Димић
Академик Василије Крестић
Академик Чедомир Попов
Др Биљана Шимуновић-Бешлин

Главни и одговорни уредник
Др Милош Благојевић, дописни члан САНУ

YU ISSN 0352-5716/UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

71–72

НОВИ САД
2005

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES AND TREATISES

Др Милош Благојевић, <i>Спорови око средњовековних међа</i> – Disputes about Medieval Boundary Lines	7
Мр Момир Самарцић, <i>Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године</i> – Serbia’s Policy Towards Bulgaria and The Secret Convention from 1881	29
Др Михаило Војводић, <i>Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске (1887–1888)</i> – Stojan Novakovic’s Work in the Conclusion of the Railway and Trade Convention between Serbia and Turkey (1887–1888)	43
Др Сава Живанов, <i>Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века</i> – Basis of Russia’s Foreign Policy at the End of the 19 th and the Beginning of the 20 th Century	59
Др Александар Растовић, <i>Британске новине о Србији за време анексије</i> – British Newspapers about Serbia during the Annexation	101

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА CONTRIBUTION AND MATERIALS

Академик Славко Гавриловић, <i>Десет списа из 1790–1791. о српском питању у Угарској</i> – Ten Documents from 1790–1791 about the Serbian Issue in Hungary	117
Др Сергеј Шевченко, <i>Емануели (Мануиловићи): од Балкана до Украјине (XVIII–XX в.)</i> – The Emanuels (Manuilovičes): from the Balkans to Ukraine (18 th –20 th Century)	139
Академик Славко Гавриловић, <i>Представка аустријској влади из 1850-их година о зајосиављености Срба у Монархији и новосивореном Војводству Србији</i> – Petition to the Austrian Government from the 1850s about the Neglecting of the Serbs in the Monarchy and Newly-Created Duchy of Serbia	151
Академик Славко Гавриловић, <i>Два докуменита о српско-румунским односима у Карловачкој митрополији средином XIX века</i> – Two Documents about Serbian-Romanian Relations in the Karlovci Metropolitanate in the mid-19 th century	159
Академик Никша Стипчевић, <i>О италијанским добровољцима у Херцеговачком устанку</i> – On Italian Volunteers in the Uprising in Herzegovina	173
Мр Саша Марковић, <i>Идеје о Војводини др Николе Милутиновића, секретара Матице српске од 1932–1941. године</i> – Ideas about Vojvodina of Dr Nikola Milutinović, Secretary of Matica Srpska from 1932 to 1941	181

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Милош Благојевић: <i>Српски биографски речник I, А–Б</i>	195
Драган Тубић: Душан Дејанац, <i>Лексикон познатих Кикинђана</i>	197
Михаел Антоловић: Thomas Casagrande, <i>Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“ Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen</i>	199
Володимир Миљчев: <i>Петар Текелија: Нацрт и оријентација „Злог генија“ Зајорошке Сечи</i>	202
Бранислав Поповић: Зоран Пејашиновић, <i>Бан Милосављевић</i>	210
Горан Васин: Дејан Микавица, <i>Последњи српски панкалиси</i>	212
Др Андрија Раденић: <i>Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914</i>	215
Ката Мирић: <i>Зборник Мајице српске за историју. Свеске 61–70 (2000–2004). Садржај по ауторима</i>	219

Милош Благојевић

СПОРОВИ ОКО СРЕДЊОВЕКОВНИХ МЕЂА

САЖЕТАК: У историографији је указано на значај сеоских међа, на разне врсте међника, као и на култне радње приликом обележавања, а само делимично и на правни аспект ове проблематике. Истраживачи су уочили, да се спорне међе обележавају у присуству „старица“, сведока, судија, пристава и носилаца разних државних звања и титула, али није објашњено, шта је у чијој надлежности. Ова расправа има за циљ да и то осветли, колико омогућава расположива изворна грађа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: село, међа, стариници, сведоци, судије, пристави

Зависни људи по селима, феудални господари и државне власти средњовековне Србије, настојали су да се сачува целина сеоског земљишта и поштују његове границе које се једноставно називају „међе“.¹ На то је упозорио већ С. Новаковић, равно пре сто двадесет и пет година, истакавши: „да су међе сеоске и целина сеоскога земљишта биле и онда још предмет особитог старања и брижљивости може бити веће него што је данас“.² Новаковићево поређење односи се на XIX век, а у наше време би изостало, због тога што су сеоске међе занемарене, како од мештана тако и од државних власти. У средњовековној Србији морало се увек знати шта припада, а шта не припада, сеоском атару. За испољену брижљивост постојали су ваљани разлози. На првом месту у питању је право коришћења и својине култивисаног и некултивисаног земљишта, за шта су били заинтересовани и зависни земљорадници и господари властелинстава. Ово није и једини разлог. Село је као целина у то доба имало многобројне обавезе према владару и господарима властелинстава, а било је одговорно за тешка кривична дела која су почињена у сеоском атару, па и у насељу. Ако владар

¹ У средњовековној Србији међом се називала свака граница: сеоског атара, неког пашњака, властелинства, жупа, па и државе. Види: Ђ. Д а н и ч и ћ, *Рјечник из књижевних старица српских II*, Београд 1863, 61.

² С. Н о в а к о в и ћ, *Село*, С. Ћ и р к о в и ћ, *Дојуне и објашњења*, Београд 1965³, 66, 224.

са пратњом пролази кроз неки крај, село је било дужно да преда одређену количину хране за људе („оброк“) и обезбеди храну за коње, на којима су владар и пратња путовали („позоб“), па ако лопови и разбојници опљачкају неког трговца на подручју села, мештани су били дужни да надокнаде причињену штету („приселица“).³ Село је морало да плати казну за убиство у сеоском атару („вражду“), ако се убица не пронађе, да надокнади штету за паљевину, уколико је паликућа непознат, а било је и других обавеза.⁴

На одговорност села и значај сеоских међа упозорио је својевремено С. Новаковић, па се на томе не треба дуже задржавати,⁵ док је о међама, нешто касније, претежно, расправљао М. Пурковић.⁶ Он је обратио дужну пажњу на називе и све врсте међника који се помињу у манастирским повељама и хрисовуљама, затим, на начин обележавања међа у присуству „сведока“, обично 12, често 24, а ређе 8 сведока, а набројао је и присутне носиоце државних звања и титула, као што су: кефалије, челници, тепчије, судије, па и властелу. М. Пурковићу нису промакли поједини спорови око међа или обичаји приликом обележавања међа. Но и поред тога, у његовој расправи не може се наћи објашњење, зашто се у неким споровима појављују кефалије, у другим челници, у трећим тепчије, у четвртим судије, а није дато ни образложење због чега се у појединим споровима помињу као присутни „сведоци“, а у другим „стариници“. Наведена проблематика није привукла пажњу ни С. Новаковића, првенствено због тога, што је у центру његовог истраживања средњовековно село а не међе. Делимично објашњење лежи и у томе што С. Новаковићу и М. Пурковићу нису били доступни сви извори, посебно српски превод византијског Земљорадничког закона.⁷ На овом месту треба још додати, да су култне радње приликом обележавања међа биле посебан предмет интересовања М. Барјактаревевића, али се он у истраживањима није удавао од назначене проблематике.⁸ На важност средњовековних међа указивали су и други истраживачи, обично узгред и за потребе посебних истраживања.⁹

За целину сеоског земљишта, данашњи атар, у средњем веку није коришћен један назив, већ су у ту сврху употребљаване изведенице из грчких

³ М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971)165–188.

⁴ С. Новаковић, *Село*, С. Ђирковић, *Дојуне и објашњења*, 72–87, 224; Т. Гарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996², 376–381, 437–446, 457–464.

⁵ Види нап. 2 и 4.

⁶ М. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија, год. 1, св. 2, Скопље 1940, 65–84.

⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955) 15–28.

⁸ М. Барјактаревевић, *О земљишним међама у Срба*, Београд 1952.

⁹ Т. Гарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 378–381; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 147, 148; Исти, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 240–242; С. Ђирковић, *Сеоска оштина код Срба у средњем веку*, *Сеоски дани Срећена Вукосављевића*, 5 (1978) 81–88; М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, *Зборник Матице српске за историју* 44 (1991) 7–18.

речи: периор, синор и метох, али и домаћи назив – отес. Под периором се подразумевао званични опис међа у Византији, али је периор могао „означавати и оно што се у границама садржи“, односно сеоски атар.¹⁰ За последњу констатацију може се наћи потврда у манастирским исправама. Познато је да је велики војвода Никола Стањевић потчинио Хиландару цркву Св. Стефана у Кончи са многобројним селима, што је цар Урош потврдио 1366. године посебном хрисовуљом. Сва дарована села уступају се Хиландару: са људима, виноградима, планинама, воденицама и ливадама „*просто рекше съ всѣми меѣми и правинами и съ всѣмъ периоромъ сель тѣнѣ*“.¹¹ Набројане су најважније површине и објекти у сеоском атару, а пошто се посебно и напоредо помињу „међе“ и „периор“, следи закључак, да се међусобно разликују. Међе су међе, а периор је сеоски атар. Цитирани податак није једини ове врсте, пошто се још у неким манастирским повељама прави разлика између међа и периора.¹²

Другачији је случај са „синором“, под којим се обично подразумевају сеоске међе, а ретко сеоски атар.¹³ Синор у значењу атар забележен је у повељи којом Константин Драгаш потчињава Хиландару цркву у Архилевици са већим бројем села. За свако село је наглашено, да се дарује: са „*синори и мегѣми ѿкоже и одѣ искони имають*“.¹⁴ У наведеном цитату „синори“ и „међе“ записане су једне поред других, што значи да се разликују, па би се на основу тога могло закључити, да се под синорима подразумевају сеоски атари, бар у овом случају.

Трећи термин – „метох“ – такође је грчког порекла и под њим се обично подразумева манастирски посед,¹⁵ али је у науци утврђено, да се метохом назива атар неког града, трга, рударског центра, па и сеоског насеља. Град Штип имао је свој „метох“ који је обухватао околно градско земљиште, па и једно оближње сеоско насеље.¹⁶ Ново Брдо имало је такође „метох“, па се на вино произведено у „градском метоху“ није плаћала на тргу трошарина (*вин'скы псоунѣ*).¹⁷ Поуздано је утврђено да је и Призрен имао своје градско земљиште – градски метох – где су се налазиле њиве и виногради грађана.¹⁸ Рударски центар и трг Рудник имао је нешто већи метох који је обухватао пет сеоских насеља.¹⁹ Мањи рударски центри и тр-

¹⁰ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 481.

¹¹ С. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд 1912, 445.

¹² С. Новаковић, *Законски споменници*, 424, 427.

¹³ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 496, С. Новаковић, *Законски споменници*, 511.

¹⁴ С. Новаковић, *Законски споменници*, 447.

¹⁵ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 465.

¹⁶ С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*. Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75. годишнината на живот, Скопје 1986, 32.

¹⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима десјоѣа Сѣефана Лазаревића*, Београд 1962, 51 чл. II.

¹⁸ М. Благојевић, *Град и жуѣа – међе градског друшѣва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 67–84.

¹⁹ М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишѣа*, 8, 9.

гови поседују такође метохе, па се у повељама помиње: „*Койорики тръгъ съ Ельищи и съ мѣтохомъ и съ мегъми и правинами*“.²⁰ Истом повељом којом кнегиња Милица дарује Копориће манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори, даровано је и неколико села, а свако село са својим „метохом“.

Шаренило назива за атар употпуњава и један термин домаћег порекла – „отес“.²¹ Тумачење овог термина дао је својевремено С. Новаковић следећим речима: „у споменицима се обично каже да се међе тешу или утесавају. Стога се *отѣтесъ* зове оно што је ограничено, и као да је могло значити или део сеоске земље или свеколики хатар сеоски“.²¹ Објашњење је тачно, јер се под „отесом“ у неким случајевима подразумева део атара, а у другим, цео атар.²² Последњи термин „јавља се већ у повељи кнеза Лазара за манастир Раваницу“, упозорава С. Ђирковић, а сама реч „хатар“ дошла је из Угарске.²³ Од поменутог речи изведен је глагол „ухатарити“ који се среће у једној повељи кнегиње Милице.²⁴ Задржавање на назначеној проблематици било је неопходно због тога, што се у споровима око међа помињу синори, периори, метоси, хатари, отеси, а најчешће међе.

Спорови око међа сеоских атара вођени су у далекој прошлости, а решавани су по устаљеним обичајима. Са јачањем државе и стабилизацијом поретка, представници државне управе и судства настоје да регулишу вођење спорова, али са ослоном на народне обичаје. Стојан Новаковић је био у праву када каже: „Суђење, на прилику, о сеоским међама, које је једнако и у Душановом законику и у византијском праву, изгледа нам као народни сеоски обичај, просто уписан у закон и потврђен државном влашћу, која се позивље да томе сеоском суђењу својим ауторитетом да значај и поштовање“.²⁵ Новаковићу су биле добро познате одредбе Душановог законика о међама, затим, Јустинијановог закона, а посредно и одредбе византијског Земљорадничког закона. Одмах треба рећи, да је пре пола века објављен српски превод византијског Земљорадничког закона, који потиче из прве половине XV века, што омогућава да се истакну сличности и разлике између законских одредби о спорним међама.²⁶

У Душановом законику два члана (79 и 80) посвећена су решавању спорова око земљишта и сеоских међа. Прва реченица у чл. 79. гласи: „*А за мегъ и за земљу, што се потвараю села мегю собомъ. Да иште соудомъ ѿтъ светаго краљу къди се ѿ прѣставиль*“.²⁷ У нашем преводу ова

²⁰ С. Новаковић, *Законски споменници*, 517.

²¹ С. Новаковић, *Село*, 65.

²² Види нап. 19.

²³ С. Новаковић, *Село*, С. Ђирковић, *Дојуне и објашњења*, 224.

²⁴ С. Новаковић, *Законски споменници*, 497. М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 42

²⁵ С. Новаковић, *Село*, 66.

²⁶ Види нап. 7.

²⁷ *Законик цара Стефана Душана*, књ. III, Изд. САНУ, Београд 1997, 120, 121. Цитирана одредба преведена је на следећи начин: „А за међе и за земљу око којих се споре села међу собом, да ишту судом Светога краља из године када се преставио“. Одмах треба рећи да није у питању „суд Светога краља“ Милутина, па смо се због тога одлучили за самосталан превод.

би реченица гласила: А за међе и за земљу, што се споре села међу собом, да тражи судом, од када се преставио Свети краљ. У науци је познато да је краљ Милутин, после канонизације, називан Светим краљем, па цитирана реченица из Душановог законика одређује временску границу, до које се уназад може проверавати исправност међа и право поседовања неког земљишта. Тако је поменуто одредбу Душановог законика протумачио и Т. Тарановски који каже: „да се допуштају само оне парнице због земље, које потичу од потраживања, која су постала после смрти краља Милутина сва пак потраживања која су постала пре тога рока, изгубила су своју важност због застарелости“.²⁸ Слично тумачење даје и А. Соловјев, када упозорава: „да се смрт краља Милутина (1321) сматра као *terminus a quo* за вођење парница око земље; пре тога датума важи застарелост *praescriptio extinctiva*“.²⁹ Временски период у којем се могло проверавати или оспоравати право нечије својине и ваљаност граница, од смрти краља Милутина 1321. па до доношења Душановог законика 1349. године, износи 28 година, што је блиско византијским схватањима и тумачењима о застарелости после 30 година.

У чл. 80 Душановог законика дато је упутство, на који ће се начин доказивати ваљаност спорних граница, следећим речима: „За међе сеоске, да даду обојица који траже на суду сведоке, овај половину, а онај половину по закону, па куда рекну сведоци, тога да је“.³⁰ На основу упоређивања садржине чл. 79 и 80 лако ће се закључити, да је за спорно земљиште и међе надлежан суд, пред којим заинтересоване странке покрећу спор. У судском поступку одлучујућу реч имају сведоци. Свака страна у спору даје половину сведока, па како сведоци одлуче, тако ће и бити.

Спорове око земљишта и међа регулише и 21. чл. Јустинијановог закона. У поређењу са одредбама Душановог законика, овај члан је краћи и непотпунији, па гласи: „*Аице двѣ селѣ имають проу о прѣдѣлѣнь или о нивахѣ. да размотрит судѣа. и прѣдрѣжавишомоу многаа лѣта, томоу да кѣст оправданїе. аице ли боудет оустав дрѣвниш, да кѣст нейоколѣбимо*“.³¹ У цитираној одредби не помињу се изреком ни међе ни земља, већ предео и њиве, па ако се два села споре око тога, онда ће судија размотрити настали спор. Сведоци се не помињу као у Душановом законнику, али се даје упутство да спорно земљиште припада селу које га је држало више година, а увек ономе ко га је држао од искона.

Одредба сличне садржине постоји и у српском преводу византијског Земљорадничког закона, али и једна битна разлика. члан 6 Земљорадничког закона у преводу на савремен језик гласи: „Ако се два села споре о

²⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 571.

²⁹ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 240.

³⁰ *Законик цара Стефана Душана*, књ. III, 120. Одлучили смо се за самосталан превод, због тога што су преводиоци Законика изоставили израз „кои иштѣ“, па га нису превели у поменутој публикацији. Глагол „искати“ подразумева: тражити на суду, гонити судом.

³¹ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 239.

крају или њиви, нека испитају стариници; праведно је да предају онима који су држали више времена. Ако ли је крај од почетка или је државина од почетка (нечија), нека буде постојано“.³² Према цитираној одредби, све настале спорове између села око земљишта треба да истраже или испитају „стариници“, тј. старији и угледни људи из села који су упознати са стањем на терену. По Јустинијановом закону разматрање таквог спора препушта се судији, док се по Душановом законнику коначна одлука препушта сведоцима. Разлике су видљиве и суштинске, па се може поставити питање, шта је од тога исправно. Тачан одговор може се дати тек после анализе неколико спорова око међа и земљишта у средњовековној Србији.

О сеоским међама водило се рачуна и у XII и у XIII веку, а посебно када је требало издвојити нека насеља из жупске целине, па их потчинити некој цркви или манастиру. Такав је случај са селима омањег властелинства цркве Св. Богородице Бистричке, чији је ктитор био Стефан Немања. Црквене поседе потврђивали су и проширивали Стефан Првовенчани и краљ Владислав I, чија је повеља сачувана. У повељи се најпре помињу села: Бистрица и Невизраке обоје, а онда им се одређује међа према суседном селу Ораховцу, уз напомену: „*што је о оноу страну дѣла този жупско, а што је о сию страну дѣла този црковно*“.³³ Из наведеног цитата јасно се види, да је извршено разграничење између сеоских атара који су потчињени цркви Св. Богородице Бистричке и преостале територије жупе. Од тог тренутка црквена села имају посебне обавезе и права, па се по томе разликују од осталих села у жупи. Ово је био и најважнији разлог што су међе црквених села обележене и уписане у пољу, али се из повеље не види ко је вршио омеђавање.

Први пут се о разграничавању сеоских атара, односно о учесницима у том послу, говори у познатој Стонској повељи коју је издао краљ Урош I. Црква Св. Богородице у Стону била је у то доба седиште православне Хумске епископије, па је приликом оснивања добила неколико села од Стефана Првовенчаног, што је касније потврдио и краљ Урош.³⁴ Села су потчињавана Хумској епископији с међама, уз напомену, какве су од раније биле, па је тако даровано и: „*Село Осъл'никъ оу Примори съ мегами како је отъ прѣди было, како си Стефанъ кнезь отътесалъ съ пискоупомъ С'пиридономъ и съ пискоупомъ Медодиемъ и съ Вратимиромъ съ протобистаремъ*“.³⁵ У повељи није наведен разлог, због чега се једино за село

³² Превод је наш, Види: Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, 20.

³³ Споменик СКА III, 6; С. Новаковић, *Законски споменници*, 589–591. Више о томе: М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Београд 2003, 7–23.

³⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 102–112.

³⁵ С. Новаковић, *Законски споменници*, 601; *Српски Дипломаџар I* (рукопис), где је уместо „поп“ Спиридон и „поп“ Методије, прочитано „пискуп“ Спиридон и „пискуп“ Методије. Захваљујемо колеги Д. Синдику што нам је омогућио увид у рукопис Дипломатара.

Осолник или Осојник саопштава ко је обележавао међе, али пажњу привлачи чињеница, што је „тесање“ међа обављено у присуству кнеза Стефана, двојице епископа и једног протовестијара. Присуство двојице епископа и двојице високих световних достојанственика, кнеза и протовестијара, подсећа на неку врсту мешовитог суда, али се из повеље не може дознати шта је било спорно. За кнеза Стефана може се са знатном вероватноћом рећи, да је син великог жупана Вукана Немањића, као и да је заузимао положај удеоног кнеза Зете и Требиња за време краља Уроша.³⁶ Епископ Методије је свакако хумски епископ, али се теже може утврдити из које је епископије Спиридон.³⁷ Присуство тако угледних личности упућује на закључак, да се радило о нечем много важнијем, од обичног тесања сеоских међа. Село Осолник или Осојник налазило се на источној граници Хумске Земље, где се она додиривала са „земљом“ Тривунијом или Требињем, па је са тесањем међа овом селу истовремено, на том потезу, повучена источна граница и Хумске Земље и Хумске епархије.³⁸ Приликом омеђавања Осолника не помињу се ни сведоци ни стариници, што не значи да нису били присутни, али и неупоредиво мање компетентни у односу на удеоног кнеза, протовестијара и два епископа.

О владаревим поседима, у XIII и почетком XIV века, старао се тепчија, па је представљао најкомпетентнијег представника државне управе, да се у његовом присуству обележе међе неког села које владар потчињава некој цркви или манастиру. Када је Стефан Дечански поклатио Призренској епископији село Белаћевац на Дреници, у издатој повељи упозорава се, да су међе Белаћевцу: „*коуде је оутесалъ Владокъ теп'чи оу родителѣ краљевства ми съ Коумановомъ*“.³⁹ Обележавање међа Белаћевца једино према селу Куманову, било је условљено тиме, што је Куманово припадало Српској архиепископији, а Белаћевац краљу, па је било потребно да се зна, где се граниче атари поменутих насеља. У издатој повељи не помињу се ни „стариници“ ни „сведоци“, па изгледа као да је тепчија Владоје самостално извршио разграничење, али старинике и сведоке не треба искључивати. Тепчија је заиста компетентна личност за извршавање раздвајања владаревих од осталихседа, а чинио је то још у неким случајевима, па су међе које тепчија постави легализовне.⁴⁰

Потпунија обавештења о споровима и начину решавања спорова око сеоских међа и земљишта, потичу из времена владавине Стефана Дечанског (1321–1331). У једној исправи коју је издао Стефан Дечански, записан је цео ток парнице коју је повео хиландарски игуман Гервасије против си-

³⁶ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 37, 38; Исти, *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, 143, 144.

³⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*, 141, 142, 151.

³⁸ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 32, 156.

³⁹ С. Новаковић, *Законски споменници*, 639. М. Благојевић, *Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, ИГ 1–2 (1976) 13–16.

⁴⁰ М. Благојевић, *нав.д.* 7–47.

нова тепчије Хардомила, Дмитра и Борислава. Спор је вођен пред Стефаном Дечанским, па је хиландарски игуман изашао „*на соудъ прѣдъ кралевство ми*“, а такође и синови тепчије Хардомила, српска властела Дмитар и Борислав.⁴¹ Тада им се хиландарски игуман обратио следећим речима: „питама вас суседи, властело господина краља, зашто притискате земљу и брдо хиландарско силом које је између Косорића и села хиландарских“? На постављено питање одговорио је као старији Дмитар: „ми не знамо ништа, земља је и брдо Косорићко“, које су држала поменућа браћа.⁴² Спор је настао, као што се види, око тога да ли су неко брдо и земљиште део атара Косорића или суседних села која су хиландарска. После наведених изјава краљ је пресудио, да парничари: „поведу 12 стариника жупљана, људи који су достојни поверења, да се закуну страшном заклетвом, па дошавши на међу да покажу где је међа Косорићима, а где ли је хиландарско“. Стефан Дечански послао је и „присталва“ Градислава Војишића, особу која ужива „јавну веру“ и чије сведочење има снагу званичне исправе, пред којим су се стариници заклели „страшним“ заклетвама, да ће говорити истину.⁴³ Стариници су обележили спорне међе и утврдили да је Хиландар у праву, али познавајући нарав српске властеле, хиландарски игуман је уступио на привремено коришћење Дмитру и Бориславу један комад хиландарског земљишта. Од дванаест стариника ни један није био из Косорића, већ из суседних насеља (Белог поља, Хвалче, Радиловца, Јагодног поља), односно из „жупе“, као што је краљ наредио. Занимљива је и „страшна заклетва“ коју су стариници обично полагали на јеванђеље, крст и икону. Решавање насталог спора ослања се на народни обичај, на старинике који ће показати где је међа, на „страшну заклетву“, на евентуално сведочење пристава. Краљ се појављује у улози врховног судије. Он наређује да се међе забележе у јавноправну исправу, али онако како су их утепали стариници, па је све то записао у повељу краљев логотет Рајко, 6. септембра 1327. године.⁴⁴ У издатој исправи не помиње се изреком ни „судија“ ни „сведоци“, на које се ослањају и Душанов законик и Закон цара Јустинијана, што не значи да се неће појавити у другим споровима.

Одмах после разграничења између Косорића и хиландарских села, игуман Гервасије покренуо је и питање „међу метоха Крушевског и забела“, па је као доказ показао хрисовуљу краља Милутина.⁴⁵ У овом случају међе су биле познате и убележене у исправу, па их је требало само поново означити. Спор није вођен ни са ким, па је Стефан Дечански послао: „челника Градислава да поведе старце жупљане и утеше међе“.⁴⁶ Челник

⁴¹ P. Šafárik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanuv*, Praha 1873, 95, 96; С. Новаковић, *Законски споменници*, 397.

⁴² Види нап. 41. Превод је наш.

⁴³ О приставу у средњовековној Србији исцрпно: М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у јавној историји Срба и Хрватиа до краја XV века*, Београд 1930, 55–60.

⁴⁴ Види нап. 41.

⁴⁵ Више о забелу: М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ XIV-XV (1966) 1–17

⁴⁶ P. Šafárik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanuv*, 96.

Градислав је спровео краљеву одлуку у дело. Међе су поново обележене, на уобичајен начин, уз помоћ стариника из „жупе“, а најважнији међници уписани су у исправу која је поводом тога издата. Спор не постоји, па нема ни парнице и због тога је српски краљ послао представника државне управе – челника – да на једноставан и уобичајен начин, уз помоћ стариника, поново означи некадашње међе. Овде није био потребан ни судија, ни сведоци, нити пристав. Представник државне управе, са ослонцем на старинике из „жупе“ обавио је све послове.

Судије и сведоци појављују се у једном заплетеном спору који је, такође, морао да разрешава, краљ Стефан Дечански 1330. године. Приликом оснивања и организовања великог властелинства манастира Дечана, српски краљ је потчинио својој задужбини многобројна села, а међу њима Средње село и село Куманово. Оба насеља налазила су се на левој обали Ситнице и у близини доњег тока Дренице, а њихови атари чинили су саставни део жупе Ситнице. Дечани су у жупи Ситници имали само два села, Куманово и Средње село, па је већ и због тога требало обележити њихове међе и на тај начин их издвојити из жупске целине. Овај посао је био прилично сложен, а постао је још сложенији због насталих физичких промена на терену. Имајући у виду све што је речено, а вероватно и друге чињенице, Стефан Дечански је послао судију Парабка и судију Богдана, да утешу међе Средњем селу и Куманову, а „с’ ними 24 свѣдоке“.⁴⁷ Ово је први познати случај да се помињу „судије“ и „сведоци“. Најпре се приступило обележавању међа Средњем селу, према селу Кузмину које се налазило нешто северније, али се појавило спорно земљиште „*што је затекла Дрѣница*“.⁴⁸ Река Дреница је при ушћу променила корито, а сведоци су утврдили и о којем терену је реч, па је краљ наредио да се спорно земљиште подели попола – пола Кузмину, а пола Средњем селу. Цео поступак је на терену водио судија Парабко, ослањајући се на казивање 24 сведока. Вероватно је 12 сведока било из Кузмина које није припадало Дечанима, а других 12 сведока из Средњег села. У питању је нека врста пороте за „велико дело“ која је састављена од 24 сведока.

Цео поступак ово утврђивања граница села Куманова водио је судија Богдан, али је пре обележавања међа требало решити неколико сложених проблема. Село Куманово је раније припадало Српској архиепископији, а Стефан Дечански је у замену дао село Јабланицу Архиепископији, па су на тај начин спојени атари Куманова и Средњег села у једну целину. Био је то изолован и удаљен део Дечанског властелинства. Источну границу атара Куманово чинила је река Ситница. Јужно се простирао атар села Архиђаче, а северозападно атар Белаћевца, па је на свим овим правцима требало обележити међе.⁴⁹ Учинио је то судија Богдан и „сабор“ из помену-

⁴⁷ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 98, 194.

⁴⁸ *Исто*.

⁴⁹ О географском положају села: Куманова, Радојева, Архиђаче, Белаћевца, Средњег села и Кузмина, види: М. Благојевић, *Теичије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, 14, 15 нап. 32.

тих села. Овде више није реч о 12 или 24 сведока, већ о знатно већем броју учесника из најмање четири села: Куманово, Радојево, Архиђакон и Белаћевац, па се они због бројности помињу у Дечанским хрисовуљама као: „с’боръ тѣх’зи сельъ“.⁵⁰ На „сабору“ је донета одлука, да сва села користе пашњачки резерват, забел Криву Веју, као зимовиште за своје овце.⁵¹ Одлука је била значајна због тога што су Куманово и Средње село припадали Дечанском властелинству, Белаћевац властелинству Призренске епископије, село Архиђаче вероватно властелинству Српске архиепископије, а не би требало сумњати да је и Радојево имало свог господара.

Анализа података из Дечанске хрисовуље и повеља Стефана Дечанског показала је, да „сведоци“ и „стариници“ нису једно те исто. Сведоци се узимају из сеоских насеља између којих се врши разграничавање, док су стариници по правилу из суседних насеља или „жупе“. Анализа је такође показала, да су судије и сведоци присутни приликом обележавања међа, када постоје нерешени проблеми на терену, а међе нису обележене, па нису могле бити ни уписане у неку исправу. Овде треба још приметити, да су судије и сведоци утврђивали спорне међе пуне две деценије пре доношења Душановог законика 1349. године, што је било предвиђено 79. и 80. чланом Законика.

За време владавине краља и цара Стефана Душана вођено је неколико спорова око земље и међа, од којих неки привлаче посебну пажњу. У једном од тих спорова поново се помиње судија Парабко, можда иста личност, ако то није надимак. Између његовог првог и другог појављивања у документима постоји размак од 25 година, што упућује на опрез у идентификацији. Име судије Парабка записано је други пут у једној хиландарској хрисовуљи коју је издао цар Душан 1355. године на сабору у Круписштима. Том приликом пожалио се цару хиландарски игуман кир Доротеј, па је показао повељу краља Милутина, рекавши: „*како имъ съ оусѣли станицци и конюси наврѣхъ забела црѣковнога на Понорѣцоу и на Кроушѣчици, где пасоу манастирске овце и кобилѣ*“.⁵² Упозорено је и на друге неправде. Стефан Душан је уважио жалбу хиландарског игумана Доротеја, па је послао судију Парабка да ослободи манастирски забел Понорац, Крушчицу и Лабићево од „станика“ и „коњуха“. Судија и хиландарски игуман требали су најпре да: „*нагю одѣ Ораховца 12 старѣць добрихъ чловѣкъ*“.⁵³ Стариници ће показати где су међе поменутих пашњачким резерватима, па ће их отесати: „*коуде пише хрисовоуль ... светаго краля*“. Царева наредба је јасна, али се поставља питање због чега ће судија, а не неки представник државне управе, ослобађати манастирске пашњаке које су запосели „ста-

⁵⁰ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 99, У Трећој Дечанској хрисовуљи не помиње се „сабор тих села“.

⁵¹ П. Ивић и М. Грковић, *нав.д.* 99, 196.

⁵² С. Новаковић, *Законски сіоменици*, 429. О „станицима“ и „коњусима“ види: А. Соловјев, *Једна српска жуја за време царсѣва*, Гласник скопског научног друштва III, Скопље 1928, 29–33.

⁵³ С. Новаковић, *Законски сіоменици*, 430.

ници“ и „коњуси“. За станике треба рећи да су у питању људи који су преносили цареве ствари када он путује, свакако на товарним коњима, док се коњуси бринули о одгоју и обуци коња за јахање. Могло се очекивати да послове око омеђавања манастирских забела и ослобађање од станика и коњуха обави царев челник, поготово што је Хиландар поседовао хрисовуљу којом му је краљ Милутин даровао поменуте пашњаке. Због чега је цар послао судију, а не челника, одговор би се могао потражити у 183. члану Душановог законика који у преводу гласи: „Станици сви Царства ми да иду пред судије када се споре међу собом: за вражду, за разбојништво, за крађу, за скривање туђих људи, за крв, за земљу“.⁵⁴ Одмах треба приметити да се станици нису спорили међу собом, већ су били у спору са Хиландаром и то „за земљу“, па је присуство судије потребно јер су станици и коњуси били у царевеј служби. Ослобађање манастирских забела од станика и коњуха представља први део цареве наредбе, док се у другом делу саопштава, како ће хиландарски игуман и судија пронаћи 12 старинаца „добрих људи“ који ће показати где су међе пашњачким резерватима, а потом их „отесати“ или обележити, на правцу како је записано у хрисовуљи краља Милутина. Овде нема ничег спорног, пошто су међе познате од раније, па их треба поново обележити на основу казивања старинаца. У овом послу присуство судије није било неопходно, али се он овде појављује, вероватно, због тога, да цар не би слао на исти терен и у исто време још неког представника власти.

Хиландарски игуман Доротеј поднео је Стефану Душану и другу тужбу, оптуживши једну врсту царевих стражара (*бџи*), да су запосели „земљу карбиначку“ која припада Хиландару, па је и уписана у „хрисовуљи“.⁵⁵ Стражари (*бџи*)м оспорили су тужбу и доказали како спорно земљиште држе са знањем државних власти, а можда и самог цара. Поводом тога, Стефан Душан изјављује: „*И сѣрѣше се бџи царства ми предъ мноѣ, што соу на тоизи земли карбинѣчкои*“, што значи да су стражари легално запосели карбиначки атар.⁵⁶ У то време српски цар није пронашао друго погодно земљиште које би дао стражарима да се на њега пресеље, па је одлучио да ова врста стражара остане на карбиначком земљишту, али и да бар формално задовољи оправдан захтев Хиландара, чији је ктитор. У намери да спроведе своју замисао у дело, цар је послао штитског кефалију Давида Михајевића, игумана Доротеја, хиландарске монахе и стражаре (*бџе*), да од карбиначке земље: „*сѣ краи одтешоу црѣкви и оутѣкме*“, што је и учињено.⁵⁷ На тај начин Хиландару је остао мањи део земљишта села Карбинци, док је већи део остао и даље посебној врсти

⁵⁴ Законик цара Стефана Душана, књ. III, 153.

⁵⁵ А. Соловјев, *Бџи у Душановој повељи з. 1355*, Прилози за КЛИФ 6 (1926) 184–190; С. Новаковић, *Законски синоеници*, 428. У науци се ustalilo мишљење да су поменути „бџи“ били штитски стражари, како је то претпоставио А. Соловјев, али су они могли да врше стражарску службу и на неком другом месту.

⁵⁶ С. Новаковић, *Законски синоеници*, 428.

⁵⁷ М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 14.

стражара (*бдѣцима*). Штипски кефалија Давид Михојевић извршио је разграничење између хиландарског земљишта и онога што су задржали стражари.⁵⁸ Обележио је међу и о томе известио цара Душана, па су те међе записане у посебну исправу. У наведеном спору нема ни старинаца, ни сведока, док се у улози судије појављује цар Душан који наређује штипском кефалији да изврши у суштини секуларизацију једног хиландарског села. Решавање насталог спора имало је специфичан ток, због тога што је цар Душан „други ктитор“ Хиландара, па му припадају и одређена права да управља манастирским поседима. Он је само у том својству извршио секуларизацију једног хиландарског поседа и то за потребе владара, односно ктитора. Приликом раздвајања земљишта које припада посебној врсти стражара, од онога што је преостало Хиландару, најважније радње препуштене су штипском кефалију Давиди Михојевићу, под чијом се управом налазило село Карбинце. У разграничењу не учествују ни стариници ни сведоци, јер њихово присуство није било неопходно. Цео поступак око тог посла поверен је најистакнутијем представнику локалне управе, због његових компетенција као кефалије.⁵⁹ Ово је заиста специфичан случај и прави изузетак, тако да не доводи у сумњу потребу за стариницима или сведоцима, што је зависило од врсте спора.

Хиландарски игуман Јован, који се на том положају налазио пре игумана Доротеја, пожалио се цару Душану на следећи начин: „*како их ѿбиде властеле и властеличкии и катоуни влахъ царѣства ми на планинахъ и забелехъ оу Коунарахъ више Секирника, што им кетъ приложило царѣство ми и записало съ милостию царѣства ми хрисовоуль златопечатни*“.⁶⁰ Цар Душан је прихватио жалбу хиландарског игумана као основану, па је послао: „*властеличкии царѣства ми Бранила да поведе 12 стариникъ да оутешоу мею коуде имъ иетъ приложило царѣство ми*“.⁶¹ По царевој наредби међа је обележена на уобичајен начин уз помоћ 12 старинаца и поново уписана у царевоу хрисовуљу. У овом случају није вођен никакав спор, па судија и сведоци нису потребни. Хиландарске пашњаке бесправно су почела да користе нека српска властела, властеличићи и влашки катуни, што се издатом хрисовуљом забрањује. Ко прекрши забрану, кажњава се као неверник, али ако неко са дозволом игумана користи поменуте пашњаке, дужан је да плаћа травнину (иномистро) Хиландару. Стариници су и овог пута, на уобичајен начин положили заклетву пред властеличићем Бранилом и обавезали се да ће тачно показати где су међе хиландарским пашњацама.

Две деценије после смрти цара Душана, у области господина Константина Драгаша, вођено је неколико спорова око земљишта и међа, на ши-

⁵⁸ С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*, 30; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 257, 258.

⁵⁹ О надлежностима кефалија исцрпно: М. Благојевић, *Српска средњовековна државна управа*, 246–285.

⁶⁰ С. Новаковић, *Законски споменници*, 437. С. Ђирковић, *Хрелин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 116.

⁶¹ С. Новаковић, *Законски споменници*, 437.

рем подручју града Струмице. Спорови су вођени између Хиландара и руског манастира Св. Пантелејмона или Русика, затим, са Војином Радишићем и Богославом, господарем села Нежичино. Сваки од ових спорова привлачи посебну пажњу, а њихов ток и решавање уписан је у посебну исправу. Целокупну проблематику анализирао је С. Ђирковић, али је за потребе овог рада најважнији начин утврђивања међа, па ће се на то обратити посебна пажња.⁶² Манастир Хиландар добио је поседе у околини Струмице од кесара Хреље и цара Душана, док је манастир Св. Пантелејмона или Русик добио неколико села у овом крају од господина Константина Драгаша, две деценије после Душанове смрти. Напред је већ упозорено, како је властеличић Бранило, за време цара Душана, обележавао међе хиландарским пашњацима на Кунарама, више Секирника. Када је господин Константин Драгаш даровао Русику (1372–1375) села Макријево и Мокрани, избио је спор између Хиландара и Русика око тога, коме припада земљиште двојице бивших пронијара, Ласкара Сидерофака и Тутка Асана, затим, земљиште и црква попа Симона Прђе и најзад, требало је утврдити од којег се земљишта није узимао десетак.⁶³ Поводом ових спорова, господин Константин је пресудио да изађу на терен епископ Струмички и епископ Велбушки, па да са старцима из околине утврде шта коме припада, али без присуства представника Хиландара и Русика који се парниче.

Даљи ток суђења препушта се: двојици епископа, представницима државне управе и већ поменутих стариницима. На терен су изашли струмички (водочки) епископ Данило, велбушки (бањски) епископ Григорије, затим, Станко, пристав струмичког кефалије Дабижива и 9 старинаца из села Зубова, који су под заклетвом изјавили да се од три њиве никада није давао десетак.⁶⁴ Стариници су били упознати са садржином хрисовуље цара Душана, а пошто је у питању земљиште и црква попа Симона Прђе, суђење је препуштено двојици епископа, док је пристав који ужива јавну веру био присутан, како би у случају потребе могао посведочити шта је све доказано и пресуђено. Овде треба упозорити да је било присутно 9, а не 12, старинаца из оближњег села Зубова. Оба епископа са 9 старинаца и вероватно у присуству пристава, утврдили су да земљиште некадашњих пронијара Ласкара Сидерофага и Тутка никада није било у саставу села Макријева и Мокрани, па није могло ни да припада Русику. Стариници су навели занимљив доказ, да су разбојници за време цара Душана отели цареве коње и побили људе који су их чували, а цар је онда захтевао да околина плати „приселицу“, као надокнаду за коње и „вражду“, као надо-

⁶² С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 103–117. На крају овог рада објављена је и простагма цара Душана од 15. новембра (1349–1353), па је исправљено тумачење да је докуменат издао цар Урош.

⁶³ С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 112, 113.

⁶⁴ А. Соловјев, *Одабрани синоменици*, 169, 170. У објављеној исправи стоји да су стариници „из Убова“, а треба из Зубова.

кнаду за побијене људе. Тада је изашао народ из околине, властела и обични људи, па су рекли, да земљиште, на којем је извршено разбојништво, припада Хиландару, па је због тога Хиландар платио и приселицу и вражду. Пресуда је гласила: „*И даньсь тузи землю не однимамо од Хиландара*“,⁶⁵ што значи да земљиште поменутих пронијара треба да припада хиландарском властелинству.

У трећем спору парнично се Хиландар са Војином Радишићем „*на Пачковѣ о земљи црковниѣ*“.⁶⁶ Господин Константин препустио је суђење двојици поменутих епископа, затим, кефалији струмичком Дабиживу Спандуљу и Теријану, који је имао титулу челника и најзад, стариницима. Имена и број стариника не наводе се изреком, али изгледа да су била свега четворица, пошто се њихова имена помињу у следећем спору. Присуство двојице високих представника цркве и двојице представника државне управе, упућује на закључак, да је у питању „мешовити суд“ или „васељенске судије“ које су постојале и у Византији и у области деспота Јована Угљеше.⁶⁷ После Угљешине погибије на Марици (1371), велики део његове области доспео је под власт браће Драгаш, деспота Јована и господина Константина, па је сасвим могуће да су Драгаши наследили и прихватили институцију „васељенских судија“. Присуство двојице епископа и двојице представника државне управе било је условљено тиме, што је спор вођен између манастира Хиландара и једног лаика, вероватно властелина, Војина Радишића. Стариници су се заклели на уобичајен начин, обележили спорне међе, уз напомену, да поштују све што пише у хрисовуљи цара Стефана Душана.

Следећи спор вођен је између Хиландра којем је припадало село Борујево и Богослава, господара села Нежичино.⁶⁸ Спорне су биле границе између ова два села, па се у исправи каже, да се због њих „свађају“ Хи-

⁶⁵ А. Соловјев, *Одабрани споменници*, 170.

⁶⁶ А. Соловјев, *нав. д.*, 170. С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 113, 114.

⁶⁷ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 22, 87–93 (= *Сабрана дела IV*, Београд 1970, 459, 460, 540–545); Исти, *Васељенске судије у Серу*, *Сабрана дела IV*, 257–270; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 70–92. Господин Константин Драгаш није увео у праксу, да двојица епископа (струмички и велбушки) са представницима државне управе (кефалијом струмичким и чеником) излазе на терен и обележавају међе манастирским поседима. Б. Ферјанчић је у својој студији истакао, како је серски митрополит Јаков добио наређење од цара Душана: „да заједно са митрополитом Зихне, и великим доместиком и кефалијом Раулом испита случај поседа Цаине, својину манастира Филотеја“ (Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 91, 92). Поменутој двојици митрополита и кефалији придружио се још један великаш, царев дворанин Дука Коресис, па су на тај начин у исписа међа учествовала два висока представника цркве и два представника световних власти или управе, а такав је случај био и у спору између Хиландара и Војина Радишића „на Пачкове о земљи црквеној“ (Види *нап.* 66). Из тога следи закључак, да су високи представници цркве и државних власти излазили на терен у споровима око међа и за време цара Душана, а касније у области деспота Јована Угљеше као и у области господина Константина Драгаша.

⁶⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменници*, 170, 171. За географски положај Борујева и суседног села Нежичино види: карту: С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 112/13.

ландар и господар села Нежичино. Суђење је препуштено епископу Данилу и епископу Григорију који су заклели следеће старинике: попа Златка, Захарију, Добрета и Оливера. У исправи је посебно напоменуто, да су они мештани, односно „*топици тогази мѣста*“, вероватно, по двојица из Борујева и Нежичина.⁶⁹ Свим пословима око разграничавања управљао је челник Теријан, па су међе обележене и уписане у исправу, а свему томе присуствовао је Станко, пристав кефалије струмичког. При крају текста о овом спору записана је следећа реченица: „*А тому приставъ Станко вишеписани*“, за којег је напред речено, да је пристав кефалије струмичког Дабижива. У сачуваној исправи о спору не помиње се учешће штипског кефалије, већ је суђење препуштено двојици епископа, а можда и челнику. Пристав Станко присутан је суђењу и обележавању међа као особа која ужива јавну веру, што је било у складу са постојећим обичајима, а можда и због оштрине сукоба или како у документу пише, због „свађе“.⁷⁰ Описани спор око границе између Борујева и Нежичино је специфичан, по смањеном броју старинавца, затим, што се у улози судија појављују два епископа, а можда и један представник државне управе – челник.

По наређењу господина Константина Драгаша, епископ струмички Данило заклео је „бољаре“ града Струмице, да тачно покажу где је међа Просеникова, што су они и учинили. У овом случају требало је извршити разграничење између атара града Струмице и Просеникова, па суђења нема. Нису потребне ни судије ни пристав, већ само стариници, па су њихова имена и уписана: „*попъ Гавриль Дикѣо, попъ Сѣмо, Рамата, Станишиа и уни прочи топици мѣста того*“.⁷¹ Овде су такође уписана четири стариника, што не представља случајност. Смањивање броја стариника на девет или четири служи као показатељ, да је њихов значај смањен у области браће Драгаш која је била под снажним византијским утицајем. Овде су се преплитали стари словенски обичаји, ослањајући се на старинике и институцију пристава, са византијском правном праксом у XIV веку, где високи представници цркве имају све већи утицај, укључујући и „мешовити суд“ који је састављен од високих представника цркве и државне управе.

Уобичајени број стариника смањен је и у земљама Лазаревића, на прелазу из XIV у XV век, а конкретније у некадашњој области Бранковића. Реч је о Косову, где је кнегиња Милица са синовима поклонила село

⁶⁹ А. Соловјев, *Одабрани споменници*, 171.

⁷⁰ После доношења другог дела Душановог законика (1354), односно чл. 162, М. Костренчић је приметио: „да пристави не могу никаквих функција да врше без исправе било судијине било цареве, којом се из основе обара досадашњи положај пристава као лица јавне вере, и снижава их стварно на судске помоћнике“. Исти аутор је даље приметио: „да су реформе Душанове, нарочито колико се односе на приставе, остале више на хартији, него што су могле бити проведене у пракси“. Као доказ за последњу констатацију послужио му је спор око међа у области Константина Драгаша, где је присутан Станко, пристав струмичког кефалије, који „ради као лице јавне вере, он се даје на утврђење граница а не исправа“ (М. Костренчић, *Fides publica*, 57, 59).

⁷¹ А. Соловјев, *Одабрани споменници*, 171.

Ливочу хиландарском пиргу Св. Василија у Хрусији. Део сеоског атара присвојио је властелин Никола Гоислалић. Светогорски монаси упознали су кнегињу Милицу са овом чињеницом, па је кнегиња послала: „*Вљка челника и старинике, да имъ одътешоу мегіе*“.⁷² Челник Вук и стариници, укупно 8 на броју, поступили су по наређењу српске владарке, па су међе отесане и уписане у повељу. Ниједан стариник није био из Ливоче, већ из суседних села (Церница, Гњилани, Жегра). У наведеном случају није вођен спор између светогорских монаха и Николе Гоислалића, већ је у питању обична узурпација, па је кнегиња Милица послала једног члана централне управе, да тачно обележи међе Ливоче и убележи у повељу.

Светогорски монаси из хиландарског пирга Св. Василија упозорили су кнегињу Милицу и на међе села Коњуха. Српска владарка је овог пута послала приштевског кефалију Бранка и светогорске монахе, да поведу „*старинике одъ жзне*“ и обележе међе.⁷³ Стариника је било укупно 8 на броју, али ни један из Коњуха, већ из суседних села која су лежала у „приштевској жупи“ (Грачаница, Ливађе, Сврчин, Липљан), па је на тај начин остварена потребна објективност. Свим пословима око утврђивања међа руководио је приштевски кефалија Бранко, због тога што су се сва поменута насеља налазила у „приштевској жупи“ којом је управљао кефалија Бранко.⁷⁴ За разлику од Коњуха, село Ливоча није било под управом неког кефалије, па је због тога кнегиња Милица послала једног представника централне управе, тачније, челника Вука да са стариницима обележи сеоске међе. Овде треба подсетити, да око граница Ливоче и Коњуха није вођен спор, па због тога није била потребна помоћ судија, сведока или пристава. Стариници и чланови државне управе били су компетентни да обележе сеоске међе, што на неки начин препоручује и чл. 6 српског превода Земљорадничког закона.

Годину дана пре него што су Турци коначно запосели (1454) јужне крајеве Српске Деспотовине, укључујући некадашњу област Бранковића, донете су две начелне пресуде о начину разграничавања неколико хиландарских села са селима манастира Св. Арханђела код Притрена. О томе су издате две исправе 1454. године, али се из њих не виде разлози због којих се излазило на суд деспота Ђурђа. Може се једино претпоставити да је иницијатор био Хиландар, због тога што је његове поседе у Метохији било лакше угрозити, јер су се налазили далеко од центра властелинства. На почетку једне од поменутих исправа саопштава се следеће: „*Ми, раби и послушници господина деспота, поставлени бисмо судом господина деспота обоим црквам – Хиландару и Архангелу*“.⁷⁵ Међу „рабима“ (слугама) и

⁷² С. Новаковић, *Законски сіоменици*, 489, 490; Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858, 263.

⁷³ С. Новаковић, *Законски сіоменици*, 490; Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 264.

⁷⁴ О челнику Вуку и приштевском кефалији Бранку више: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 201, 202, 225, 226, 233, 234, 236, 271, 272.

⁷⁵ А. Соловјев, *Одабрани сіоменици*, 215.

„послушницима“ (поданицима) српског деспота: као представници Хиландара поменути су: игуман Роман, проигуман Варнава, „старац“ Венедикт и „старац“ Теодор, док су манастир Св. Арханђела код Призрена представљали: игуман Ефросин, еклисиарх Јосиф, монах Варнава и још четворица са световним именима. Са представницима једног и другог манастира пошао је и „отрок“ Радосав Ђурашиновић којег је послао Оливер Големовић „место себе“. У то доба Оливер Големовић је био намесник деспота Ђурђа у области Бранковића, а седиште му се налазило у Приштини.⁷⁶ Он је највиши представник власти на Косову и у Метохији и најважнија политичка личност, па му је такав положај дозвољавао да „место себе“ пошаље „отрока“ који ће га заступати. Представници Хиландара и манастира Св. Арханђела, пре него што су изашли на терен понели су хрисовуљу цара Душана која је издата 1349. године манастиру Св. Арханђела код Призрена. Монаси једног и другог манастира „пољубили“ су ову хрисовуљу првог српског цара, што значи да прихватају све што у њој пише, укључујући међу и међнике који раздвајају хиландарско село Момушу од светоарханђеловског села Нистре. Поновно обележавање некадашњих међа обављено је уз помоћ 24 старинца који су се заклели на јеванђеље, крст и икону и обавезали да ће рећи истину. Граница је повучена: „*по хрисовуљу куде не била међа од вјка Момуше и Нистре*“.⁷⁷ По Светоарханђеловској хрисовуљи, Момушу и Нистру раздвајали су, поред осталих, следеће међници: Трн, Локва, Пут, Белези, Стара Топлуха, Кукалин студенац. Када су 24 старинца положила заклетву код једног међника, а заклео их је „отрок“ Радосав Ђурашиновић, они су обележили следеће међнике: Локву, Трн, Пут, Белег, Кукалин студенац и Топлуху, па су их записали у исправу која је издата 1454. године. Ако се упореде називи међника из хрисовуље Св. Арханђела (1349) са називима из поменуте исправе (1454), лако ће се уочити да су у питању иста имена која нису избрисана из сећања преко 100 година. Овде треба свакако напоменути, да су стариници изабрани из суседних насеља, а ниједан из Момуше или Нистре. Посебну пажњу привлачи присуство „отрока“ Радосава Ђурашиновића који замењује намесника области Бранковића, великог властелина Оливера Големовића. Он уме да чита хрисовуљу, он је сабеседник двојици игумана најугледнијих српских манастира, он уме на регуларан начин да закуне старинике и најзад, да на достојан начин замењује намесника у области Бранковића, па се на основу тога може констатовати, да је у питању један од угледнијих сарадника Оливера Големовића, а по свој прилици српски властелин. Ово није усамљен случај да властелин у својству „отрока“ замењује истакнуту политичку личност, па и обласног господара.⁷⁸

⁷⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 275–277.

⁷⁷ А. Соловјев, *Одабрани синоменици*, 215.

⁷⁸ О „отроцима“ постоји велика литература. Г. Острогорски је упозорио да се у улози „отрока“ појављују и истакнута властела, па је тако обласни господар деспот Јован Угљеша поверио властелину Никити Педијасиму „као свом „отроку“ да спорну земљу, према пресуди, преда Зографском манастиру“ (Г. Острогорски, *Серска обласиј после Душанове смрти*,

Исте године (1454) требало је по деспотовом наређењу „и по суду“, да се изврши разграничење између хиландарских села Хоче и светоарханђеловског села Јанчишта, па су тај посао обавили „*кметіе и раби и послушници господина деспота*“.⁷⁹ Овде се не помињу представници ни Хиландара ни манастира Св. Арханђела, али су зато присутни „кметови“ као истакнути представници појединих села – и „послушници господина деспота“ у које се, поред кметова, убрајају и стариници. Оливер Големовић је и овог пута послао „отрока“ по имену Никола Владовић. Стариници су положили заклетву на „првом белегу“, а онда су обележили границу „*по хрисовулу куде беише и прѣжде растесалъ чеоникъ Никола*“.⁸⁰ Није позната година или раздобље када је челник Никола тесао границе, али се оно бар приближно може одредити. Заједничке међе целој Хотачкој метохији први пут су забележене 1327. године по наређењу Стефана Дечанског, а као један од међника убележен је „*Радосалъ стоуденьць*“ и то према Јанчишту.⁸¹ Катуну Добрушинци Јанчишта обележавана је међа 1349. године, када је цар Душан основао властелинство манастира Св. Арханђела, али се у сачуваној хрисовуљи не каже да их је „тесао“ челник Никола.⁸² Из тога следи закључак, да је челник Никола обележавао међе после издавања (1349) Светоарханђеловске хрисовуље, а вероватно у првој половини XV века, јер је успомена на његову активност била свежа 1454. године. Челник Никола је својевремено обележио међе хиландарском селу Хочи према Јанчиштима и Пагаруши у поседу манастира Св. Арханђела, а најважнији међници уписани су у посебну „хрисовуљу“. Ова исправа, поред сећања и познавања старинаца, служила је као најважнији доказ за утврђивање граница села Хоче. Пре коначног обележавања међа, положили су заклетву 12 „познатих мужева“ („*мужи знахъ*“) и 3 попа, а потом и 24 старинца из 12 околних села. За 12 „познатих мужева“ с разлогом се може претпоставити, да је у питању 12 „добрих људи“, а у конкретном случају 12 „кметова“ из 12 суседних насеља, а из којих је одабрано 24 старинца.⁸³ „Познати мужеви“ или „добри људи“ јамчили су својим ауторитетом да ће се поштовати границе које су Хочи и Јанчишту обележили стариници. У овом послу не сме се занемарити ни присуство „отрока“ Николе Владовића, због тога што је заступао намесника области Бранковића, утицајног властелина Оливера Големовића. Последње разграничење између

87; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, 84, 85). За новија тумачења види: М. Благојевић, *Мероиси и ойроци – башићиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ 396 (2004) 36–59.

⁷⁹ А. Соловјев, *Одабрани споменници*, 214.

⁸⁰ А. Соловјев, *нав. д.*, 214. О челнику Николи ово је једини помен, па се о њему ништа више са сигурношћу не може рећи.

⁸¹ Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 87.

⁸² С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 102.

⁸³ А. Соловјев, *Одабрани споменници*, 214, 215. Стариници потичу из следећих насеља: 1) Виношар, 2) Улишница, 3) Пагаруша, 4) Цервик, 5) Воће, 6) Јаблан, 7) Љубижна, 8) Кориша, 9) Машутиште, 10) Црнча, 11) Добродољани и 12) Понора. Уписано је укупно 23 старинца, а не 24 како пише у исправи.

Хоче и Јанчишта показало је од каквог је значаја била изјава старинаца и „кметова“, односно, „познатих мужева“, на коју се позивала ослабљена власт деспота Ђурђа. Представници државе све чешће су морали да се ослањају на подршку сеоске самоуправе, односно на „кметове“ или „познате мужеве“.

Утицај представника сеоске и катунске самоуправе дошао је до пуног изражаја у маленој области Црнојевића, где је у последњој деценији XV века обележавано неколико спорних међа. У једном случају је господин Бурађ Црнојевић поверио свом кефалији Драгашу Ђуровићу, да у својству „пристава“ и са 24 „властеле околних катунa“ утврди међе Орахове Љути, а потом да једну трећину земљишта преда „пронијару“ Шћепану Малоншићу, што је и учињено.⁸⁴ За поменутих 24 „властеле околних катунa“ може се рећи, да су преузели улогу некадашњих „старинаца“, али како је њихова улога у свакодневном животу осетно порасла, они се називају „властелом“. Владарев делегат кефалија Драгаш Ђуровић мало шта може да учини без сагласности ове „властеле“, а он се у конкретном случају појављује у улози „пристава“, другачије речено, посебног сведока који ужива јавну веру. Поред „властеле“ из појединих катунa, снажан утицај имала су и „властела од земље“, а посебно приликом утврђивања међа. На основу општих упутстава господина Ђурђа Црнојевића, послат је кефалија Радослав Богдановић да са 24 „властела од земље“ обележи границу између Кчева и Пјешиваца, а затим, између Брежина и Станисаљића, што је и учињено.⁸⁵ Кефалија је у овом случају деловао као представник државне управе, али су одлучујући утицај имала „властела од земље“. Били су то сиромашни, али слободни и наоружани људи, без чије се сагласности није могло одлучивати о међама. Поводом последњег случаја треба приметити, да се представник државне управе појављује, бар формално, у сличној улози какву је имао у држави цара Душана или у земљама Лазаревића, али ако је вођен спор и донета пресуда, тада представник државне управе преузима улогу „пристава“, па је тиме ова стара установа поново добила на значају.

Анализа расположивих података показала је да спорови око земљишта и сеоских међа представљају познату појаву у средњовековној Србији, која се могла пратити од краја XII до краја XV века. Мештани сеоских насеља, а касније феудални господари и држава, водили су рачуна да се поштују границе сеоских атара. Једном успостављене међе требало је штитити из више разлога. На првом месту у питању је право коришћења обрадивих и необрађених површина сеоског атара, затим, испуњавање колективних обавеза према држави, цркви и феудалним господарима, и нај-

⁸⁴ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, Споменик СКА 47 (1909) 20.

⁸⁵ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, 14. У сачуваним и објављеним документима помињу се имена још неких „кефалија“ и „пристава“ који су деловали у области Црнојевића (М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 278–280)

зад, одговорност села за нека кривична дела која су почињена у сеоском атару. Сви ови чиниоци допринели су, да се начин решавања спорова око земљишта и међа регулише посебним одредбама Душановог законика, Јустинијановим законом и Земљорадничким законом, односно његовим преводом на српски језик. Спорови ове врсте постоје од давнина, знатно пре него што су поменуте одредбе почеле да се примењују у српским земљама. У старије доба и пре доношења званичних прописа, настали спорови решавани су у складу са народним обичајима, где одлуке доносе „стариници“ или „старинци“ у присуству „пристава“. Под старинцима или старинцима, као што им име казује, подразумевају се угледни старији људи који дуже времена живе у неком крају и добро познају прилике на терену, док је за пристава утврђено да ужива „јавну веру“, па његово усмено сведочење има снагу званичне исправе. Изјаве старинаца и пристава представљале су доказ од највећег значаја у средини где је писменост непозната или слабо развијена. Са јачањем државе и развојем писмености, у доказном поступку све већи значај имају писана документа, а државне власти настоје да контролишу и усмеравају спорове око земљишта и међа.

Настојања државе видљива су у писаним законским одредбама. У споровима око земљишта и међа, по Душановом законнику, најважнију улогу имају „сведоци“, а по Јустинијановом закону, таква улога припада „судији“, док се по Земљорадничком закону решавање спорова препушта „старинцима“. Анализа расположивих података показала је да стариници и сведоци нису једно те исто, нити се узимају на исти начин. Сведоци су по правилу из села која су непосредно заинтересована за земљиште и међу, а приликом утврђивања чињеница присутан је „судија“. За разлику од сведока, стариници се никада не узимају из села која се међусобно споре, већ из суседних насеља, из околине или „из жупе“. На основу неколико докумената могло се уочити, да је пристав присутан код обележавања граница, обично, ако га владар именује, а понекад и кефалија као представник локалне управе. Он је специјални, а не случајни, сведок, чије сведочење ужива јавну веру. Колико је могло да се утврди, пристав је именован у таквим случајевима, када се две странке парниче, а потом се доноси одлука на основу казивања старинаца, па се међници уписују у исправу, али је, према старијој пракси, било од посебног значаја да све то види и упамти пристав. У случајевима када се не води парница, а део неког атара буде запоседнут од суседног села, неког катуна или то учини неки властелин, тада би интервенисала држава. На спорно земљиште и међе долазили би представници централне или локалне управе, обично челници или кефалије, па би на основу казивања старинаца и са ослоном на званичне исправе, повеље и хрисовуље, поновно обележавали међе. У крајевима који су дуго били под византијском влашћу и утицајем, смањиван је значај старинаца, па виднија улога припада судијама, односно мешовитом суду у којем учествују високи представници цркве и државне управе, док пристави ни овде нису изгубили свој значај. Где год је власт била чврста и успешно контролисала државну

територију, потреба за стариницима је бивала мања, па се њихов број смањивао на 8 или 4, али где се централна власт једва осећала, повећан је утицај сеоске или катунске самоуправе, па се и број „властеле“ од „земље“ или „катуна“ повећао на 24, као што је то било у области Црнојевића.

DISPUTES ABOUT MEDIEVAL BOUNDARY LINES

by

Miloš Blagojević

Summary

Already Stojan Novaković pointed out the importance of rural boundary lines in Medieval Serbia, mentioning some disputes about them. The existing knowledge was supplemented during the 20th century, but from the legal point of view boundary lines have been insufficiently studied. Disputes about the boundaries between neighbouring villages existed in old times and they were solved in accordance with the folk customs. The villagers relied on the statements of „*starinici*“ (the old ones), that is of the respected older men who had known the situation in the fields during a long period of time, so the rural boundary lines and boundary-marks were made according to their testimonies. To achieve a greater credibility, people also appointed a special, not just casual witness, the so-called „*pristav*“ (assessor), as a person who enjoyed „public confidence“. When the state authority became stronger, it still relied on the services of „*starinici*“ and „*pristav*“, but at the same time tried to control and direct them – so the state introduced „*judges*“ and the representatives of the state administration into the disputes about rural boundary lines, usually „*kefalijas*“ (town captains) and „*čelniks*“ (high officials).

Disputes about land and boundary lines also resulted in specific legislative regulations. According to *The Dušan's Code* (articles 79. and 80), in solving these kinds of disputes, the „*witnesses*“ had the most important role, and according to the so-called „*Justinian Code*“, the disputes about boundary lines were solved by a judge, while according to the Serbian translation of the *Byzantine Agricultural Law* the greatest importance was attached to the testimony of „*starinici*“. Our discussion analyzes the supposed discrepancy in legislative regulations and points out that „*witnesses*“ and „*starinici*“ are not the same. Witnesses are taken from the villages which mutually dispute their boundary lines, while „*starinici*“ are – as a rule – selected from the neighbouring villages, that is from the broader environment, from „*župa*“ (*district*). The witnesses appear in the disputes when the judges are also present, and such cases were few, because the reform of the judicial order and proceedings – introduced by The Emperor Stefan Dušan – did not last long.

The *pristavs*, as persons who enjoyed public confidence, usually appeared if a regular court procedure was implemented in the dispute. Then the ruler, and later the representatives of the local administration, would send them to the field to study the statements of „*starinici*“ and designated boundary-marks. If there was not any real dispute – i.e. if it was the case of the usurpation of land – then the ruler would send a

representative of the central or local administration, usually a „*čelnik*“ or a „*kefalija*“, to mark the rural boundary lines again, together with „*starinici*“, and to expell the usurper. With the weakening of the supreme authority, in the mid-15th century, the representatives of the rural autonomy had stronger and stronger influence on the marking of the disputed boundary lines. The „*kefalijas*“ and the „*čelniks*“ were also present, but nothing could have been done without the agreement of the representatives of the rural autonomy – and this was the procedure in the small Crnojevići region, at the end of the 15th century.

Момир Самарџић

ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА БУГАРСКОЈ И ТАЈНА КОНВЕНЦИЈА 1881. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Политика Русије за време Велике источне кризе и покушај стварања велике бугарске државе оставили су трајне последице на односе Србије са Русијом и Бугарском. После Берлинског конгреса српска влада пажљиво је пратила догађаје у Бугарској и Источној Румелији, страхујући од могућег уједињења. У догађајима 1877–1878. налазили су се корени приближавања Србије Аустроугарској, а припреме за уједињење 1880. и државни удар у Бугарској 1881. подстакли су страх да би догађаји на Балкану могли да крену током неповољним по државне интересе Србије. Политички споразум са Аустроугарском био је резултат политичке нужности, наметнут спољнополитичким положајем Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Бугарска, Аустроугарска, Тајна конвенција, Источно питање

Спољну политику Србије у деценији после Берлинског конгреса одредила су у највећој мери искуства стечена у завршној фази Велике источне кризе 1877–1878. У одредбама претходног мировног уговора потписаног у Сан Стефану између Русије и Османског царства у потпуности је дошла до изражаја суштина балканске политике Русије, вођене шездесетих и седамдесетих година XIX века. Руска влада, у складу са властитим интересом – тежњом за овладавањем мореузима и изласком на топла мора, претпоставила је интересе бугарског народа интересима српског народа. Страх од обнове велике бугарске државе предвиђене одредбама Санстефанског уговора био је после 1878. непрестано присутан у размишљањима српског владара и политичара на челу српске државе. У Београду нису заборавили понашање руских званичника у време мировних преговора 1878, нису заборавили чије је интересе „велика Русија” поистоветила са својим, нису заборавили неизвесност коју је донела вест о стварању Санстефанске Бугарске. Велика бугарска држава величином и пространством које је заузимала стављала је Србију на ниво другоразредне балканске државе, малене територијом и становништвом, затворене са свих страна потенцијално

непријатељски настројеним државама и доносила је крај нада српске државе о решавању српског питања у њену корист. Из догађаја 1878. Србија је извукла значајне поуке за будућност. Сан Стефан био је тачка после које се кнез Милан почео постепено окретати ка Аустроугарској.

Приближавање Аустроугарској било је последица политичке нужности. Произилазило је, пре свега, из изузетног положаја који је Двојна монархија, после Берлинског конгреса и уласка њене војске у Босну и Херцеговину, заузимала на Балканском полуострву. Полазећи од одредаба Берлинског уговора Аустроугарска је настојала да учврсти властити политички утицај јачањем и иначе снажног привредног утицаја на развој Кнежевине. Одлучни заступник политике ослонца на суседну монархију био је уједно и најзначајнији политички фактор у земљи – кнез Милан. Од Сан Стефана за српског кнеза није постојала сумња у неопходност успостављања тешких веза са Аустроугарском од које је очекивао заштиту од бугарских тежњи, али и подршку у будућем ширењу српске државе према југу. Очекивати територијално проширење у том тренутку било је немогуће и тога су у Београду били свесни. Политика српске владе према Старој Србији и Македонији после конгреса била је одређена међународним положајем Србије и тешким економским стањем земље после два рата. У основи владине политике лежао је страх од нарушавања стања успостављеног Берлинским уговором. Нови заплети на Истоку, покрети хришћанског становништва у Османском царству, водили су новим политичким кризама, рату и ономе од чега су у Београду највише страховали – отварању бугарског питања, уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије и покушају обнове Санстефанске Бугарске уз подршку Русије.

Искушењима Велике источне кризе исцрпљена Србија није била спремна за нови рат. Пажљиво је избегавано повлачење потеза који би допринели заоштравању ситуације, али и оптужби да Србија подстиче било какав покрет унутар граница Османског царства. Деловање Призренске лиге, све тежи положај српског становништва у Косовском вилајету притиснутог сеобом муслиманског становништва са територија које је у рату запосела српска војска, као и непрестани упади Арнаута у Србију, додатно су усложњавали ситуацију. Међутим, председник владе Јован Ристић одбијао је 1878–1879. све предлоге оружане помоћи македонским устаницима, као и предлоге о покретању пропагандне делатности у прекограничним областима.¹

¹ Р. Милошевић, начелник округа врањског Ј. Ристићу, Врање 1. новембра 1878 (Ристићев одговор налази се на полеђини документа), Архив Историјског института (=АИИ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), инв. бр. 25/409, сигн. XXV/13; министар иностраних дела начелнику округа врањског, Београд 28. маја 1879, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV/1, док. бр. 19, стр. 53–54; К. Ц а м б а з о в с к и, *Одборци на Сивара Србија и Македонија и македонско питање од 1877–1881 г.*, Македонија во Источната криза 1875–1881, Скопје 1978, 343–344. М. В о ј в о д и ћ, *Берлински конгрес и Призренска лига*, Србија и балканско питање (1875–1914), Нови Сад 2000, 23–29, 33–38. Исту судбину доживео је и предлог митрополита Михаила и архимандрита Саве Дечанског о потреби стварања црквене аутономије српског народа у Турској по угледу на Бугарску егзархију и поставља-

После образовања Кнежевине Бугарске и успостављања дипломатских односа велика пажња поклањана је догађајима у суседној кнежевини, унутрашњеполитичкој ситуацији, променама влада и кризама које су пратиле њен развој, а Сава Грујић, први дипломатски агент и генерални конзул Србије у Софији, добио је, као официр, пре поласка у Софију посебно упутство од кнеза да прати развој бугарске војске.² Разлог несумњиве заинтересованости Србије лежао је, поред чињенице да је реч о суседној држави, у историјату развоја српско-бугарских односа, а пре свега у начину настанка Кнежевине Бугарске и њеног претходника, велике бугарске државе предвиђене одредбама мира у Сан Стефану – идеалу бугарске интелигенције и политичара у кнежевини, али и изван ње. У том смислу током 1880. посебну пажњу српске владе привукао је покрет за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Грујићеви извештаји из Софије и реферат написан после посете Пловдиву, учињене према упутствима из Београда, упућивали су на закључак да ће Бугари искористити прву повољну прилику за уједињење, те да ће пренети покрет и на Македонију.³ Из разних извора српска влада добијала је вести о догађајима у Бугарској и о могућности скорог уједињења уколико дође до погоршања ситуације на Истоку, а Христић је из Беча јавио да се „у круговима дипломатским шапута као да је некакав уговор у очекивању нових зајлеџа на Истоку (у писму написаном на француском – М. С.) између Русије и А-Угарске склопљен, по коме би Аустрија имала оставити Русији слободне руке у Бугарској и Источној Румелији, а Русија њој у Босни, Херцеговини и Србији”.⁴ Већ у јулу 1880. кнез Милан отворено је, у разговору са дипломатским представником Ве-

њу Срба за владике у Призрену, Скопљу, Велесу, Серезу, Кичеву, Охриду и другим епархијама у којима је, према мишљењу црквених великодостојника, становало српско становништво. (Архимандрит Сава Ј. Ристићу, Београд, 25. јула 1878, АИИ, ФЈР, инв. бр. 25/406, сигн. XXV/13; К. Ц а м б а з о в с к и, *Културно-ошћивенијте врски на Македонцијте со Србија во џекош на XIX век*, Скопје 1960, 142)

² М. С а м а р ц и ћ, *Успостављање дипломатских односа између Србије и Бугарске 1879. године*, Споменица Историјског архива „Срем”, 3 (2004), 157. Десетине извештаја и стотине страна исписаних руком заступника Србије у Софији Саве Грујића и писара заступништва Димитрија Бодија сведочанство су ове пажње и доказ да је догађајима у Бугарској Србија поклањала више пажње но догађајима у другим државама, па чак и великим силама, посебно када је реч о догађајима који нису везани за њихову спољну политику. Поред тога, Грујић је у првим месецима свог боравка написао обиман извештај о бугарској војсци, који је објављен под насловом *Основи војног уређења Кнежевине Бугарске* (Београд, 1880).

³ С. Грујић Ј. Ристићу, Терапија на Босфору, 19. августа 1880, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=МИД–ПО), 1880, Ф–II, дос. II, П/5–VI, пов. бр. 453. Резултат Грујићевог путовања био је и извештај о источнорумелијској војсци објављен у *Рајнику* под насловом *Основи устројства источнорумелијске војске (милиције)* (књига IV, свеска X, октобар 1880, година II, 1031–1046). Грујић је високо ценито spremност бугарске војске. Обавештења о њеном напредовању, опреми и обуци често су се појављивала на страницама *Рајника*, а 1882. у Београду је објављена његова брошура *Извештај о овојесењем маневру бугарске војске код Шумле*.

⁴ Ф. Христић Ј. Ристићу, Беч, 3. јула 1880, *Писма Филија Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, сакупио и за штампу приредио Гргур Ј а к ш и ћ, САН, Посебна издања књ. ССVI, Одељење друштвених наука књ. 8, Београд 1953, док. бр. 343, стр. 349.

лике Британије Гулдом, изјавио да уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије представља озбиљну опасност за Србију.⁵ Грујићеви извештаји учврстили су га у уверењу да је неопходно све учинити да се сачувају добри односи са Аустроугарском, са којом је Србија у том тренутку водила дипломатску борбу у вези са железничком конвенцијом и трговинским уговором. Председнику владе Јовану Ристићу из Беча писао је да је, према његовом мишљењу, Аустроугарска, са Немачком иза ње, „једина кадра да заустави образовање на Балканском полуострву Сан Стефанске Бугарске, тј. једне Славенске државе јаче од Србије”.⁶ Приликом повратка у Србију кнез је почетком септембра у разговору са аустроугарским министром спољних послова бароном Хајмерлеом без устегања говорио о томе да су односи Србије са Бугарском лоши.⁷

Почетак покрета Бугара за уједињење поклапао се са доласком либерала на власт у Бугарској, који су у својој политичкој делатности снажније истицали идеал стварања Бугарске у санстефанским границама. Српском кнезу и влади, из извештаја из Софије, али и из Петрограда, није било непознато ни незадовољство бугарског кнеза либералима и ограничењима које му је наметао устав. Иако о томе нема података, могуће је да је и о томе било речи приликом посете кнеза Александра Београду у септембру 1880. Извесно је, међутим, да су Грујићеви извештаји и вести о раду Бугара на уједињењу подстакли разговор о Македонији. Последица таквих вести било је и организовање тајног одбора у Београду, августа 1880, задуженог за руковођење пропагандном делатношћу у Старој Србији и Македонији.⁸ Поред тога, вршене су и припреме за оснивање јавног просветног друштва, *Друштво Свети Сава*, са истим циљем,⁹ а у никад објављеној брошури, написаној неколико недеља пре доласка бугарског кнеза, шеф прес-бироа српске владе и члан тајног одбора Матија Бан границу интересних сфера Србије и Бугарске у Македонији налазио је на вододелници Струме и Месте.¹⁰ Бугарском кнезу председник српске владе говорио

⁵ Гулд Гренвилу, Београд, 31. јула 1880, № 59, Public Record Office, Foreign Office (=PRO-FO) 105/13.

⁶ Кнез Милан Ј. Ристићу, Ишл, 11/23. августа 1880, АИИ, ФЈР, инв. бр. 14/36, сигн. XIV/2. Документ је објављен и у: М. Ж. Живановић, *Прилози за проучавање империјалистичког продирања Аустро-Угарске у Србију. Од Берлинског конгреса (1878) до закључења трговинског уговора (1881)*, САН, Мешовита грађа, књига XII, Београд 1956, прилог бр. 7 ђ, стр. 158–160.

⁷ Резиме разговора барона Хајмерлеа са српским кнезом, Беч, 15. септембра 1880, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Исписи из бечких архива (=ИиБА) (1830–1914), сигн. 7940.

⁸ И. Катарџићев, *Еден документ за школската пропаганда во Македонија, Гласник на Историјској за национална историја*, 1/1 (1957), 294; Љ. Доклестик, *Српско-македонски односи во XIX-ој век. До 1897 година*, Скопје 1973, 211–214.

⁹ М. Самарџић, *Ситуација Друштва Свети Сава из 1880. године*, Мешовита грађа, *Miscellanea*, нова серија, књ. XXIV (2005), 203–222. Статут друштва потписан је 3. октобра 1880, после посете бугарског кнеза Београду.

¹⁰ *Memoire*, АИИ, Фонд Матије Бана, инв. бр. 4/11, сигн. IV. На крају мемоара стоји датум 1. септембар 1880.

је о томе да би било пожељно да Србија и Бугарска постигну споразум о сферама простирања културног утицаја Србије, односно Бугарске, у Македонији, који би представљао и границу оружаних дејстава у случају устанка. Другим речима, отворено је предлагао споразум о подели Македоније.¹¹ Кнез Милан, тада већ у отвореном сукобу са Ристићем, није о овој теми разговарао са бугарским кнезом.¹² Према поверљивим изворима дипломатског представника Аустроугарске у Београду, барона Херберта, кнез Милан је кнезу Александру „отворено говорио о неправедности бугарских аспирација које су усмерене на освајање српских територија” и изјавио да ће им се отворено супротставити уколико то буде неопходно. Према сведочанству аустроугарског дипломате, кнез Александар одговорио је са „умирујућим уверавањем”.¹³ Посета бугарског кнеза била је, међутим, од изузетног значаја за будућност српско-бугарских односа. Означила је почетак пријатељства двојице владара који су, поред размене мишљења о политичким питањима, у непосредном контакту могли да открију низ заједничких интересовања, али и сличност положаја два млада монарха у балканским кнежевинама.

Промена владе била је предуслов за поправљање односа са Аустроугарском. Посета бугарског кнеза одгодила је политичку кризу у Србији, а пад Ристићеве владе уследио је већ у октобру. Политика Русије за време Велике источне кризе оставила је трага и на генерацију политичара која је долазила.¹⁴ Водеће личности нове владе, на чијем челу се налазио Милан Пироћанац, делиле су кнежево мишљење о потреби успостављања добрих односа са суседном монархијом. Жеља за побољшањем односа постојала је и у Бечу. Од јесени 1880. у току су били преговори са Немачком и Русијом о обнови Савеза три цара. Темелећи своје предлоге на стању створеном Берлинским уговором, Аустроугарска је била спремна да пристане на евентуално уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, захтевајући као надокнаду признање права на анексију Босне, Херцеговине и, евентуално, Новопазарског санџака.¹⁵ На тој основи је, изузимајући пристанак на анексију Новопазарског санџака, 6/18. јуна 1881. постигнут коначни споразум. Низ значајних питања која су се односила на нетурски

¹¹ К. Стоилов, *Дневник, I*, под редакција на Елена Стателова и Радослав Попов, Софија 1996, 161; *Дневник Милана Ђ. Милићевића*, (10. 7. 1879 – 31. 12. 1880), књига X, стр. 1478, АСАНУ, сигн. 9327; *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878–1903, Руски извори о Србији (1878–1903)*, књ. 1, приредили Људмила В. Кузмичова и Душко М. Ковачевић, Нови Сад 1996, 61.

¹² Припреме за пропагандни рад у августу 1880. вршене су под надзором председника владе и није познато у којој мери је кнез, који се налазио у иностранству, био упознат са њима.

¹³ Херберт Хајмерлеу, Београд, 1. новембар 1880, АСАНУ, ИиБА, 7940, док. бр. 7659.

¹⁴ „Српска влада пре свега треба да је српска. Предавати се час једном час другоме значи издавати и заборавити интересе своје сопствене земље”, записао је Пироћанац у пролеће 1878, после вести о одредбама Санстефанског уговора. (М. Пироћанац, *Дневник*, белешка од 15. марта 1878, АСАНУ, Заоставштина Милана Пироћанца, број 9989)

¹⁵ F. H a u p t m a n, *Austro-ugaraska politika, Trojecarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom godine 1881*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, godina IX (1957), 65–66.

део Балкана остао је отворен. Политички споразум са Србијом био је начин да Аустроугарска заштити своје интересе. Односи са Србијом ишли су узлазном линијом од смене владе у Београду, а добру вољу и спремност са споразум бечка влада је испољила и склапањем, по Србију повољног трговинског уговора крајем априла 1881. У време завршних преговора за склапање трговинског уговора у Бечу се налазио министар иностраних дела Србије Чедомиљ Мијатовић. Том приликом Хајмерле је Мијатовићу изјавио да је склапање политичког споразума најбољи начин да се Аустроугарска заштити од руског утицаја на Балкану.¹⁶ Према Мијатовићевим речима после повратка у Београд, за признање стања створеног у Босни и Херцеговини Берлинским уговором, обећање да Србија неће агитовати у поменути провинцијама и благонаклону неутралност у случају аустро-руског рата, Србији је понуђена подршка у ширењу на југ и исток и признање Србије за краљевину приликом овог проширења. Настojeћи да дозна у ком омеру би поменуто проширење могло бити дозвољено и у ком смеру изведено Мијатовић је поменуо Солун и Албанију, али је добио негативан одговор. Напоменуто му је да у Бечу постоји мишљење да би Албанија требало да постане независна држава, да Аустроугарска не би могла да дозволи Србији чак ни заузимање Митровице, а о Солуну није могло бити ни говора.¹⁷

За време Мијатовићевог боравка у Бечу, у Бугарској се догодио државни преврат. Политички живот у Бугарској после преузимања власти од руске цивилне управе обележиле су борбе конзервативаца које је подржавао и кнез Александар, са једне, и либерала, са друге стране. Устав и права владара били су окосница око које се развио сукоб. Кнез Александар није био задовољан великим ограничењима која му је наметао слободоумни бугарски устав. Сматрао је да бугарски устав у свом тадашњем облику не одговара степену развоја и условима у којима се налазила млада бугарска држава, те да излаже опасности стабилност државе и онемогућава испуњење историјских задатака који се налазе пред њом. Веће или мање кризе у односима кнеза и либерала, пре свега између кнеза и Петка Каравелова који је у новембру 1880. преузео место председника владе од свог старијег партијског колеге Драгана Цанкова, биле су константа политичког живота кнежевине. При сваком покушају промене, бугарском кнезу од посебног значаја била је подршка руске владе и цара Александра II, али су из Петрограда саветовали умереност. Ситуација се променила после убиства Александра II у марту 1881. Кнез Александар проценио је да ће при новонасталом развоју догађаја у Петрограду бити склонији да прихвате његове планове и, чини се без одобрења из Петрограда, после повратка са цареве сахране, у сарадњи са бугарским министром војним руским генералом Ернротом који је делио његове погледе о потреби промена, од-

¹⁶ *Истио*, 66–69.

¹⁷ Г. Јакшић, *Тајна конвенција (1881–1889), Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 74–75.

лучио се за извођење државног преврата. Указ кнеза Александра којим је започело извођење преврата објављен је 27. априла 1881. Њиме је објављено образовање привремене владе на челу са генералом Ернротом и најављен сазив Великог народног собрања које ће одлучивати о захтевима које је кнез сматрао неопходним за успешан развој кнежевине. У супротном, кнез Александар најавио је одступање са престола. Уследила је политичка борба између либерала, са једне, и кнеза и владе, са друге стране. Одлучујућа за кнежеву победу била је подршка која је кнезу стигла из Петрограда, али је стање неизвесности трајало све до 1. јула када је Велико народно собрање суспендовало устав и дало кнезу седмогодишње пуномоћје које му је обезбедило надмоћан положај у вршењу законодавне и извршне власти.¹⁸

Вести о догађајима у Софији стигле су до Београда истога дана када је објављен указ кнеза Александра,¹⁹ а током следећих недеља долазиле су из бугарске престонице повремено вести,²⁰ вероватно и детаљнији извештаји о развоју ситуације и мерама бугарског кнеза о учвршћењу власти. Долазак дипломатског представника Србије у Софију Саве Грујића, седми дан по преврату, свакако је помогао кнезу и влади да добију подробнија обавештења о догађајима у Софији и њиховој суштини.²¹ Нешто светла о реакцијама у Београду на догађаје у Софији доноси нам извештај аустроугарског дипломатског представника у српској престоници барона Херберта. Према наводима у извештају, догађаје у Бугарској и влада и јавност прате са великим интересовањем. Кнез Милан сматрао је кнежеву одлуку потпуно оправданом и бранио их пред аустроугарским дипломатом. Херберту је рекао да је, пре свега, заинтересован да догађаји у Бугарској не доведу до озбиљне политичке кризе, али и да кнез Александар остане на бугарском престолу. Опстанак бугарског кнеза сматрао је повољним за Србију и даљи развој српско-бугарских односа, јер је имао поверења у његову лојалност. Посебну опасност кнез Милан налазио је, према Хербертовим речима, у могућности да превагу у Бугарској однесе опозиција, јер

¹⁸ С. Р а д е в, *Строителите на съвременна България, I, Царуването на княза Александра 1879–1886*, София 1990, 240–298; А. П а н т е в, *Нова България 1878–1919*, у: *История на България*, София, 1998, 289–292; В. И. К о с и к, *Русская политика в Болгарии 1879–1886*, Москва 1991, 33–47.

¹⁹ Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 27. април 1881, АС, Министарство иностраних дела, Административно-правно одељење (МИД–А), 1881, деловодни протокол, № 3862.

²⁰ Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија 27. априла 1881, исто, № 3862 (помиње и раније депеше од истог дана); исто истом, Софија 14. маја 1881, исто, № 4480; исто истом, Софија 26. маја 1881, исто, № 4877; исто истом, Софија 1. јуна 1881, исто, № 4892.

²¹ Нажалост, десетковани архивски фондови Политичког одељења Министарства иностраних дела Србије, посебно када је реч о 1881. за коју готово да није сачуван ниједан значајнији документ, нису нам оставили трага о извештајима из Софије са описом догађаја и погледима заступника на њих, а сами тим ни било какво сведочанство о ставу кнеза и владе у вези са њима.

је у том случају страховао да би се појавиле тежње у духу слогана „Бугарска до Мораве”. Херберт је тврдио да су и министри били истог мишљења, да ће Грујић пре повратка у Софију добити упутства да се суздржи од приклањања било којој страни у сукобу, али и да српска влада жели стишавање сукоба и очување ауторитета кнеза.²² Посебну пажњу српска влада поклањала је реакцијама у Русији и понашању руских званичника у Бугарској, односно питању да ли ће званична подршка руског конзула Хитрова и руских официра и службеника бити стварна или ће потајно подржавати кнежеве неистомишљенике. У том смислу позитивно су тумачени написи у руској штампи који су бранили кнеза и његов поступак. Барону Херберту кнез Милан поменуо је да је из поверљивих извора дознао да је руски цар Александар III својеручно на маргини једног од извештаја конзула из Софије дописао да ће кнез Александар бити подржан на све начине.²³ Какав је био став српског кнеза и владе према догађајима у Бугарској могуће је посредно закључити и из написа у српској штампи. Ни написи у службеним *Српским новинама* ни у напредњачком *Виделу* током маја и јуна нису доносили никакав опширнији коментар или уводни чланак из којег би се могло закључити да је реч о ставу владе, већ су само помињали догађаје на другој или трећој страни листа у деловима који су предвиђени за помињање вести из иностранства. Кратки коментари на овим странама и преношење навода страних листова који су говорили у прилог извршеног преврата и оправдавали кнежеве поступке, па и преношење интервјуа кнеза Александра и генерала Ернота из стране штампе, ипак су довољно речито сведочанство благонаклоног става који су кнез и влада заузели према догађајима у суседној кнежевини.²⁴

Из Хербертовог извештаја и писања службене штампе јасно произилази да су кнез и влада били заинтересовани за смирење политичке ситуације у Бугарској иостанак кнеза Александра на бугарском престолу. У Београду је постојао страх од могућих компликација уколико дође до абдикације бугарског кнеза, са којим је српски кнез успоставио срдачне односе у време његове посете Београду, и доласка на власт Либералне партије, чије се радикално крило увек отворено изјашњавало у корист што скоријег стварања велике бугарске државе на читавом бугарском националном простору схваћеном у духу одредаба Санстефанског уговора. Према мишљењу кнеза Милана,останак кнеза Александра на бугарском престолу представљао је одређену врсту сигурности да ускоро неће доћи до покрета за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије и његовог преношења на Македонију на коју је, према мишљењу српских државника,

²² Херберт Хајмерлеу, Београд, 31. маја 1881, АСАНУ, ИиБА, сигн. бр. 7940.

²³ *Исто*.

²⁴ *Српске новине*, бр. 93, 30. април; бр. 94, 1. мај; бр. 95, 2. мај; бр. 96, 3. мај; бр. 98, 6. мај; бр. 102, 10. мај; бр. 107, 16. мај; бр. 109, 19. мај; бр. 112, 22. мај; бр. 113, 24. мај; бр. 118, 30. мај; бр. 120, 3. јун; бр. 133, 18. јун; бр. 134, 19. јун; бр. 135, 20. јун; бр. 141, 28. јун; бр. 142, 1. јул; бр. 143, 2. јул; бр. 144, 3. јул 1881.

и Србија полагала одређена права заснована на етничкој и историјској основи.

Пратећи вести из Софије у Београду су истовремено расправљали о могућем политичком споразуму са Аустроугарском. Политичка криза у Бугарској могла је кнезу и влади само додатно указати на потребу постизања политичког споразума са суседном монархијом. Са аустроугарским начелним предлогом о потписивању тајног политичког уговора Мијатовић се у Београд вратио 2. маја, дан пре Грујићевог доласка из Софије, и на седници којој су присуствовали кнез, Пироћанац и Гарашанин саопштио предлоге које је донео из Беча. Председник српске владе нашао се пред дилемом. Његова наклоност према Аустроугарској била је знатно мања од кнежеве и Мијатовићеве. „Одбити помоћу Аустрије Русију са Балкана, али не дати Аустрији да се на место Русије она утврди на Балкану” била је, према мишљењу Слободана Јовановића, суштина његове политике.²⁵ Председник српске владе сматрао је да иза предлога о споразуму стоји жеља Беча да задржи Србију у својој интересној сфери и да таква настојања представљају опасност по њену самосталност. Био је свестан да се, између Русије, која је своје намере показала у Сан Стефану, и Аустроугарске, која је отворено захтевала одрицање од сваке агитације у Босни и Херцеговини, Србија налазила у тешком положају. Међутим, сматрао је да је Русија по интересе Србије много опаснија од Аустроугарске.²⁶ „Догод Русија не напусти идеју Велике Бугарске а на штету српских интереса”, записао је 1882. Пироћанац, „Србија се нема ни чему надати добром од политике коју Русија води на Балканском Полуострву.”²⁷ Са друге стране, према Пироћанчевом мишљењу Аустроугарска је, због вишенационалног састава становништва, била за развој српског и бугарског народа мање опасна од Русије.²⁸ У оваквим погледима лежала је основа проаустријске политике председника српске владе. Очување државне независности, које је за Пироћанца било смисао политике српске владе, било је могуће без потпуног ослонаца на Аустроугарску или Русију, негујући добре односе са обе државе и рачунајући на чињеницу да општи европски интереси налажу очување равнотеже на европском Истоку, која доприноси политичкој равнотежи на континенту.

Своје мисли Пироћанац је изложио кнезу и Гарашанину и сложили су се да је у обостраном интересу, и Србије и Аустроугарске, сузбијање руског утицаја на Балкану, да је неопходно да суседна монархија увиди да ће своје интересе успети да оствари само ако буде помагала развој српске државе која би, у отпору ширењу руског утицаја, имала интерес да се на њу

²⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 2, Београд 1990, 62.

²⁶ Г. Јакшић, *нав. дело*, 76.

²⁷ М. Пироћанац Ј. Мариновићу, Београд 16. септембра 1882, документ објављен у: М. Пироћанац, *Наша завршна реч (Поводом дискусије о политици Кнеза Михаила)*, Београд 1896, 39.

²⁸ Г. Јакшић, *нав. дело*, 76.

ослања, те да је стога у интересу Србије постизање споразума са Аустроугарском, али само под условима који српском народу обезбеђују самосталан развој. Из тих разлога сматрали су да би у коначном облику уговор требало да обухвати и питање граница Бугарске и Грчке, да Арбанаси не представљају народност и да би Албанија као независна држава била смећна равнотежи народности на Балкану, а да би Солун требао припасти Србији ради излаза на Егејско море. Коначни облик предлога који ће бити учињени влади у Бечу није договорен, већ је само кнез обећао да ће приликом свог проласка кроз Беч на путу за Петроград аустроугарским државницима рећи да предлог о склапању споразума није за одбацивање и да се о њему може преговарати посредством надлежних министара. Према Јакшићевом мишљењу, начелни пристанак чланова владе био је све што је кнезу било потребно, и он је затим вођење преговора у потпуности преузео у своје руке.²⁹

Средином маја, пре кнежевог пута у иностранство планираног одмах после завршетка заседања Народне скупштине која је расправљала о трговинском уговору са Аустроугарском, у Београду се појавила делегација либералних посланика бугарског Народног собрања. Према подацима које је Херберт упутио у Беч, Мијатовић му је саопштио да су они у Београд стигли са намером да српском кнезу предложи персоналну унију Србије и Бугарске под условом да гарантује да ће бугарски устав остати на снази. О појединостима могуће уније делегати бугарских либерала оставили су отворену могућност да се преговара, али су напоменули да су спремни да прихвате заједничког министра иностраних дела и министра војног. У случају да кнез Милан није спреман да прихвати њихове захтеве исказали су своју спремност да са истим предлогом посете румунског краља Карла и Алеко-пашу, генералног гувернера Источне Румелије. На њихове понуде Мијатовић им је одговорио да ће оне бити пренете кнезу Милану, али им је истовремено изјавио да сумња да ће оне бити прихваћене.³⁰ Неколико дана касније аустроугарски посланик обавестио је свог министра да му је саопштено да су бугарски предлози одбијени, те да је делегацији бугарских либерала наглашено „да њихов пројекат није у складу са овдашњим интересима и да је у супротности са осећањима пријатељства и поштовања које кнез Милан гаји према кнезу Александру”.³¹

У међувремену, кнез Милан је кренуо на пут. Пре поласка разговарао је у два наврата, 16. и 18. маја са Хербертом и изнео му намеру да на путу за Берлин и Петроград изрази своје поштовање цару, а са Хајмер-

²⁹ *Истѐо*, 74–77. Све наведене податке Јакшић је преузео из Пироћанчевог дневника. Овде их наводимо или према Јакшићевом препривавању или из цитата делова успомена које он доноси јер 1881, односно делови дневника који се односе на догађаје из времена преговора о склапању Тајне конвенције не чине више саставни део Пироћанчевог дневника који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности.

³⁰ Херберт Хајмерлеу, Београд, 1. јуна 1881, АСАНУ, ИиБА, сигн. бр. 7940.

³¹ Исти истом, Београд, 8. јуна 1881, исто.

леом ступи у преговоре о потписивању тајног политичког уговора.³² Том приликом кнез је нагласио потребу „успостављања ’уже политичке повезаности’ кнежевине са монархијом после чега би Србија тамо могла да нађе подршку у садашњости, као и у будућности и евентуалне аспирације кнежевине са интересима Аустроугарске се не би никада сукобиле”.³³ У истом смислу Херберту су говорили и Пироћанац и Мијатовић.³⁴ Из Београда кнез је кренуо 22. маја, следећег дана у Будимпешти га је примио аустријски цар Франц Јозеф, 25. маја у Бечу Хајмерле, у Берлину је примљен 27. маја, у Петроград је стигао 1. јуна, а 10. јуна већ је поново био у Бечу.³⁵ Приликом боравка у Берлину кнез је разговарао са француским амбасадором у Берлину. Извештај о том разговору доноси нам још једно сведочанство о ставу српског кнеза према догађајима у Бугарској и потврђују Хербертов извештај. Француском дипломати кнез Милан изјавио је да је циљ његовог пута да у разговору са аустријским, немачким и руским царем дозна њихово мишљење о догађајима у Бугарској и став према могућим компликацијама до којих би могло да дође. Изразио је своје мишљење да би у случају абдикације кнеза Александра Бугари кренули на Источну Румелију и Македонију што би довело до новог отварања Источног питања. На овакав развој догађаја Србија не би могла пристати без обештећења и намера кнеза Милана била је да у три престонице изјави да ће Србија против Велике Бугарске водити рат, јер не може да дозволи да се понови Сан Стефан. Управо због тога је кнез у Петрограду намеравао да делује против оваквих бугарских тежњи и да, како је рекао, одбије сваки предлог о унији између две балканске кнежевине.³⁶ По повратку у Беч кнез је у разговору са Хајмерлеом изјавио да је у Петрограду лепо примљен, али да је о политици било мало речи.³⁷ У Бечу су сматрали да је управо кнежев боравак у Бечу по повратку из Петрограда прилика за решавање покренутог питања тајног политичког уговора са Србијом и кнезу је Хајмерле предочио пројекат сачињен у аустроугарском министарству спољних послова на који је кнез одмах пристао. Овим уговором, потписаним по кнежевом повратку у Београд 16. јуна 1881. и у историографији познатим под називом Тајна конвенција, Србија је преузела обавезу да сузбије сваку агитацију која би са њене територије била усмерена против

³² Херберт Хајмерлеу, Београд, 29. маја 1881, АИИ, Исписи, инв. бр. 74/3, сигн. И ХЛП; Г. Јакшић, *нав. дело*, 78. Према Хербертовим наводима, кнез Милан је своју одлуку да посети цара и Хајмерлеа саопштио Пироћанцу, Гарашанину и Мијатовићу на саветовању 14. маја и том приликом су му министри (вероватно само Пироћанац и Гарашанин – М. С.) указали на неповољан утисак који би у Петрограду могла изазвати ова посета (исти истом, Београд, 31. маја 1881, АСАНУ, ИиБА, сигн. бр. 7940).

³³ Исти истом, Београд, 31. маја 1881, АСАНУ, ИиБА, сигн. бр. 7940.

³⁴ *Исто*.

³⁵ Г. Јакшић, *нав. дело*, 78.

³⁶ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 153.

³⁷ Хајмерле цару Францу Јозефу, б. м, б. д, АИИ, Исписи, инв. бр. 74/4, сигн. И ХЛП; Г. Јакшић, *нав. дело*, 78.

Аустро-Угарске, „подразумевајући ту и Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак”, одрекла се права да потписује уговоре политичке природе без претходног споразума са Аустроугарском, а обе државе преузеле су обавезу заузимања става благонаклоне неутралности у случају рата и остављена је могућност потписивања војне конвенције о сарадњи у том случају. Заузврат, Србији је обећана подршка при проглашењу за краљевину, као и дипломатска подршка настојањима Србије за проширењем територије. Седми члан Конвенције у којем је о томе реч гласи: „Ако стицајем догађаја, чији се развој не може данас предвидети, Србија буде у стању да се прошири у правцу својих јужних граница (изузимајући Новопазарски Санџак), Аустро-Угарска се неће томе противити и заузеће се да и друге силе склони на држање повољно по Србију”.³⁸ Уобличен од стране аустроугарских политичара и усвојен од стране кнеза Милана без икаквих измена овај члан формулисан је пре свега на начин који је штитио аустроугарске интересе и вероватно је да би преговори који би се водили на основу аустроугарског пројекта између аустроугарске и српске владе могли да донесу одређене измене у његовом садржају, јер је првобитним текстом седмог члана Хајмерле чак предвидео аустроугарску помоћ Србији у рату с Турском и гаранције против стварања државних творевина на Балкану које би биле противне интересима Србије, као и споразумно утврђивање основних начела спољне политике.³⁹ Начин на који је кнез парафирао Конвенцију ускратио је Србији веће уступке, али реално је претпоставити да би они били далеко од захтева које је после Мијатовићевог повратка из Беча поставио Пироћанац. Одређене измене учињене су тек за време преговора о продужењу Конвенције почетком 1889, непосредно пре краљеве абдикације, када је формулација „у правцу својих јужних граница” замењена одређенијом, али и даље довољно неодређеном формулацијом „у правцу Вардарске долине толико далеко колико прилике буду допустиле”.⁴⁰ Снага писменог споразума у међународним односима велика је и разумљиво је да у Бечу нису желели да преузму писмене обавезе на које као велика сила нису били приморани. Са друге стране, управо због тога што је Аустро-Угарска преузела писмену обавезу да дипломатски подржи настојања Србије за територијалним проширењем, односно чињеница да је Србији право на проширење признато представљало је успех и, без обзира на његову неодређеност, седми члан Тајне конвенције представљао је најзначајнију добит који је Србија остварила њеним потписивањем.

Убрзо после потписивања конвенције одлукама Собрања у Свиштову завршена је и политичка криза у Бугарској. Одлучне мере бугарског кнеза и дискретни знаци подршке великих сила који су се могли наслутити кроз написе у страниј штампи убедили су владу у Београду већ неколико неде-

³⁸ Г. Јакшић, *нав. дело*, 79–80.

³⁹ F. Hauptman, *нав. дело*, 71.

⁴⁰ Г. Јакшић, *нав. дело*, 120–129. У измењеној Конвенцији текст о подршци Аустроугарске проширењу граница Србије обухваћен је њеним 4. чланом.

ља раније у успех кнежевог покушаја, али је коначно решење овог питања и у Београду донело олакшање. *Српске новине* означиле су одлуку Сабрања као почетак нове ере, а председник српске владе изјавио је аустроугарском министру-резиденту да српска влада жели да кнез Александар успе да заснује уређене и трајне односе у својој држави.⁴¹ Смирење политичке ситуације у Бугарској за српску владу значило је мање бриге и мање размишљања о опасностима које нови заплети на Балкану доносе независној српској држави.

У том смислу могли бисмо тумачити и утицај политичких прилика у Бугарској на потписивање Тајне конвенције. Утицај бугарског фактора на потписивање Конвенције произилази пре свега из целине руске балканске политике седамдесетих година, решења руске дипломатије у време потписивања мира са Турском у Сан Стефану и Берлину, односно из чињеница да је руска дипломатија подршку бугарском народу претпоставила подршци српском народу. Као штићеница и претходница Русије на Балкану Бугарска је својим тежњама за ширењем у духу одредаба Санстефанског мировног уговора, према мишљењу српског владара и свих значајнијих политичких фактора, представљала опасност не само за опстанак српске државе, већ и за биолошки опстанак српског народа. Целокупна промена спољнополитичке оријентације Србије почивала је на овим основама и у том смислу, кроз целину руске политике на Балкану, треба тумачити и утицај бугарског фактора на потписивање Конвенције. Покушај уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије 1880. отворено је пред кнеза Милана и тадашњу владу поставио могућност да Источно питање буде отворено и решено на штету интереса Србије и поставило питање шта чинити у таквој ситуацији. Државни удар у Бугарској крајем априла 1881, када су преговори са владом у Бечу већ отпочели, и криза која је ударом отворена, само су још једном предочили српском кнезу неизвесност развоја политичке ситуације на Балканском полуострву. У таквој ситуацији неопходно је било заштитити животни интерес српске државе. Стварање ужих политичких веза са Аустроугарском уз њену подршку тежњама Србије за ширење преко њених јужних граница било је прагматично политичко решење које је произилазило из целине спољнополитичког положаја Србије у том тренутку.

⁴¹ Херберт Хајмерлеу, Београд, 8. јуна 1881, АСАНУ, ИиБА, сигн. бр. 7940; *Српске новине*, бр. 144, 3. јул 1881; Белешка о извештају барона Херберта барону Хајмерлеу од 18. јула 1881, АИИ, Исписи, инв. бр. 74/6, сигн. И XLII.

SERBIA'S POLICY TOWARDS BULGARIA AND
THE SECRET CONVENTION FROM 1881

by

Momir Samardžić

Summary

The policy of Russia in the final phase of the Great Eastern Crisis in 1877–1878, and the attempt to create a greater Bulgarian state projected in the Treaty of San Stefano, left the lasting consequences on the Serbia's relations with Russia and The Principality of Bulgaria. After the Congress of Berlin, the Serbian government carefully observed the events in Bulgaria and Eastern Rumelia, fearing the possible unification of the two entities. Serbia believed that the Bulgarian unification presented a great danger to its state interests. The roots of Serbia's making closer ties with Austria-Hungary are to be found in the 1877-1878 events; the preparations for the unification of Bulgaria and Eastern Rumelia in 1880 and the coup in Bulgaria in 1881 increased fears that the events in the Balkans could take the turn unfavourable for the Serbia's state interests. Political agreement with Austria-Hungary was a result of political necessity imposed by the international position of Serbia.

Михаило Војводић

РАД СТОЈАНА НОВАКОВИЋА НА ЗАКЉУЧЕЊУ
ЖЕЛЕЗНИЧКЕ И ТРГОВИНСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ
ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ТУРСКЕ (1887–1888)

САЖЕТАК: Србија је после добијања независности 1878. године, настојала у наредним годинама да, у складу са међународним правом, закључи разне врсте уговора са што више земаља. Међу најважнијима били су они које је хтела да закључи са Турском, суседом на кога је по разним основама била упућена. Српски представници у Цариграду су већ од 1879. године имали обавезу да се највише заузму у закључивању железничке, трговинске и конзуларне конвенције са Турском. Све је, међутим, ишло доста споро због одуговлачења Турака, па је тек почетком септембра 1886. године, најпре потписана привремена конзуларна конвенција. Пошто су после тога предстојали тешки преговори око закључивања друге две конвенције тај задатак поверен је Стојану Новаковићу који је у новембру 1886. године стигао у Цариград на место српског посланика. Пошто је Србија по одлукама Берлинског конгреса била обавезна да изгради железничку мрежу на својој територији, а она је то у предвиђеном року испунила, Новаковић је морао да се избори за обезбеђење повезивања српских и турских железница. Пуно труда било му је потребно да приведе крају процедуру око закључивања железничке конвенције, којом би се то осигурало па је тек у мају 1888. пуштена у саобраћај линија на целој дужини од Солуна до Београда. Новаковић је у лето 1887. године ушао и у преговоре око закључивања трговинске конвенције којом би Србија добила неопходне олакшице за извоз својих производа у Турску, као и за превоз на друга тржишта. Турци су одлагали и прекидали преговоре, али их је Новаковић водио са пуно такта и стрпљења. Захваљујући његовој упорности преговори су успешно окончани у јуну 1888. године потписивањем трговинске конвенције што је имало велики значај за српску привреду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стојан Новаковић, Србија (1887–1888), Турска (1887–1888), железничка конвенција, трговинска конвенција

I

Признањем независности на Берлинском конгресу 1878. године Србија је први пут била у прилици да слободно закључује уговоре са другим

државама. То право она је без одлагања користила па је већ у наредним годинама, градећи своје односе у складу са међународним прописима, имала уговоре, најчешће трговинске, са више држава укључујући и оне које су територијално биле од ње далеко (Енглеска, Италија, Белгија, Холандија, Швајцарска, САД). Најважније за њу, међутим, било је да регулише односе са суседним земљама Аустро-Угарском, Турском и Бугарском, јер је на њих највише била упућена. Један од уговора у том смислу закључила је још за време трајања Конгреса. Српски министар иностраних послова Јован Ристић је са аустријским министром Андрашијем потписао у Берлину 8. јула 1878. године¹, дакле неколико дана пре завршетка Конгреса, а дан уочи одлучујуће седнице о будућим границама Србије, споразум којим се Србија обавезала, поред осталог, да ће преко своје територије у року од три године изградити железничку линију којом ће се повезати аустријске и турске железнице. Чланом 38 Берлинског уговора² била је потврђена одредба споразума о железници, прописавши Србији да и у својим старим и новоприпојеним областима изгради железничку линију и обезбеди јој повезивање са суседима.³ Било је још предвиђено да се, у циљу успешнијег решавања тог питања, закључе неопходни споразуми између Аустро-Угарске, Србије, Турске и Бугарске.

Уређивање односа са Турском спадало је, после Конгреса, у прворазредне задатке Србије. Међу најзначајнијима било је, као што је већ речено, питање успостављања железничких веза. Турска је, међутим, била незаобилазни партнер Србије, највише у трговини. Радило се о великој земљи за коју су били везани извозно-увозни интереси Србије посебно за њен европски део. С обзиром на то да је између њих постојала обимна робна размена, а да је предстојало отварање железничке линије која би не само повезивала две земље него омогућила и провоз за друга тржишта, није се смело дочекати, а да не постоји уговор који би регулисао проток већих количина робе за који се поуздано знало да ће га бити. Необично важно било је и питање унапређивања политичких и дипломатско-конзуларних односа. Србија је, наиме, била заинтересована да у оквиру тих односа решава и нека важна питања везана за српско становништво у европској Турској. С обзиром на то да су одлукама Конгреса Босну и Херцеговину биле запоселе аустроугарске трупе, главни правац националних интереса Србије окренуо се ка југу, ка неослобођеним територијама Старе Србије и Македоније где је живела значајна скупина српског становништва. Србија је желела да има дозволу турских власти да међу тим становни-

¹ Сви датуми у тексту су по новом календару док су у напоменама по старом календару само они датуми који означавају време настанка документа.

² *Уговори и конвенције између Србије и сираних држава (од прогласа државне независности до 1 јануара 1887)*, Београд 1887, 6–8.

³ *Србија 1878. Документи*, Београд 1978, 524–530, 570–571. – У априлу 1880. године Србија је са Аустро-Угарском закључила железничку конвенцију којом су, поред осталог, потврђене одлуке претходних споразума из 1878. године. *Уговори и конвенције између Србије и сираних држава*, 9–24.

штвом легално ради, да оснива школе, да упућује књиге и учитеље, да отвара књижаре, покреће листове, подиже цркве, да помаже постављење српских владика, а да се све то одвија под будним оком будућих српских конзула. Према томе, сви ови задаци подразумевали су закључивање више различитих конвенција између две земље. Поред железничке трговинске, неопходна је била и конзуларна конвенција како би се омогућило отварање српских конзулата у европској Турској који би се бринули о заштити и очувању тамошњег српског становништва.

Најпре је постигнут успех у закључивању конзуларне конвенције.⁴ Она је Србији била потребна да би имала дозволу да поставља своје конзуле у европској Турској који би били у непосредном додиру са тамошњим српским повереницима, учитељима и свештеницима. То би јој отворило пут да води организовану културно-просветну активност међу тим Србима и јача процес њиховог духовног уздицања како би се лакше одупирали насилима власти и пропаганди других балканских држава. Предлог за закључивање конзуларне конвенције упутила је Порти влада Милутина Гарашанина у пролеће 1885. године у време док су у пуном јеку биле припреме за организовање разних облика рада међу неослобођеним Србима у Турској. Преговори су отпочели у септембру те године али су били прекинути због кризе у Бугарској и српско-бугарског рата. Поново су били покренути у јулу 1886. године. С обзиром на то да се предвиђало вођење опсежних разговора око будуће дефинитивне конзуларне конвенције постигнут је договор да се закључи једна привремена конвенција која би омогућила да обе земље отворе конзулате. Почетком септембра 1886. године привремена конвенција је била потписана што је представљало значајан успех српске политике. Обе стране су, међутим, потврдиле да су то учиниле руководећи се искључиво економским потребама.

Железничко питање заузимало је исто тако прворазредно место у српско-турским односима. Према Берлинском уговору Србија је у року од три године имала да изгради железницу по целој дужини своје територије и да се споји са аустроугарским и турским железницама. Поступајући у складу са преузетим обавезама Србија је одмах приступила градњи железнице. С обзиром на то да су радови напредовали у предвиђеним роковима било је потребно да се са владама Аустро-Угарске, Турске и Бугарске благовремено осигура успостављање прикључака са њиховим железницама. На конференцији одржаној у Бечу маја 1883. године, била је међу њима потписана тзв. четворна конвенција којом је осигурана будућа веза између њихових железница.⁵ Краљ Милан Обреновић је своје задовољство тим

⁴ Када је српска влада 1879. предузела прве кораке да са Турском закључи више конвенција она је на прво место ставила конзуларну. Један од важних разлога за то лежао је у чињеници што је главни део трговинске конвенције требало да чини царинска тарифа а за њену израду је требало и доста посла и доста времена. Архив Србије (=АС), Посланство у Цариграду 1891–1893, Ј. Ристић – Ф. Христићу, Београд 5. септембра 1879.

⁵ Конвенција о везама железничким закључена у Бечу 9 маја 1883, Београд 1883, 3–13.

чином изразио у Скупштини оценом да је на тај начин српским „железницама осигуран излазак у Солун и Цариград исто тако као и у средишта западне Европе“, истакавши да ће тиме бити „оснажени“ изгледи за будући економски напредак Србије.⁶ Следеће 1884. године била је пуштена у редовни саобраћај линија Београд – Ниш. Радови су настављени на деоници Ниш – Врање, али су били прекинути услед српско-бугарског рата па је тако и остало све до пролећа 1886. године. У јесен 1886. године линија Ниш – Врање била је завршена чиме је, као најхитније, постало питање спајања српских и турских железница. С обзиром на то да је претходне године турска влада прихватила обавезу да изгради линију Скопље – Ристовац било је потребно закључити конвенцију о томе како да се на Ристовцу установи спој између српских и турских железница и како да се одвија саобраћај. У том смислу тек су предстојали преговори између две земље.

И закључење трговинске конвенције са Турском спадало је исто тако у приоритетне задатке Србије после стицања независности. Веровало се да је и турска влада за тако нешто била расположена с обзиром на то да је стање турских финансија захтевало да се царинском политиком поправи буџетски приход. Отпочињање разговора са Турском о закључењу трговинске конвенције покренуто је дописом српског Министарства иностраних дела у марту 1879. године свим потписницима Берлинског уговора. Предложено им је закључивање трговинске конвенције са Србијом на основи највећег повлашћења с роком трајања док се не постигну дефинитивни уговори. Порта је прихватила ову понуду али уз напомену да би међусобну царину требало плаћати по вредности (*ad valorem*).⁷ Српска влада је у новембру те године предложила свом посланику у Цариграду да такву конвенцију потпише. У тренутку када се очекивало стављање потписа српска влада захтевала је од свог посланика да то откаже. „Кривац“ за то била је румунска влада која је српску владу посаветовала да Србија и Румунија затраже од Порте да са њом закључе трговинске конвенције на бази постојеће руске тарифе „као најпробитачније“.⁸ План је био да прво то учини Румунија па за њом Србија. Румунија, међутим, није успела да добије жељену тарифу, јер су Турци одговорили да не мисле на тој основи закључивати никакве нове тарифе. Тако Србија, поводећи се за Румунијом, није искористила прилику да тада регулише трговинске односе са Турском. Српска влада покушавала је да целу ствар обнови крајем децембра 1881. године изразивши жаљење што је својевремено пропустила прилику да то учини.⁹

⁶ *Ситенографске белешке о седницама Народне Скупштинине сазване за 1883. годину*, Београд 1884, 25. Те речи краљ Милан је изговорио у беседи на отварању скупштинског заседања у мају 1884. године.

⁷ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије* (прир. К. Ц а м б а з о в - с к и), том IV, књ. II (1886–1887), Београд 1986, док. 52.

⁸ Русија се, у ствари, користила провизорном тарифом коју је Турска установила за државе којима су стари уговори били истекли.

⁹ АС, Посланство у Цариграду 1891–1893, П. 571, М. Пироћанац – Ј. Грујићу, Београд 17. децембра 1881; *Исто*, М. Пироћанац – Ј. Грујићу, През. бр. 118, Београд 18. децембра 1881;

Овога пута Турци нису били за то расположени као 1879. године. Оставили су Србију без одговора. Годину дана касније Порта је преко свог посланика у Београду ставила до знања да треба прво прићи закључењу конзулске па онда трговинске конвенције а да преговоре о овој другој треба одложити све док Турска не оконча уговоре са великим силама, обећавши да ће одмах после тога отпочети преговоре са Србијом.¹⁰ Био је то став коме се није могао ставити приговор.

Турска је почетком 80-их година била доиста окупирана трговинским преговорима са великим силама јер није била расположена да задржи у наслеђе бреме повластица из прошлих времена које је поделила многим земљама пре свега великим силама. Отпочела је тада и са новом царинском политиком и отказивала трговинске уговоре којима још није био истекао рок. С обзиром на то да су преговори око склапања нових уговора трајали дуго, и били тешки, Порта је 1885. године закључила са великим силама једну привредну тарифу чија је висина била одрђена на основу старијих: 8% царина на увоз и 1% на извоз. Велике силе су биле задовољне овом тарифом па више нису журиле са новим преговорима. Тиме је био остварен део Портиног плана да најпре заврши са силама па тек онда отпочне преговоре са осталим земљама, укључујући и Србију.

Захваљујући томе Србија је своје вишегодишње настојање на споразумевању са Турском врло брзо крунисала првим успехом. Почетком септембра 1886. године закључила је привремену конзуларну конвенцију. Тек онда се створила прилика да се у преговорима са Портом оствари конвенција о повезивању њихових железница, а исто тако, да се закључи дуго жељена трговинска конвенција. С обзиром на то да су се око те две конвенције као и око других питања за које је Србија била заинтересована очекивали нови преговори краљ и Влада Милутина Гарашанина определили су се да то буде поверено Стојану Новаковићу који је постављен за новог српског посланика у Цариграду.

Стојан Новаковић је био личност од угледа са ауторитетом научника, а који је, уз то, био искусан политичар, и један од најбољих познавалаца савремених прилика у европској Турској као и њене прошлости. Он је још од почетка 70-их година, када је први пут био министар просвете, радио на успостављању веза са српским народом у Старој Србији и Македонији. Као министар у претходној влади Милана Пироћанца, затим извесно време

Истио, Бр. 571, Ј. Грујић – М. Пироћанцу, Цариград 12. јануара 1882; *Истио*, Бр. 465, М. Пироћанца – Ј. Грујићу, Београд 27. јануара 1882; *Истио*, Концепт посланикове ноте Министру иностраних дела Асим-паше, Цариград 6/18. фебруара 1882; *Истио*, Бр. 42, Ј. Грујић – М. Пироћанцу, Цариград 9. фебруара 1882; АС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО) 1882, фасц. III, дос. III, през. 5, Ј. Грујић – М. Пироћанцу, Цариград 14. фебруара 1882; *Писма Филија Христићу Јовану Ристићу (1868–1880)*, Београд 1953, док. 225, 264, 269, 273, 276.

¹⁰ АС, МИД, ПО, 1882, фасц. III дос. III, Пов. бр. 831, Ј. Грујић – М. Пироћанцу, Цариград 18. новембра 1882; *Истио*, 1887, фасц. VI, дос. VII, Пов. бр. 155, С. Новаковић – Министру ин. дела, Цариград 26. јануар 1887; *Истио*, 1887, фасц. VI, дос. VII, Пов. бр. 658, Мин. ин. дела – Мин. нар. привреде, Београд 2. јула 1887.

и у тадашњој влади Милутина Гарашанина, а онда и као члан Државног савета, учествовао је у изради упутстава и планова за вођење културно-просветне и националне пропаганде у деловима европске Турске. На своје ново место у Цариграду Новаковић је стигао у новембру 1886. године. Донео је прегршт задатака који су имали да воде успостављању добрих економских и политичких односа са Турском, али и веза са тамошњим српским народом. Није имао редослед њиховог испуњавања али су међу најхитнијим спадали закључење железничке и трговинске конвенције, а уз то, и отварање конзулата у Скопљу и Солуну, градовима са којима је Србија имала развијене трговинске и друге везе.

II

Стојан Новаковић је у Цариграду најпре желео да подстакне споразумевање о повезивању српских и турских железница. Непосредно пре његовог доласка о томе су били отпочели преговори у једној мешовитој комисији у којој су са српске стране учествовала двојица опуномоћених делегата. Радило се о закључењу конвенције којом би се дефинитивно утврдио начин и прецизирали рокови у вези са спајањем две железнице на линији Скопље – Врање.¹¹ Новаковић се није прикључио преговарачима, нити је у преговорима директно учествовао, али је подстицао рад комисије. Нарочито је својим интервенцијама код турских министара настојао да се што пре дође до успешног краја. Рад на том питању, међутим, није био лак. Турци су одуговлачили, избегавали, хватали се за ситнице. У јавности су се чули гласови да ће Порта успорити или зауставити градњу железнице када се она буде примакла граници Србије, како би се једновремено пустила са линијом у источној Румелији која је повезивала Бугарску и Турску. На тој линији је такође, било у току полагање шина али је цео посао ишао спорије. На Новаковићу се, међутим, није могло приметити да га све то обесхрабрује.¹² Он је у својим првим извештајима о железници саветовао да Србија пре свега гледа да свој посао доведе до краја, чак да направи и железничку станицу, и да чека. „То би била проста консеквенција наше досадашње железничке политике у којој смо се старали да свршеним фактима питање напред гурамо“,¹³ написао је. По његовом мишљењу само применом такве политике могу се добити повољни резултати.

Крајем децембра 1886. године били су успешно завршени преговори међу делегатима и утврђен текст конвенције.¹⁴ Српска влада одмах га је

¹¹ *Истио*, 1886, фасц. I, дос. VIII, Пов. бр. 572, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 13. децембра 1886.

¹² *Истио*, Пов. бр. 401, Ј. Грујић – Д. Франасовићу, Цариград 13. октобра 1886; *Истио*, Пов. бр. 448, С. Новаковић – Д. Франасовић, Цариград 15. новембра 1886; *Истио*, Пов. бр. 540, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 6. децембра 1886.

¹³ Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, т. IV, књ. II, док. 40.

¹⁴ АС, МИД, ПО, 1886, фасц. I, дос. VIII, Пов. бр. 572, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 13. децембра 1886.

прихватила и без оклевања послала Новаковићу пуномоћје да је потпише.¹⁵ Преостала је још тешка процедура одобравања по турским министарствима. Управо тада биле су постављене последње шине на прузи Скопље – Врање али је Порта изричито забранила да се саобраћај на њој обавља све док се процедура са конвенцијом не заврши.¹⁶ Новаковић је у вези са тим направио план акције. Мислио је да читаву ствар „сâм гура“ по Портиним канцеларијама све док се конвенција не потпише. Тек онда би се обратио представницима „пријатељских нам сила“, Аустро-Угарској и Енглеској, за помоћ код Порте око њеног „фактичког извршења“.¹⁷

Следствено томе Новаковић је упорно обилазио министарске канцеларије, а то је у Цариграду био обичај у коме се, како се изразио, „не може претерати“. Узрок дугом развлачењу била је традиционална спорост Турака као и њихове разноврне примедбе, најпре на пројекат а затим и на текст конвенције. „У неповерљивости и плашљивости они каткад долазе до смешнога и детињастог, што, уосталом према горком и дугачком искуству имају у неку руку и право“, коментарисао је, без злобе, Новаковић одговлачење Турака да дају сагласност на железничку конвенцију.¹⁸

Почетком марта 1887. године Новаковићу је саопштено да турска страна има извесне примедбе на текст конвенције. Најважнија се тицала растављања станичних зграда. Турци су тражили да растојање између њих буде двеста до триста метара. Једна од њихових примедби односила се на царине. Доставили су и захтев да се кореспонденција међу властима на железници води на француском језику.¹⁹ Одмах се видело да се све то може лако решити на редакционој комисији. Новаковић се, због тога, није много бринуо, јер није било спорних тачака нити размимоилажења. Њему је, зато, једино било важно „да се што пре истера ствар из канцеларија“. То се управо и догодило крајем марта. Очекивала се после тога, само царска ирада па да се конвенција потпише. Међутим, уследило је затишје и још једно одговлачење.

Поновно вишемесечно обилажење канцеларија турских министара почело је да нарушава Новаковићев оптимизам. Разговор који је почетком

¹⁵ *Истио*, Пов. бр. 626/86, Мин. грађ. – Мин. ин. дела, Београд 31. децембра 1886; *Истио*, Пов. бр. 626, Мин. ин. дела. – С. Новаковићу, Београд 2. јануара 1887.

¹⁶ *Истио*, 1887, фасц. II, дос. VIII, Пов. бр. 5, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 13. децембра 1886; *Истио*, фасц. V, дос. IV, Пов. бр. 128, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 24. јануара 1887.

¹⁷ *Истио*, фасц. II, дос. VIII, Пов. бр. 181, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 3. фебруара 1887.

¹⁸ *Истио*, Пов. бр. 154, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 31. јануара 1887; *Истио*, Пов. бр. 166, Мин. ин. дела – Мин. грађ., Београд 10. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 185, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 7. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 198, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 10. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 204, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград, 14. фебруара 1887.

¹⁹ *Истио*, Пов. бр. 235, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 21. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 247, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 24. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 278, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 28. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 306, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 13. марта 1887.

априла 1887. године имао са великим везиром бацио га је у велику бригу. Схватио је да ће Турци чекати да се заврши тзв. бугарска линија па би после тога оба правца, и за Солун и за Цариград били заједнички отворени. „Види се дакле – резигнирано је закључивао – да се мисли чекати да [се] баш и последњи ексер укуца“.²⁰ Индикативно је било и контактирање Порте са цариградском Трговинском комором око утврђивања користи од солунске линије за трговину Цариграда. Резерве које је ставила Трговинска комора биле су за Новаковића још један разлог за енергичније реаговање. Супротно првобитној замисли да представнике великих сила ангажује само приликом примене конвенције, Новаковић је сада био иницијатор идеје да се затражи њихова помоћ за што брже потписивање конвенције, да би што пре уследила експлоатација железнице. Из разговора који је имао почетком маја 1887. године са енглеским амбасадором Вејтом сазнао је да је он на томе већ почео да ради а да је аустроугарски амбасадор Каличе добио налог од своје влада да потпомаже Новаковићеве кораке на Порти.²¹ Не може се поуздано закључити да ли је њихова интервенција била пресудна али је 23. маја 1877. године царском ирадом одобрено потписивање конвенције. Њу су потписали Стојан Новаковић и турски министар Саид-паша 4. јуна 1887. године оставивши рок од месец дана за ратификацију, чиме је, како је изгледало, успешно завршен овај велики посао.²²

Уобичајена спорост у окончавању започетих послова у Цариграду осетила се и након потписивања конвенције. Најпре се то показало у вези са ратификацијом коју је требало обавити најкасније за месец дана тј. до 4. јула 1887. године. Српска влада је на својој седници одржаној 29. јуна усвојила текст конвенције и одмах га упутила у Беч да га потпише краљ Милан који се тамо налазио. Потписани примерак конвенције је затим из Беча поштом упућен преко Трста у Цариград, али у тршћанској луци није успео да „уграби поштанску лађу“ него је чекао следећу која је ишла тек за недељу дана. Приспео је у Цариград 15. јула али је због нерадних дана, и због потребе да прође царину, стигао у српско посланство 20. јуна. Рок за измену ратификација је прошао али није било никакве потребе за узбуђивањем. Турски примерак текста није био још ни преписан, затим

²⁰ *Истио*, Пов. бр. 374, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 24. марта 1887; *Истио*, Пов. бр. 466, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 21. априла 1887. – Новаковић је још крајем марта 1887. године чуо гласове против „изоловане везе Солуна с Београдом“, јер би то „могло шкодити трговини цариградској“. Било је, међутим, и других мишљења, на пример, да су важнији општи интереси Турске од локалних и да ни из каквих разлога се не сме спутавати развој „друге вароши која има знатно пристаниште у Царству“. *Истио*, Пов. бр. 330, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 14. марта 1887.

²¹ *Истио*, Пов. бр. 350, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 17. марта 1887; *Истио*, Пов. бр. 361, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 20. марта 1887; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. IV, књ. II, док. 78.

²² АС, МИД, ПО, 1887, фасц. II, дос. VIII, Пов. бр. 538, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 12. маја 1883; *Истио*, Пов. бр. 573, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 26. маја 1887.

ни преведен, а после свега тога требало је да буде одобрен од султана. Тек у септембру је саопштено да је султан вратио конвенцију свом Министарству иностраних дела да је још једном испита пре ратификације.²³

На основу захтева српске владе – којој је од јуна 1887. године стајао на челу либерал Јован Ристић – да Турцима треба предочити да Србија има „у железничком питању грдне штете“ Новаковићу ништа друго није преостало него да крене са новим интервенцијама. У октобру 1887. године му је у Министарству иностраних дела било саопштено да је султан само још једном желео да „извиди“ текст конвенције.²⁴ Немачки амбасадор га је, међутим, саветовао да не „наваљује“ него да извесно време мирује с обзиром на то да султан ништа „не изврши у року који је сам дао него нешто касније“. По његовим речима „Султан је врло задовољан кад га у томе његовом закашњавању нико не узнемирава, а после је утолико већма расположен за оно питање ако на њ није чињена пресија“.²⁵ Новаковић га је послушао и дочекао да, напokon, 24. децембра 1887. године, буде извршена ратификација железничке конвенције.²⁶

Показало се, међутим, да је Новаковић био у праву када је у свој план деловања на Порти предвидео и своје велико ангажовање на примени железничке конвенције. Било је јасно да Турци не журе са отварањем линије Скопље – Врање. Као да су користили сваки изговор само да не морају то да учине. „Таква је – каже Новаковић – њихова нарав, и такве су им песимистичне мисли о железницама и о свему што је европско“.²⁷ Бог зна докле би се све то развљачило да нису у први план избили интереси железничког друштва које је радило железницу а које се трудило да убеди Порту да ће железница пропасти ако не буде у експлоатацији. То друштво је настојало да уђе у послове са новом железницом као експлоатационом па је покренуло преговоре са Портом да му уступи на експлоатацију спојну линију Скопље – Врање. Месецима су трајали преговори све док Турци нису прихватили да Друштво које је градило железницу, а чинила га је група француских финансијера, постане Друштво за експлоатацију. Дана

²³ *Истио*, № 6552, „Седница Министарског Савета под председништвом Председника Министарског Савета, Министра Иностранних Дела, држана 17. јуна 1887“ (записник); *Истио*, тгр. Министарства ин. дела – Посланству у Бечу, Београд 17. јуна 1887; *Истио*, Пов. бр. 597, Мин. ин. дела – Краљу Милану, Београд 17. јуна 1887; *Истио*, Пов. бр. 627, Ј. Ристић – С. Новаковићу, Београд 17. јуна 1887; *Истио*, Пов. бр. 657, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 27. јуна 1887; *Истио*, М. Богићевић – Ј. Ристићу, Беч 1. јула 1887; *Истио*, Пов. бр. 739, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 18. јула 1887; *Истио*, Пов. бр. 751, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 26. јула 1887; *Истио*, фасц. III, дос. I, Пов. бр. 739, Ј. Ристић – С. Новаковићу, Београд 1. августа 1887.

²⁴ *Истио*, фасц. III, дос. I, Пов. бр. 928, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 10. октобра 1887; *Истио*, Пов. бр. 954, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 13. октобра 1887.

²⁵ *Истио*, Пов. бр. 956, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 20. октобра 1887.

²⁶ *Истио*, Пов. бр. 1059, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 15. децембра 1887.

²⁷ *Истио*, фасц. II, дос. VIII, Пов. бр. 699, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 7. јула 1887; *Истио*, фасц. III, дос. I, Пов. бр. 954, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 13. октобра 1887.

18. фебруара 1888. године објављена је царска ирада којом се одобрава склапање уговора са том париском групом односно новим Друштвом за експлоатацију спојних железница.²⁸ Турско Министарство грађевина је са Друштвом потписало уговор о експлоатацији 25. фебруара 1888. године, којом је практично солунска линија одвојена од цариградске чиме је било осигурано њено самостално отварање најкасније за месец дана.²⁹ Пролазили су опет месеци и ништа није било од отпочињања експлоатације. Новаковић је упорно молио представнике Друштва да се пожуре са стављањем у покрет ове железнице, изражавајући бојазан од неког новог задржавања од стране Турака, или „да не би откуд каква интрига искочила“.³⁰ Водио је разговоре о томе и са аустроугарским и немачким амбасадорима молећи их за потпору иако се српска влада у том смислу није званично обраћала њиховим владама.³¹ У међувремену је требало обавити разне формалности у вези са железницом, затим целу ствар још једном размотрити код турских власти, па и одлучити се за коришћење возног материјала на тој линији којим се обављала служба на железници у Србији. Свечано пуштање у саобраћај солунско-београдске линије обављено је 19. маја 1888. године. Стојан Новаковић није присуствовао том чину, иако је био позван.³²

III

Стојан Новаковић је својим доласком у Цариград, поред осталог, имао и задатак да подстакне закључивање трговинске конвенције. То је значило да је једно тако важно питање требало покренути трећи пут. Претходна два покушаја, као што се то показало 1879. и 1881. године, завршила су се неуспехом. Овога пута су постојали знатно повољнији услови па се веровало да неће бити озбиљнијих сметњи које ће се томе супротста-

²⁸ *Истио*, 1888, фасц. I, дос. IX, Пов. бр. 116, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 8. фебруара 1888.

²⁹ *Истио*, Пов. бр. 118, Д. Франасовић – Мин. грађ., Београд 15. фебруара 1888; *Истио*, Пов. бр. 143, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 16. фебруара 1888; *Истио*, Пов. бр. 158, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 20. фебруара 1888; *Истио*, Пов. бр. 122, СН – Мин. ин. дела, Цариград 25. фебруара 1888; *Истио*, Пов. бр. 143 и 158, Д. Франасовић – Мин. грађ. Београд 27. фебруара 1888; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. IV, књ. III (1888–1889), Београд 1987, док. 19, 36.

³⁰ АС, МИД, ПО, 1888, фасц. I, дос. IX, Пов. бр. 116, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 8. фебруара 1888.

³¹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. II 37/1887, Пов. бр. 838, Ј. Ристић – С. Новаковићу, Београд 1. септембра 1887; *Истио*, Пов. бр. 972, Ј. Ристић – С. Новаковићу, Београд 7. новембра 1887; АС, МИД, ПО, 1888, фасц. I, дос. IX, Пов. бр. 3, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 29. децембра 1887.

³² АС, МИД, ПО, 1888, фасц. I, дос. IX, Пов. бр. 362, С. Новаковић – Ц. Мијатовићу, Цариград 23. априла 1888; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. IV, књ. III, док. 42, 44.

вљати. Српска влада последњих година није покретала питање трговинског споразума уважавајући при том разлоге које јој је изнела Порта. Турци су наике желели да раздвоје конзуларну и трговинску конвенцију с тим да их поступно једну за другом закључују. У договору који је потписан почетком септембра 1886. године Србија је добила привремену конзуларну конвенцију после чега је могла поставити своје прве конзуле у Трусској. Тиме је био испуњен важан услов за покретање питања трговинске конвенције. У међувремену приближио се завршетак градње и отварање железничке линије Врање – Солун чиме је долазио до још већег изражаја интерес Србије за олакшицама у трговини. Без тога, могле су се на тој линији очекивати велике сметње српском извозу. Различитим формалностима око утврђивања да ли се ради о извозном, провозном или увозним артиклима, да ли можда Србија не изиграва турске извозне таксе, Порта је могла знатно успорити интензитет трговине између две земље и тиме нанети српској привреди велику штету. Штавише, и до тада је у односима између Србије и Турске владало такво стање да је пре личило као да је међу њима једна врста царинског рата, и то због велике турске извозне тарифе и изузетно јаке српске увозне царине (аутономна тарифа). Турска царинска управа понекад је чак претила да ће извозну царину, која је износила 8%, још више подићи. То значи да је у интересу обе земље било да се пресече све оно што је представљало сметњу у трговинским односима а нарочито онда када се буде успоставио међусобни железнички саобраћај. Због тога је српска влада у јануару 1887. године прекинула даље чекање па је нотом, која је предата турском посланику у Београду, покренула питање закључивања трговинског уговора.³³ Учинио је то у тренутку када се Стојан Новаковић управо спремао да њој о свему учини конкретан и документован предлог, и да добије одобрење да крене у акцију.³⁴

У фебруару 1887. године Новаковић је упутио српској влади опширан мемоар у коме је на основу расположиве документације коју је затекао у посланству, темељно анализирао трговинске односе са Турском и исцрпно изнео своје гледиште о томе. Оцењујући стање трговине између две земље он је изразио уверење да би Србија требало да се врати предлогу из 1879. године.³⁵ Њиме би се, ако би се усвојио, добиле неопходне олакшице за трговину и то у најкраћем времену а и најбрже отворио пут за закључивање дефинитивног уговора о чему би се могло после ући у преговоре. Премда није одмах добио детаљне инструкције из Београда Новаковић је без оклевања покренуо целу ствар на Порти, појавивши се са предлогом да се

³³ Подстицај за то дало је Министарство привреде, наводећи као разлог најпре „саобраћајну потребу“ а затим указујући на чињеницу да су Турци тада водили преговоре око обнављања трговинских уговора са великим силама којима је рок трајања ускоро истицао. АС, МИД, ПО, 1887, фасц. VI, дос. VI, Пов. бр. 199, Мин. нар. привреде – Мин. ин. дела, Београд 6. јануара 1887.

³⁴ *Истио*, Пов. бр. 126, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 24. јануара 1887.

³⁵ *Истио*, Пов. бр. 155, С. Новаковић – Мин. ин. дела, Цариград 26. јануара 1887.

најпре нађе решење за закључење привремене конвенције на основу најповлашћенијег статуса.³⁶ Чинило му се да је управо тај предлог био за Турску најпривлачнији, јер је Порта још 1879. године дала пристанак на један такав уговор, а што је сада могло само да олакша будуће преговоре.³⁷

У марту 1887. године Порта је одредила делегате за трговинске преговоре са Србијом. Били су то Бертрам ефендија, један од руководилаца Управе посредних данака и, Микаел ефендија Португал, председник Савета за посредне данке. Преговоре са српске стране требало је да води Стојан Новаковић кога је министар иностраних дела Франасовић за то опуномоћио, с тим да у име српске владе конвенцију и потпише.³⁸ Иако је Новаковић, како сам каже, рачунајући са сваким минутом времена нестрпљиво настојао да отпочну преговори Турци су одуговлачили правдајући се најпре тиме да желе прво да проуче сличне документе које је Србија потписала са другим државама, а затим наводећи и још неке друге разлоге.³⁹ Зато је прва седница одржана тек 2. јула 1887. године.⁴⁰

Почетак преговора за закључење трговинске конвенције са Турском подударио се са променом владе у Србији. Нова либерална Влада Јована Ристића видела је у будућем трговинском споразуму са Турском нешто много више од омогућавања олакшица за пласман српских производа на турско и на друга тржишта. Трговински уговор био је за њу акт привредног осамостаљивања од Аустро-Угарске на коју је српски извоз био скоро искључиво упућен а Србија служила као привлачно тржиште за фабрикате аустријских и мађарских привредника. То је истовремено био пут и за политички излазак Србије из аустроугарске интересне сфере а што је било у духу спољнополитичких концепција српских либерала. Солун је значио и директну везу Србије са другим тржиштима чиме се, у томе, избегавало и посредништво Аустро-Угарске. Ристић је зато тада одобрио ангажовање Новаковића у вези са будућим уговором али је затражио од њега да преговоре води тако да коначни текст буде сачињен по оном образцу по коме је Србија закључила сличне уговоре са другим државама до 1880. године, а то значи на основи највећег повлашћења.⁴¹ Новаковић је на пи-

³⁶ *Истио*, Пов. бр. 149, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 27. јануара 1887.

³⁷ Српска влада је потпуно одобрила Новаковићеву иницијативу. *Истио*, Пов. бр. 199, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 10. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 203, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 14. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 194, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 16. фебруара 1887; *Истио*, Д. Франасовић – С. Новаковићу, Београд 26. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 246, Д. Франасовић – С. Новаковићу, Београд 28. фебруара 1887; *Истио*, Пов. бр. 285, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 3. марта 1887.

³⁸ *Истио*, дос. VII, Пов. бр. 351, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 17. марта 1887.

³⁹ *Истио*, дос. VI, Пов. бр. 236, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 21. фебруара 1887; *Истио*, дос. VII, Пов. бр. 605, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 8. јуна 1887.

⁴⁰ *Истио*, дос. VII, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 23. јуна 1887.

⁴¹ *Истио*, дос. VII, Пов. бр. 626, Ј. Ристић – С. Новаковићу, Београд 18. јуна 1887; *Истио*, Пов. бр. 658, Ј. Ристић – Мин. нар. привреде, Београд 2. јула 1887; *Истио*, Пов. бр. 708, Мин. нар. привреде – Ј. Ристићу, Београд 10. јула 1887; *Истио*, Пов. бр. 708, Ј. Ристић – С. Новаковићу, Београд 30. јула 1887.

тање високих Портиних чиновника да ли ће министарска промена у Србији имати утицаја на преговоре у Цариграду могао да изјави да ће нова влада с одушевљењем прихватити регулисање српско-турских трговинских односа.⁴²

Преговори су одржавани у атмосфери која је обећавала повољан завршетак, премда су их представници турске стране успоравали, прекидали и одлагали седнице, најчешће се изговарајући да су им претходно потребни неки подаци из њихових царинарница.⁴³ Новаковић их је, међутим, водио с пуно такта и смисла да саслуша аргументе и да их, ако треба, чињеницама побиија. Турци – који су у почетку спремно прихватили Новаковићев предлог о закључењу привремене трговинске конвенције на основу највећег повлашћења – су у даљим разговорима били концентрисани на то да успеју у два правца: да добију нарочите повластице за неке своје важне производе (пиринач, суве смокве, зејтин, суво грожђе, јужно воће – поморанце и лимунови) и да им, по угледу на права која је на српском тржишту уживала Аустро-Угарска, буду гарантоване нарочите повластице у пограничном промету. Радило се заправо о олакшицама за које нису били предвиђени реципроцитети. Турски делегати су, међутим, у току преговора били спремни да одустану од извесних захтева али су се зато појављивали са новим. Били су расположени да максимално снизе таксе на своје извозне артикле у Србију, али су били и одлучни да то буде само привремено и да се временско трајање не би везивало за склапање трајног уговора.⁴⁴ Тактика Новаковића ишла је за тим да убеди Турке у потребу склапања таквог уговора који би омогућио потпуни реципроцитет обема странама.⁴⁵ Мислио је да би преко тога Србија лакше обезбедила спровођење и националних и политичких задатака међу српским становништвом у пограничним крајевима Турске.

Са Новаковићем је била потпуно сагласна српска влада. Међутим, у спремности Турака да снизе таксе на своје извозне артикле, на пример на 1%, она је видела нешто што су наметнуле Велике силе због сировина које су из Турске извлачиле, али је оцењивала да Србији не одговара да на тај начин унапређује турску извозну трговину. У интересу Србије и Турске било би, каже се у једном акту њеног Министарства привреде, да оне у будућности, и заједно са осталим балканским државама, буду у царинском савезу.⁴⁶

Захваљујући упорности Новаковића Турци су после вишемесечних преговора постепено попуштали у својим захтевима. Сагласили су се у

⁴² *Истио*, Пов. бр. 649, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 23. јуна 1887. Српска влада била је на становишту да то треба да буде привремена конвенција на основу највећег повлашћења, без разних додатних клаузула како би се што пре постигао договор.

⁴³ *Истио*, Пов. бр. 903, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 22. септембра 1887.

⁴⁴ *Истио*, Пов. бр. 957, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 26. октобра 1887.

⁴⁵ *Истио*, Пов. бр. 996, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 14. новембра 1887.

⁴⁶ *Истио*, Пов. бр. 708, С. Милосављевић (мин. нар. прив.) – Ј. Ристићу, Београд 10. јула 1887.

току новембра 1887. године да у анекс уговора уђе тарифа за одређене артикле, а да у протоколу буду наведене царинске олакшице за гранични промет. Прихватили су да се смањи број њихових артикала који би уживали одређене повластице, а дали су пристанак на то да се унесе право бирања међу царинама што значи да би увозници могли наплаћивати дажбине било по вредности, било по тежини, али су се могли користити и другим, на пример, специфичном царином. Сложили су се и са тим да за увоз српских производа не траже царину већу од 8% а допустили су да царина на њихов извоз у Србију буде од 8% и 10%. Једино су високим извозним таксама хтели да заштите дуван произведен у Турској. Пристали су и на то да провозна трговина добије олакшице.⁴⁷

Крајем 1887. године преговори у Цариграду су практично приведени крају и сачињен је пројект будућег уговора.⁴⁸ Био је то резултат вишемесечног стрпљивог рада, пре свега Стојана Новаковића. Иако су Турци најчешће били тврди и неповерљиви преговарачи Новаковић их је овога пута довео на средину онога што су они тражили са једне, а Србија са друге стране. У фебруару 1888. године две стране потписале су протокол о закљученим преговорима а у коме је био садржан и уговор.⁴⁹ Међутим, на тексту уговора радило се и у току марта и априла. Српски предлог дефинитивног текста, који је Новаковић предао 30. марта, представљао је основу у новим преговорима. Радило се заправо о претходно уговореном тексту са извесном мањом допуном. Турци су настојали да у њему учине извесне измене у жељи да „ослабе“ српске захтеве, али се све свело на „ситне напомене“ које су отпале па је напослетку тај текст прихваћен. Договорени текст је турска страна после уобичајеног задржавања изнела пред свој Министарски свет где је био прегледан а потом упућен султану на одобрење.⁵⁰ Нова српска чиновничко-напредњачка влада Николе Христића, у којој је министар иностраних дела био Чедомиљ Мијатовић, одмах га је прихватила. Пошто је у јуну 1888. године изашло царско одобрење (ирада) да се текст може усвојити биле су отклоњене и последње препреке за потписивање привремене трговинске конвенције. Потписали су је 25. јуна Стојан Новаковић и турски министар иностраних дела Саид-паша.⁵¹ Два месеца

⁴⁷ *Истио*, Пов. бр. 957, С. Новаковић – Ј. Ристићу, Цариград 26. октобра 1887 (у прилогу пројекат уговора); *Истио*, Пов. бр. 996, С. Новаковићу – Ј. Ристићу, Цариград 14. новембра 1887.

⁴⁸ Било је још седница у јануару 1888. године на којима се расправљало о извесним захтевима Турака, на пример о опорезивању појединих артикала (пиринач и др.) *Истио*, 1888, фасц. V, дос. I, Пов. бр. 58, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 23. јануара 1888; *Истио*, Пов. бр. 76, Д. Франасовић – С. Новаковићу, Београд 4. фебруара 1888.

⁴⁹ *Истио*, Пов. бр. 100, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 2. фебруара 1888; *Истио*, Пов. бр. 97, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 6. фебруара 1888; *Истио*, Пов. бр. 117, С. Новаковић – Д. Франасовићу, Цариград 9. фебруара 1888. (у прилогу копија протокола).

⁵⁰ *Истио*, Пов. бр. 504, С. Новаковић – Ч. Мијатовићу, Цариград 7. јуна 1888.

⁵¹ *Истио*, Пов. бр. 531, С. Новаковић – Ч. Мијатовићу, Цариград 14. јуна 1888 (у додатку оригинални примерак привременог трговинског уговора са својеручним потписима С. Новаковића и Саид-паше).

касније извршена је размена ратификације.⁵² Конвенција је требало да важи три године с тим да се њено трајање само по себи продужује за сваку наредну годину уколико је у међувремену ниједна стране не би отказала. Овим чином, којим је за српску страну био окончан ни мало лак преговарачки процес, био је отворен значајан пут не само привреди Србије него и Турске.

STOJAN NOVAKOVIĆ'S WORK IN THE CONCLUSION OF THE RAILWAY
AND TRADE CONVENTION BETWEEN SERBIA AND TURKEY (1887–1888)

by

Mihailo Vojvodić

Summary

During the years after gaining independence in 1878, Serbia – in accordance with the international law – tried to conclude different kinds of contracts with as many countries as possible. The most important contracts included those which Serbia wanted to conclude with Turkey, a neighbour Serbia had to rely on in many ways. Serbian representatives in Constantinople already in 1879 had an obligation to do their best to enable the conclusion of the railway, trade and consular convention with Turkey. However, it all went rather slow because the Turks procrastinated; the temporary consular convention was signed first, at the beginning of September 1886. Afterwards, there followed difficult negotiations about conclusion of the other two conventions, so Stojan Novaković was entrusted with that task. In November 1886, he arrived in Constantinople in the capacity of the Serbian envoy. According to the decisions from the Congress of Berlin, Serbia was obliged to construct the railway network in its territory and fulfilled that task within the designated period of time; therefore, Novaković had to try to establish the link between the Serbian and Turkish railways. It took a lot of Novaković's effort to complete the procedure about the conclusion of the railway convention which would enable such a link, so the railway line for the entire section from Thessalonika to Belgrade was opened for traffic only in May, 1888. In the summer of 1887, Novaković also started negotiations about the conclusion of the trade convention which would enable Serbia to get the necessary relaxations for the export of its products to Turkey, as well as for the transport to other markets. The Turks postponed and often stopped the negotiations, but Novaković completed them with a lot of tact and patience. Thanks to his persistence, they were successfully finished in June 1888 by signing of the trade convention, which had a great importance for the Serbian economy.

⁵² *Истѹо*, Пов. бр. 676, М. Михаиловић (отпр. послѹа) – Ч. Мијатовићу, Цариград 15. августа 1888.

Сава Живанов

ОСНОВИ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ РУСИЈЕ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

САЖЕТАК: У раду се анализирају основна обележја спољне политике Руског царства у последњим деценијама 19. века и у првим годинама 20. столећа. Излажу се стратешки правци спољне политике и заокрети који су у томе вршени, околности које су их изазвале, дилеме пред којима су се налазили креатори спољне политике, избори које су вршили и резултати који су из тога произашли.

Током 19. века мењала се међународна позиција Русије, па су се мењали и спољнополитички циљеви којима је тежила. Поражена у Кримском рату, Русија се из дотле доминантне силе Париским миром (1856) свела на другоразредну европску државу, којој су победници одредили сужене границе и ‘правила игре’. Унутрашњим реформама Русија се модернизовала и ‘сабрала снаге’, што је исказала победом у рату са Турском (1877–1878) и у амбициозним политичким циљевима које је Санстефанским уговором диктирала побеђеној Порти. Међутим, Берлински конгрес европских сила (1878) јој је ‘украо победу’ и одразио њену ограничену моћ у односу на друге велике силе. Пораз Русије у рату са Јапаном (1904–1905) још очигледније је демонстрирао војне слабости Русије, произашле из њеног привредног и технолошког заостајања и слабости њене гломазне бирократске администрације. Прва руска револуција (1905–1907) уздрмала је Царство и подрила његове и иначе недовољно стабилне економске темеље.

После пораза на Далеком истоку спољна политика Русије концентрисала се на Европу, пре свега на њен балкански правац. Уједињењем Немачке суштински се променио однос снага на европској политичкој сцени – она је израсла у водећу привредну и војну силу, а стварањем Тројног савеза још је више ојачала своје позиције на континенту. То је био изазов другим силама које су биле угрожене, те се оне повезују савезничким француско-руским и француско-британским војно-политичким уговорима – претечама Антанте.

Цар Николај II је прихватио од Александра III наслеђени ‘неприродни’ војно-политички савез самодржавне Русије са револуционарном Француском, а за време његове владавине превазиђене су и руско-британске супротности. Русија је ипак одржавала добре односе са Немачком, настојећи да на тај начин спречи потпуни раскол Европе на две непомирљиве војнополитичке коалиције.

Та је позиција и политика била изражена у формули: *политика споразумевања и балансирања*, ради остварења *спољнополитичког предаха*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: империја, царство, цар, геостратешки положај, међународна позиција, спољна политика, дипломатија, војно-политичке коалиције, наоружавање, доминација, споразумевање, рат

Спољнополитичка позиција царске Русије и њена спољна политика биле су условљене геополитичким и геостратешким положајем Царства и односима снага у свету, а пре свега снагом саме Русије. Ти су чиниоци представљали полазну основу при одређивању државноимперијалних интереса и стратешких циљева спољне политике Русије, а историјске традиције, инерција империјалног континуитета и менталитет владајућих кругова су тим објективним факторима давали свој субјективни вид. То је долазило до изражаја при избору главних праваца и редоследа спољнополитичких задатака на једној страни, те у одређивању пријатеља и савезника, односно супарника и непријатеља – на другој страни. Као велика евроазијска сила, Руска империја¹ природно је била заинтересована за европске и азијске просторе, те је њена спољна политика била усмерена на та два основна светска подручја. У складу с тим у структури Министарства иностраних дела (МИД) била су два основна департмана: први од њих бавио се односима Русије са земљама Западне Европе и другим земљама западне земљине полулопте; други, *Азијатски департиман*, бавио се односима са земљама Азије (укључујући и европске поседе Отоманске империје) и независним афричким државама.

Током 19. века суштински се променила спољнополитичка позиција Русије, па је у складу с тим трпела и њена спољна политика. Савезнички рат европских сила против Наполеона, који је политичко-дипломатски окончан Бечким конгресом (1814–1815) и Кримски рат (1853–1855) представљали су видљиве оштре границе у међународној позицији Русије: из доминантне војно-политичке силе, каква је постала после победе над Наполеоном, поражена Русија се после Кримског рата претворила у другоразредну европску силу којој су одређивале границе и наметале 'правила игре' групе других европских сила – на Париској конференцији (1856) и на Берлинском конгресу (1878).

Спољнополитичка позиција и политика Русије крајем 19. и почетком 20. века, као и њена непосредна и даља предисторија, биле су предмет изучавања у бројним монографијама, студијама и историјама дипломатије руских и других аутора који су се бавили истраживањима корена и узрока Првог светског рата. Зборници докумената Русије (Совјетског Савеза) и других европских сила, учесница тог рата, представљају ваљану базу извора и за оцену спољнополитичке позиције и политике Русије тог времена.

¹ Званични назив руске државе од проглашења Петра I за императора (1721) до абдикације Николаја II (1917) био је Российская Империя.

О томе су писали и наши историчари. На основу тих извора и друге архивске грађе сачињен је и овај прилог.²

ПРОМЕНЕ СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ РУСИЈЕ У 19. ВЕКУ

После савезничке ратне победе над Наполеоном, у чему су руске снаге имале крупну улогу, Русија је израсла у водећу и доминирајућу војнополитичку европску континенталну силу. Њена спољна политика након тога била је усмерена на очување политичке карте Европе, успостављене на Бечком конгресу. Стање установљено на овом Конгресу немачки историчар Гајс означио је као почетак „*Дугог периода у катасифрофу*“, како је и насловио своју знамениту студију.³ На основи прокламованих *принципа владарске легитимности* било је прихваћено *право на интервенцију*. *Свети савез* европских владара, који је тада створен, постао је моћна снага за одржавање монархистичких режима и империјалних творевина, које су биле уздрмане либерално-демократским идејама и револуционарно-демократским и национално-ослободилачким покретима. Главну улогу у гушењу револуције преузела је Русија, што је нарочито дошло до изражаја за време владавине Николаја I (1825–1855). Његов незаменљиви министар спољних послова и канцелар гроф Неселроде то је језгровито формулисао: „Подржавати власт свуда где она постоји, јачати је тамо где она слаби, а бранити је тамо где на њу отворено нападају“. Русија се тако претворила у *жандара Европе*. Међутим, Николај I је војним интервенцијама штитио не само монархистичко устројство других земаља, него и самодржавно царство у Русији. Шаљући своју војску у Италију и Мађарску, које су се побуниле против власти Хабзбурга, Николај је на туђој територији ратовао против својих главних непријатеља – револуције и ослободилачких покрета.⁴

Амбасадор Русије у Лондону, барон Филип Брунов, написао је (1838) *Преглед политичке руског двора у садашњем царевању*,⁵ у коме је изложио суштину Николајеве спољне политике: Запад, а пре свега Француска извор су и расадник револуције, а Аустрија и Пруска су брана која штити Русију од претећег револуционарног таласа. Ако се та брана сруши, онда ће Русија поново (као и 1812) морати директно да се сукоби са Француском и револуционарним снагама које је подржавају. Зато Русија мора да

² Списак тих извора изложио сам у недавно изашлој књизи: С. Живанов, *Русија и раскол Европе. Односи између европских сила пред Први светски рат. Од Берлинског конгреса до почетка рата (1878–1914)*, Београд 2005, стр. 13–21.

³ Geiss, I., *Der lange Weg in die Katastrophe: Die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs. 1815–1914.* (У даљем тексту: Geiss, I., *Der lange Weg*), München, Zürich 1991, стр. 192.

⁴ О спољној политици Русије видети, Живанов, С., *Русија на прелому векова*, стр. 42–46, 349–387.

⁵ Геллер, М., *История Российской империи*, том третий, Москва 1997, стр. 51.

одржава савезе са овим немачким државама и да подржава режиме у њима. После успешне руске војне интервенције против мађарске револуције (1849) изгледало је да је руска војна премоћ у Европи неспорна и да је Русија главни војно-политички фактор у Европи. Пораст војне моћи Русије доносио је и невиђени раст личне славе и међународног престижа цара Николаја I. Све то је допринело да он изгуби и последњу брешу уздржаности, те се одлучио да покуша да оствари највеће планове руских императора – да освоји Цариград. *Подизање руског крста на цркви светије Софије у Константинопољу* била је заветна машта руских владара од пада Цариграда (1453) под турску власт. Осим остварења мисије 'Москве као трећег Рима', ту су били укључени и геополитички и економски интереси Русије – излаз на топла мора, претварање Црног мора у руско унутрашње море, извоз жита, помоћ православним балканским народима.

После револуција 1848–1852, које су уздрмале темеље многих европских сила, Русија је била једина велика континентална држава чија је моћ у то време ојачала, те је оснажен био и њен спољнополитички положај. Обасут ласкањем са свих страна и прецењујући снагу Русије, Николај I је проценио да су најзад уклоњене све сметње за остварење планова о 'ослобађању Цариграда из руку неверника'. Жељан нове славе и успеха, одлучио се на нову демонстрацију силе, која је и њега и Русију гурнула у катастрофу.

Пораз у Кримском рату (1853–1855) веома је ослабио међународне позиције Русије: из водеће европске силе, каква је била од Бечког конгреса, изолована Русија се претворила – по значају и утицају – у другоразредну државу. Победници нису раскомадали Руску Империју како је то желела Британија⁶ – за то нису имали снаге, нити је то желела Француска, али су јој показали где јој је место и каква може да јој буде улога. Русија се обавезала да поштује 'правила игре' која одређују победници. Париским мировним уговором (1856) „неутрализовано је Црно море“, што је значило уништење целокупне руске црноморске флоте, њених база и арсенала на црноморској обали, као и забрану изградње нових бродова и база. Русији су смањене територије око делте Дунава, а она је изгубила право заштите хришћана у Турској.

⁶ Енглеска је настојала да искористи Кримски рат да војно ослаби, а територијално смањи Руско Царство, свог главног супарника у освајању Средње Азије. У том смислу је лорд Палмерстон, 'душа кабинета лорда Ебердина', разрадио планове комадања Русије, које је изложио лорду Џону Раселу. Државама, које су требало да се укључе у ратну коалицију против Русије, понудио је: Финска и Аландска острва се враћају Шведској; Прибалтичке области се прикључују Прусској; обнавља се независна Пољска, као баријера између Русије и Немачке; Молдавија и Влашка и ушће Дунава додељују се Аустрији; Крим и Кавказ се уступају Турској, док се на Северном Кавказу ствара Черкеска држава, у вазалном односу према турском султану. Лорд Кларедон, британски државни секретар за спољне послове, у свом говору у парламенту (31. марта 1854) објаснио је ову 'некористољубиву' центлеменску понуду као компензацију овим земљама, које би се прикључиле започетом „боју цивилизације против варварства“. *Историја дипломатије* (у редакцији В. П. Потемкина, превод Десанке Максимовић), Београд 1945, стр. 473–474.

Јавност Русије, пробуђена срамним поразом, разоткривала је унутрашњу трулеж Царства. Спознало се да се не може апсолутистички владати насупрот хтењима друштва. Показало се да Русија не може да напредује изолована од света и супротстављена њему. Постало је јасно да су Русији неопходне темељне реформе унутрашњег устројства и свеукупна модернизација Царства, али и промена њене спољне политике. „Русија је педесет година служила Европи“, констатовао је цару блиски историчар Пагодин у меморандуму који је на почетку Кримског рата упутио Николају I. Четири деценије „Русија је стајала на стражи поретка“ који је створен Бечким конгресом и сво то време милионска руска војска, која није била потребна самој Русији, „била је спремна да лети свуда – у Италију и на Рајну, у Немачку и на Дунав“ – свуда је она сламала „све покушаје да збаце или да уздрмају“ тај поредак и режиме који су га у појединим земљама оличавали. Током свих тих четрдесет година, закључио је Погодин, Русија је „приносила на жртву своје најдраже, крвне интересе“, чинила је све то у име одржавања „европског поретка, који јој је, изгледа био једини и највиши циљ“. А када се у Кримском рату нашла пред уједињеним снагама Турске, Француске и Енглеске, Русија је остала усамљена, без подршке својих савезника: „Владе су нас издале, народи нас мрзели“.⁷

Остарели и разочарани гроф Неселроде, који је четири деценија (1816–1856) био министар иностраних послова Русије, такође је размишљао о потреби промене руске спољне политике. Пред одлазак са дужности (фебруара 1856) оставио је опширне *Зачеписе о политичким међусобним односима Русије*, у којима је сугерисао: Русији је неопходно „да се бави својим унутрашњим пословима и развојем својих моралних и материјалних снага“, пошто је то „прва потреба земље, а свака спољна делатност, која би томе могла да смета, треба да буде уклоњена“.⁸

Нови руски цар Александар II преузео је на себе унутрашње реформе, ради опоравка Царства, а спољну политику препустио је новом министру Горчакову. Овај је (21. августа 1856) упутио циркулар дипломатским мисијама Русије у коме их је обавестио о будућој спољнополитичкој позицији Русије. У тој позицији битна су била два става. Прво, *Русија сабира своје снаге и концентрира своје најгоре на унутрашњи опоравак, те ће се уздржавати од активног учешћа у европске послове*. Друго, Русија више неће да жртвује своје интересе другима (имају се у виду обавезе проистекле из *Светског савеза*), те сматра себе слободном у избору будућих акција, пријатеља и савезника. „Русији пребацују да се изолује и да ћути“, писао је Горчаков. „Говоре да се Русија дури. Русија се не љути, она сабира снаге“.⁹

У преиспитивању дотадашње спољне политике и у формулисању нове спољнополитичке оријентације Русије после Кримског рата на првом месту било је питање савезника и противника. Полазиште из прве половине 19.

⁷ G e l e r, M., *Op. cit.*, стр. 73.

⁸ Русский Архив, № 2/1872, стр. 337–244; G e l e r, M. *Op. cit.*, стр. 113–114.

⁹ Г а т и щ е в, С., *Император Александр III*, том 1, Санкт-Петербург, стр. 1903, 229–230.

века – према коме све опасности долазе од Француске, а Аустрија и Пруска су природни савезници Русије у борби против претећих француских опасности – пала је у Кримском рату. Аустрија не само што није притекла у помоћ Русији, него је – заједно са Енглеском – постављала најтеже услове Русији при закључењу мира. Насупрот томе Француска Наполена III је умереним захтевима – које је као домаћин Париске конференције и као тадашња највећа континентална сила поставила – одлучујуће допринела да услови мира не буду сасвим неповољнији за Русију. Француска се после Кримског рата из главног непријатеља Русије претварала у могућег савезника. Аустрија се показала као непоуздани савезник и као све већи противник у борби за турско наслеђе у Европи, па се тако на њу мора и гледати. Зато се у растућем супарништву Аустрије и Пруске око улоге хегемона у обједињавању немачких државица, које је почело да се заоштрава након именовања Бизмарка за канцелара Пруске (1862), Русија почела да ставља на страну Пруске. Аустрија је, са своје стране, видела у Русији опасност за опстанак Хабзбуршке империје, пошто су половину њених житеља чинили Словени, чији се знатни део окретао Русији као ослоњу у националном ослобађању. Зато се Аустрија све више оријентисала на конфронтацију са Русијом. Пруска је за време Кримског рата остала ван сукоба, иако је била изложена снажном француско-британском притиску и примамљивим обећањима, а држала се позиције позитивне неутралности према Русији. Стога је остала као могући савезник Русије.

У владајућем политичком врху Русије после Кримског рата започела је *борба између носилаца двају праваца спољне политике Русије*. Горчаков и постникалајевско покољење дипломата и политичара Русије били су за зближавање са Француском, а за одржавање *status quo*-а у средишњој Европи. Политика зближавања са Француском, која је тада започела, помагала је Русији да се постепено врати на међународну сцену и да обнови свој престиж на Балкану. Ту су политику подржавали словенофилски кругови у Русији, који су истицали да су Немци главни непријатељи Словена. Насупрот томе, Александар II је у духу николајевског наслеђа – заједно са политичарима и високом бирократијом из Николајевог времена (у којој су доминирали прибалтички Немци) – предност давао Прусској и Аустрији (и поред њене 'издаје' у време Кримског рата), сматрајући да су оне – и због монархистичког устројства и политичког конзерватизма – ближе Русији и да су ослонац мира и *status quo*-а у Европи. Александар II је подржао Бизмаркове планове: заузео је позитивну неутралност Русије у рату Пруске против Аустрије, а затим и против Француске (1870).¹⁰ Бизмарк је узвратио Русији подршком њеним напорима да се укину ограничења која су

¹⁰ Сличну политичку кратковидост у односу на ову Бизмаркову политику уједињења Немачке путем „огња и крви“ испољило је тада и државно руководство Француске. Наполеон III обећао је Бизмарку неутралност Француске у пруско-аустријском рату, рачунајући на дуги рат Пруске и Аустрије, који ће исцрпети обе ове земље и тиме створити нове могућности за ширење француске моћи на континенту.

јој била наметнута на Париској мировној конференцији (1856), што је успешно окончано.¹¹

Социјалним, економским, судским и административним реформама у време владавине Александра II Русија се (1860-их година) знатно преобразила и учинила значајне кораке у својој модернизацији. То је омогућило њен унутрашњи опоравак. Војне реформе (почетком 1870-их година) су ојачале и модернизовале њене оружане снаге.¹² Укидањем поменутих међународних ограничења и ојачавши изнутра, Русија је васпоставила међународни *сџаџитус велике европске силе*. Међутим, тај значајни спољнополитички успех она је платила високом ценом. На европску сцену Русија се вратила као значајни међународни чинилац, али се европска сцена увелико променила. Велико и моћно *Немачко царство* заузело је на политичкој карти Средње Европе место више десетина ситних и неутицајних немачких државица. Русија је тако на својим западним границама имала два велика царства – Аустро-Угарску, чија се моћ ближила заласку и Немачко царство, које је било у успону и које је тражило себи просторе за даљи раст.¹³ Ратом поражена *Француска* нашла се у још горем међународном положају: на њеним североисточним границама појавила се уједињена Немачка, али је и на југоистоку – уместо осам слабих државица на Апенинском полуострву настала уједињена италијанска држава. *Краљевина Италија* сматрала је себе великом силом, те је са таквим аспирацијама и почела да наступа на међународној сцени. Стога стање настало после ратова у 60-им годинама 19. века није Европи донело дугорочну политичку стабилност, него само предах за нове тешке сукобе.

Промену односа снага на европској сцени изразио је и *Тројецарски савез (Савез три императора)*, договорен на берлинском сусрету царева Немачке, Русије и Аустро-Угаске.¹⁴ Постигнут је договор о три питања за које је пре свега била заинтересована уједињена Немачка: очувања постојећих граница у Европи, усаглашено деловање у решавању *источног питања* и предузимање заједничких мера против револуције, која је угрожавала престоле у сва три царства.¹⁵

Формални споразум о томе није био потписан, него је то прихваћено разменом нота 1873. године.¹⁶ Овај Савез био је створен у складу с Биз-

¹¹ На конференцији европских сила у Лондону (јануара 1871), сазване на Бизмаркову иницијативу, усвојена је Конвенција у том смислу, која је ратификована и ступила на снагу два месеца касније.

¹² *Епоха великих реформи*. У књизи: Живанов, С. *Русија на њелому векова*, стр. 125–181.

¹³ Боханов, А. *Император Николай II*, 3-е издание, *Русское слово*, Москва 2004, стр. 46–46.

¹⁴ У Берлину се септембра 1872. одржао сусрет три императора Вилхелма I, Александра II и Франц Јозефа I; у мају 1873. Вилхелм I посетио је Санкт-Петербург, а месец дана касније Александар II био је у Бечу.

¹⁵ Париска комуна (1871) озбиљно је забринула владе европских сила.

¹⁶ *Документы по Союзу трех императоров. Конвенция между Россией и Австро-Венгрией*. Шенбрунн, 25 мая/6 июня г. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917*. Москва 1952, стр. 125–128.

марковим плановима преуређења европског простора. Европска јавност је у овом *Савезу* видела својеврсну варијанту негдашње *Светле алијансе*, али не више под руским, него под немачким вођством.¹⁷

Рат Русије с Турском (1877–1878) демонстрирао је степен обновљене војне моћи Русије: победа над ослабљеном Турском остварена је теже и дуже него што се у руском војном и државном врху претпостављало. Александар II ушао је у тај рат невољно, под притиском јавности, ради помоћи Јужним Словенима. Показало се да Русија није била спремна за рат – ни материјално-финансијски, нити је имала разрађен стратешки план. Рат је ипак, после дугих борби и уз велике жртве, успешно приведен крају.¹⁸ Победа у рату породила је у руском друштву осећање готово недостижних могућности, што се добрим делом исказало у добицима Санстефанског мировног уговора (марта 1878): „Блистава победа крунисана је блиставим миром“, који је темељно променио политичку карту Балкана и открио велике спољнополитичке могућности Русије.¹⁹ Међутим, Енглеска и Аустро-Угарска су те резултате рата подвргле ревизији на Берлинском конгресу (лето 1878). Посредовањем Бизмарка усвојен је *Берлински трактат*,²⁰ чија су решења била на штету ратних победника – Русије и словенских балканских држава. Србији и Црној Гори призната је државна независност, а оне су и територијално проширене. Добитке су избориле државе које нису учествовале у рату: Енглеска је добила Кипар, а Аустро-Угарска окупацију и административну управу у Босни и Херцеговини.²¹ Долазак Хабзбуршке монархије у Босну и Херцеговину највише је одговарао стратешким плановима Немачке, јер се тиме на руску штету нарушила равнотежа између Русије и Аустро-Угарске на Балкану и отворила врата за њихов будући ратни сукоб. То је био тежак пораз руске политике на Балкану, што је изазвало велико разочарење у Србији, Бугарској и Румунији, а оно је водило преиспитивањима и преумеравањима њихове спољне политике – ослонац и подршку оне су нашле у Немачкој и Аустро-Угарској.²²

Берлински конгрес донео је још веће разочарење Русима, што је дубоко погодило самољубље свих слојева руског друштва. Незадовољни су били и опозиционари и лојалисти. У ствари, могући ратни добици Русије били су лимитирани још пре почетка рата. Наиме, Русија се пред рат са

¹⁷ Видети: З и р я н о в П. Н., *Внешняя политика России в 60-70-х годах*. У књизи: *История России*, 2, Москва 1997, стр. 419–420.

¹⁸ Шире о томе: С. Ж и в а н о в, *Русија и раскол Европе*, стр. 44–47.

¹⁹ *Сан-Стефански прелиминарни мирни договор*, 19 фебруара/3 марта 1878 г. *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 159–175.

²⁰ *Берлински трактат*, 1/13 јула 1878 г. *Ibid.*, стр. 181–205.

²¹ О сложеним дипломатским преговорима око завршетка овог рата, о Санстефанском миру и Берлинском конгресу видети: Х в о с т о в, В., *История дипломатии*, том II, *Дипломатия в новое время 1871–1914*, Москва 1963, стр. 121–133.

²² Видети: П о п о в и ћ, Н. Б., *Подударности интереса Русије и Србије (1878–1914)*, у књизи: *Руска историја на Балкану*, ИМПП, Београд 1999, стр. 19–25.

Турском обавезала Енглеској да неће заузети Цариград и Мореузе. Уз то, Александар II се на сусрету са царем Францом Јозефом у Рајхштату (1876) сагласио са фактичком предајом Босне и Херцеговине Аустро-Угарској.²³ Због свега тога Русија је само новим ратом могла да покуша да задржи оно што је добила Санстефанским миром. Међутим, управо завршени рат исцрпео је тек делимично сређене руске финансије, а односи снага међу европским силама били су такви да Русија није могла да рачуна на савезнике у том рату. Стога, на крају крајева, „Русија није добила оно што је хтела. Она је добила оно што је могла“. Руска јавност је за ове губитке окривљавала Бизмарка. Он је доказивао да Русија никада раније није остварила тако добре резултате као на Берлинском конгресу.²⁴ У ствари, Русија није могла да ратује, па јој је Берлински конгрес помогао да изађе из сложене дипломатске ситуације у којој се нашла после Санстефанског мира. Али, свеопшта руска осећања 'украдене победе' и осујећених достигнућа бацила су сенку на не мале резултате руске ратне победе. Русија ипак није одустала од стратешких циљева своје балканске политике, али је у датим односима снага светских сила закључила да мора да одложи њихово остварење. Тако је наступио предах у реализацији те политике.²⁵

Разочараност у Немачку и њеног канцелара све више су удаљавале Русију од Немачке и упућивале је да гради нове савезе и да тражи савезнике. Тако се *ревизија спољнополитичке оријентације Русије* опет нашла на дневном реду.

На прелазу из 70-их у 80-те године 19. века традиционално срдачно пријатељство Берлина и Санкт Петербурга пролазило је кроз тешка искушења и било је пољуљано. Бизмаркова позиција на Берлинском конгресу озлоједила је не само руску јавност, него и утицајне кругове на двору, у војсци и дипломатији. То је поколебало и пронемачка расположења Александра II, а ојачало је антинемачка расположења престолонаследника Александра (1845–1894) и кругове око њега. Када је, после трагичне погибије оца ступио на престо (1881), Александар III је са својим окружењем започео преиспитивање спољнополитичке позиције Русије, а у складу са сазнањима до којих су у томе дошли, почели су и да коригују и преусмеравају њен спољнополитички курс. Таква преоријентација руске спољне политике *од традиционалног монархистичког савеза са Берлином на савез са републиканском Француском* одвијала се тешко и несигурно, уз велико супротстављање утицајних дворских кругова. Сам Александар III дуго се колебао између снаге традиције и пријатељско-рођачких веза са немачким двором, са једне стране, и реално сагледаних империјално-др-

²³ О томе је јавност сазнала за време дебата у мађарском парламенту 1887. године. Видети: Геллер, М., *История Российской империи*, III, стр. 146.

²⁴ Визмарк, О., *Gedanken und Erinnerungen*, Berlin 1928, стр. 419

²⁵ Видети: Чернов, С. Л. *Россия на завершающей этапе восточного кризиса 1875–1878 г.*, Москва, стр. 115–117; Геллер, М., *История Российской империи*, III, стр. 137–147.

жавним интереса Царства, са друге стране. Империјална Немачка била је снажни ослонац монархизма и европског конзерватизма, чему је и Александар III тежио са дубоким убеђењем и великом истрајношћу. Али, још као престолонаследник он је био незадовољан Бизмарковом политиком, која је давала предност Аустро-Угарској у односу на Русију и која је често била неискрена према руском двору. Уз то, привредни раст и све већа војна моћ Немачке подстицали су њену експанзију, а неки утицајни немачки кругови заговарали су продор Немачке према Истоку. У растућој конфронтацији са Аустро-Угарском због сукоба њихових интереса на Балкану и све већег отуђивања Немачке, изолована Русија морала је да се окрене другим спољнополитичким ослоњцима и да тамо тражи савезника. Све то упућивало је на приближавање Француској, угроженој сталним немачким ратним претњама. Међутим, републиканска Француска проистекла је из револуције, њена химна била је *Марсељеза*, а она је помагала и антируску пољску емиграцију и антимонархистичку руску радикалну опозицију. Све то било је тешко савладива баријера за изразитог конзервативног самодршца, какав је био Александар III. Зато је он, након ступања на престо, испољио обазривост и поступност не само у питањима унутрашње, него и спољне политике, те је наставио германофилску политику свога оца. Ипак, русконемачки односи пошли су низлазном линијом. То је било изазвано променама у Немачкој и њеном све отворенијом експанзионистичком спољном политиком.

У Немачкој су државне послове све више преузимали генерали, спремни да европске противречности пресеку силом. Њихов утицај је нагло ојачао када је (1888) на пруски краљевски и немачки царски престо дошао самоуверени, претенциозни и сујетни Вилхелм II (Wilhelm II Hohenzollern). Остарели Бизмарк смењен је (1890), а канцелар је постао дотадашњи шеф адмиралитета генерал Каприви. Нови владар и канцелар, заједно са војном врхушком, нису се задовољавали само оквирима Бизмаркових циљева на овладавање западном и средњом Европом, него су започели *нови курс* немачке спољне политике. Они су све више усмеравали Немачку на пут отворене *експанзије на целом европском простору* и на *овладавање колонијама*. То је водило дистанцирању од Русије и конфронтацији са њом. *Тројни савез* Немачке, Аустро-Угарске и Италије, склопљен 1882, а усмерен против Француске и Русије, био је не само обновљен 1891, него се из декларативно одбрамбеног преобразио у освајачки војно-политички блок. У то време је и начелник пруског генералштаба фелдмаршал Молтке (старији) тражио да се изведе *иревентивни рати против Русије*, а Генералштаб је већ разрађивао планове и почео припреме за рат на два фронта – против Русије и Француске.

У таквој ситуацији Русија је била принуђена да предузме нестандартне спољнополитичке кораке. Излаз из настале изолације природно је нашла у зближавању са Француском, која је била не само изолована, него и на удару Тројног савеза. Пословни кругови и влада Француске учинили су

значајне кораке добре воље према Русији, како би уклонили сметње и сачинили мостове за то приближавање.²⁶ Тиме је Француска показала руској влади да се „на њу може рачунати у деликатним политичким питањима“. Влада Француске је са својим финансијским круговима обезбедила Русији велику финансијску подршку. Када је Немачка, због царинског рата, затворила своје тржиште капитала за руске папире од вредности – добре услуга понудила је Француска. Тада је (1888) руски министар финансија Вишњеградски руске државне обвезнице без великих мука пребацио на француско финансијско тржиште, чиме је руска привреда добила снажну инјекцију – 4 милијарде француских франака било је уложено за куповину руских хартија од вредности. Упоредо с тим, Француска је пружила велики зајам Русији.²⁷ Свим тим био је омогућен индустријски успон Русије 90-их година 19. века, прелаз на златну подлогу и конвертибилну рубљу. То је помогло Александру III да превазиђе сумњичавости, дистанце и неповерење према Француској и да прихвати француске иницијативе за пријатељску сарадњу. Тако је међународна изолованост сваке од ове две земље и њихова угроженост од *Тројног савеза*, водила најпре *француско-руском зближењу*, затим успостављању *срдачне сагласности*, а завршила се закључивањем *савезничких односа* међу њима.

Између Русије и Француске закључен је (августа 1891) тајни политички споразум – нека врста *консултантног пакта*. „У циљу одређења и учвршћења срдачне сагласности, које ће их обједињавати, а желећи да заједно доприносе одржавању мира“, истицало се у споразуму, две владе су се договориле „да ће се међусобно саветовати о сваком питању које прети свеопштем миру“. Годину дана касније потписан је нацрт *војне конвенције* између Русије и Француске, који су усагласили представници генералштабова две земље.²⁸ Крајем 1893. руска војна флота срдачно је дочекана у Тулону, чиме је јавно демонстрирано француско-руско зближавање. Током те посете начелници генералштабова Обручев и Буадефр су и формално потписали ову *Војну конвенцију* (17/5. августа 1892). Први члан Конвенције прецизно је одредио њену суштину: „Ако Француска буде подвргнута нападу од стране Немачке, или Италије уз подршку Немачке, Русија ће употребити сву своју војску којом располаже за напад на Немачку. Ако Русија буде подвргнута нападу од стране Немачке, или Аустрије уз подршку Немачке, Француска ће употребити сву војску којом распо-

²⁶ У мају 1890. париска полиција извршила је претрес станова двадесет тројице руских емиграната и тамо је нашла бомбе и други материјал за 'разобличавање' руских 'нихилиста'. Након тога било је омогућено да у Француској делује огранак руске политичке полиције (*Ohranke*).

²⁷ У виду зајмова и инвестиција француска је обезбедила Русији до Првог светског рата преко 12 милијарди франака, скоро два и по пута више него што је морала да плати ратне контрибуције Немачкој после рата 1870. године. Видети: Л ю б о ш, С., *Русско-француски союз*. У књизи: *Последње Романовы*, стр. 167–170.

²⁸ *Документы по заключению франко-русского союза (1891–1893 гг.)*, *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 277–283.

лаже за напад на Немачку“. Конвенција је одређивала да Француска ангажује против Немачке 1,3 милиона војника, а Русија 700 до 800 хиљада. Други члан Конвенције обавезивао је на „неодложну и истовремену мобилизацију оружаних снага Русије и Француске у случају мобилизација снага Тројног савеза или једне од држава које га чине“ и да се те снаге што брже дислоцирају ближу границе.²⁹ Руско-француска дипломатија тајно је наставила рад на потпунијем оформљењу војно-политичког одбрамбеног савеза Француске и Русије: војна конвенција била је ратификована 1893/1894, чиме је савез две државе био потврђен.³⁰

СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ДИЛЕМЕ НИКОЛАЈА II

Смена на руском престољу (октобра 1894), након изненадне смрти Александра III, поново је забринула Париз, а изазвала повољна очекивања у Берлину око даљег смера руске спољне политике. Руски државни врх одмах је реаговао: дипломатским представницима у иностранству разаслао је циркуларно писмо у коме је јасно речено: „Русија ни у чему неће одступити од потпуно мирољубиве, чврсте и промишљене политике, која је тако снажно допринела свеопштем смиривању.“ У разговору са шефом француске државне делегације, која је учествовала на сахрани Александру III, млади цар Николај II је истакао да ће и у спољној и у унутрашњој политици он „наставити свето дело оца“.³¹ Такве уобичајене начелне изјаве нису биле сигурна гаранција за континуитет руске спољне политике, тим више што престолонаследник Николај није био много укључен у спољнополитичке послове.³² Немачко државно вођство је, пак, рачунало да су одласком антинемачки расположеног Александра III створени услови за обнову руско-немачке сарадње. У том смислу Вилхелм II је успоставио блиске пријатељске и рођачке односе са Николајем II, а у честим личним сусретима и у непосредном писменом општењу понашао се као добронамерни ’старији брат’. Стога је он – у писмима свом младом ’драгом пријатељу Никију’ и преко дипломатских и других канала – почео да инсистира на потреби обнове савеза двеју монархија, ради одржавања политичке равнотеже у Европи и јачања конзервативних начела у политици. У једном од писама (октобра 1895) Вилхелм II је упозоравао: „Француска Република изникла је из велике револуције, она шири и неизбежно мора да распро-

²⁹ *Проект военной конвенции от 5/17 августа 1892 г.* На основу ове одредбе, мобилизацијске руске и аустроугарске војске јула 1914. одвеле су у рат.

³⁰ Руски цар је потписао Конвенцију децембра 1893, француски председник и влада јануара 1894, што је потврђено разменом писама између руског министра Гирса и француског амбасадора у Русији. *Сборник договоров России...*, стр. 282–283.

³¹ Боханов, А., *Император Николай II*, стр. 106–107.

³² Александар III није обавестио престолонаследника Николаја чак ни о склапању Војне конвенције са Француском. Николај II то је сазнао тек кад се нашао на царском трону.

страњује идеје револуције... Ники, веруј мојим речима, Божје проклетство заувек је жигосало тај народ! Ми, хришћански краљеви и императори, имамо само један свети дуг, које нам је наложило небо – подржавати принцип *'Божјом милошћу'*." Руски владајући кругови су дипломатски вешто реаговали на ове сугестије – учтиво су их одбијали, али су то образлагали потребом очувања мира и политичке стабилности у Европи. Званичне посете Николаја II Француској (октобра 1896) и председника Француске Феликса Фора Русији (августа 1897), праћене великим свечаностима и масовним подршкама становништва, учврстиле су успостављено пријатељство ове две државе. Посета француског министра спољних послова Делкасеа Русији (августа 1899) резултирала је споразумом о учвршћењу и продужења војног савеза Русије и Француске.³³ Начелници генералштабова две земље су на редовним годишњим радним сусретима разрађивали, прецизирали и операционализовали одредбе ове Конвенције.

Промена на руском трону 1894. године, дакле, није одмах довела до преиспитивања дотадашње међународне позиције и преусмеравања спољне политике Русије, нити је дошло до битних промена у односима Русије са Француском и Немачком. Ипак, неискусни млади цар подлегао је утицајима и сугестијама са стране, те се прво време упуштао у неке војне и спољнополитичке акције и у склапање међудржавних споразума који нису одговарали интересима Русије. Његова несталност и несигурност у вођењу спољних послова испољиле су се и у честом смењивању министара спољних послова. Док су његови претходници на трону, прадед, дед и отац, Николај I, Александар II и Александар III – за сво време своје владавине имали по једног министра спољних послова (Неселроде – 42 године, Горчаков – 26 година, Гирс – 13 година), непостојани Николај II је за 26 година своје владавине променио осам министара спољних послова.³⁴ Цареву несигурност и смене на челу министарства спољних послова користиле су одређене утицајне групе да као интересне (лобистичке) *группе за прилишак* издејствују поједине спољнополитичке потезе који често нису били у интересу Русије. Те су личности и групе подгрејавале славољубиве замисли Николаја II да шири и јача своју Империју на азијским просторима, а нарочито према Цариграду. То је посебно узело маха у *Азијашком одељењу* Министарства иностраних дела, које се доста осамосталило у предузимању дипломатских, економских и војних активности у Средњој Азији и на Далеком истоку.³⁵

³³ Споразум је оформљен у виду размене писама између министара спољних послова Русије и Француске Муравјова и Делкасеа. Обавезе из Војне конвенције су, према овом споразуму, имале за циљ да не само сачувају мир, него и да одрже „равнотежу снага у Европи“. Видети: *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 319–321; Миљков, П., Сењобос, Ш. И. др., *Историја Русије*, изд. Народна култура, Београд 1939, стр. 788–789.

³⁴ Похлебкин, В. В., *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет – в именах, датах, фактах*, Москва 1992, стр. 221.

³⁵ АВПРИ, ф. ДПС и ХД, оп. 731, д. 76, л. 11; *Дневник В. Н. Ламздорфа, Красный архив*, 1931, том 3 (46), стр. 13, 30.

Русија је ушла у 20. век као европска и светска сила, заузимајући важно место у *'концерту европских сила'*. Концерт³⁶ је почео да се уобличава на Берлинском конгресу (1878), а чиниле су га шест држава, неједнаких по снази и утицају. Према главним параметрима војнополитичке, привредно-финансијске и демографске моћи, на прелазу 19. у 20. век, први ранг европских сила чиниле су Британија и Немачка, у другу категорију спадале су Француска и Русија, а у трећи ред клизила је све слабија Аустро-Угарска и уздизала се претенциозна уједињена Италија. На Берлинском конгресу оне су споразумно решиле територијалне проблеме који су произашли из ратова Србије и Црне Горе (1876–1878) и Русије (1877–1878) са Турском. Европске силе су након тога покушавале и више мање су успевале да решавају и друге крупне међународне проблеме који су настајали до краја 19. века, а поготово на почетку 20. столећа. Споразумно решавање није успоставило и складни однос између њих, јер су споразуми одржавали променљиви однос снага између појединих великих сила и групације које су оне *ad hoc* стварале при решавању конкретних отворених питања. Таквим решењима спречавале су да настали сукоб око тих питања прерасте у ратну конфронтацију, али су из њих излазиле незадовољне и незадовољне стране, које су чекале прилике за реванш. Зато су настојале да ојачају своју економску и војну моћ, што је водило растућој трци у наоружању. Упоредо с тим, поједине државе јачале су своју међународну позицију ступањем у савез са другим државама. На прелазу у 20. столеће пет од шест европских сила биле су сврстане у две настајуће супротстављене војно-политичке коалиције: Немачка је *Тројним савезом* везала за себе Аустро-Угарску и Италију, а Француска и Русија повезале су се политичким савезом и војном конвенцијом. У основи ове две групације биле су дубоке француско-немачке супротности, произашле из њиховог рата (1870–1871), али и растућа немачко-руски неразумевања, која су настајала услед немачке експанзије према истоку. Велика Британија, као водећа војно-поморска и колонијална сила, живела је последње године своје *'сјајне изолације'*; растућа моћ Немачке нарушавала је европску равнотежу, а *'светска политика'* Немачке упутила је и Британији отворени изазов у борби за светску доминацију. Ван Европе настале су две нове силе, САД и Јапан, које се нису уплитале у европске послове, али су се све више укључивале у решавање далекоисточних азијских проблема, где су се сударале са европским силама.

Промене у *глобалним односима снага на европској и светској сцени*, до којих је дошло на прелазу 19. у 20. век, рефлектовале су се и на међународну позицију Русије. На прелому ова два века Русија је у Европи тежила очувању *status quo*-а, те се у савезу са Француском супротстављала тенденцијама двају немачких царстава за продором на Исток и Југоисток. На азијским просторима Русија је, као и друге велике силе, водила експанзионистичку политику на Далеком истоку и у Персији, али су јој

³⁶ Израз *'концерт'* у енглеском поимању означава: *склад, споразум, споразумно решење*.

погледи пре свега били усмерени према Цариграду и Мореузима. У наступању по азијском правцу Русија није имала сталне савезнике, али јој је Британија била главни супарник, пре свега у Персији.

На прелазу у 20. век државни војно-политички врх Русије ипак се суочио са потребом новог *процењивања* међународне позиције и спољне политике Руског Царства у свету који се убрзано мењао. О томе се расправљало на специјалним саветовањима утицајних личности из царског окружења и од царевог поверења и припадника високе државне бирократије.³⁷ У тим круговима тада се сматрало да су „позиције Русије на светској арени биле снажне и опште признате“. Такве оцене заснивали су на чињеници да је Русија имала највећу армију на свету (око 900 хиљада људи) и снажну флоту.³⁸ У владајућим круговима Русије, као својеврсни аманет спољне политике Александра III (кога су назвали *Мирољубивац*), владало је тада *уверење да је Руска Империја досијигла оптималне границе својг проширања*, те да их – уз мање корекције – треба само бранити, а не и ширити. То је било констатовано и у специјалном извештају војног министра Куропаткина цару Николају II почетком 1900. године. У њему су били сумирани успешни резултати војног и дипломатског деловања Русије током протекла *два века њене империјалне историје* и назначене перспективе за наступајући 20. век. Међутим, у царевом окружењу и у врху државне управљачке, војне, политичке и пословне елите испољили су се различити приступи и концепти у одређивању метода и средстава за формулисање и остварење државноимперијалних интереса Русије. Ти су се приступи и концепти изразили у два не сасвим уобличена курса спољне политике: традициони и новаторски. То је тада пре свега дошло до изражаја при одређивању политике према Далеком истоку.

Носилац новаторске политике био је Сергеј Вите, министар саобраћаја и финансија, а касније и председник Савета министара; њега су подржавали министри спољних послова М. Н. Муравјов (1897–1900) и В. Н. Ламсдорф (1900–1906) и војни министар Куропаткин. Основне идеје тог концепта исказане су у Специјалном извештају Куропаткина. У њему су се на нов начин сагледавали фактори моћи на светској сцени, империјално-државни интереси и приоритети спољне политике, као и методи и средства за њихово остваривање. Истакнуто је да ће будући спољнополитички успеси – на чему је инсистирао Вите – зависити од пораста економске моћи Царства, а да ће спољнополитичка делатност бити у функцији растуће индустрије и трговине Русије. Истакнута је потреба да се руском експорту

³⁷ Специјално саветовање (*Особое совещание*) представљало је раније устаљену и уобичајену форму консултовања цара (или његовог опуномоћеника) са најутицајнијим личностима двора, владе, војске и људи посебног царевог поверења о изузетно важним питањима Царства. На њима је председавао цар (или лице које он овласти), учесници су отворено расправљали о покренутим питањима и излагали су различита гледишта и препоруке, а цар је или тражио да се изведу одређени закључци, или је – више или мање респектујући ток расправе – сам доносио одлуке.

³⁸ Боханов, А., *Император Николай II*, стр. 111.

обезбеди слободни излаз на океанска прострaнства, те да стога Русија треба мирним путем да обезбеди излаз на топла мора: кроз црноморске мореузе на Средоземно море, преко Персије ка Индијском океану, а сопственим лукама на Далеком истоку ка Тихом океану. „Без испуњења тих задатака не може да опстоји држава такве моћи као што је Русија, која се припрема да се у 20. веку приближи становништву од 400 милиона људи“. Ова групација залагала се за 'меке' форме спољнополитичке експанзије Русије на овим правцима, пре свега економским средствима. Вите је упозоравао да би војни конфликт на Далеком истоку представљао „велику несрећу за Русију“, јер би водио људским и материјалним губицима, а претио би и социјалним потресима.³⁹

Руска политика према Далеком истоку остваривала се у прво време претежно мирним путем, на основу Витеовог програма економске експанзије широких размера, која се ослањала на савез са Кином. Тај је програм разматран и одобрен на посебним саветовањима државног врха Русије (1895–1898), а у његовом остваривању најважнију улогу добило је министарство финансија, којим је руководио Вите. У систему програмираних мера, важну улогу имала је изградња железница, што је, као и на Балкану, Блиском и Средњем истоку, постало главни канал за остварење експанзионистичких циљева. Престолонаследник Николај је маја 1891. године у Владивостоку поставио први праг *Трансибирске железнице* која би повезала Санкт Петербург са Сибиrom и Владивостоком. Истакнуто је да је таква пруга „у стратешком погледу ... у националном интересу“ Русије, те да се треба градити, чак иако „не може обећавати видљиве користи у блиској будућности“. Вите је, као министар саобраћаја и финансија, посвећивао велику пажњу изградњи ове пруге, истичући да она „отвара нови пут и нове видике светској трговини“, те да стога спада у „ред догађаја светског значаја, који обележавају ново доба у историји народа“.⁴⁰ Министарства војске и спољних послова су у прво време следили ову политику претежно економске експанзије, коју је осмишљавао и спроводио Вите са својим министарством. Витеову политику експанзије Царства према Тихом океану подстицали су и неки *зайадњаџи* у Русији, који су у томе видели изворе додатне акумулације за модернизацију Русије по европским узорима.

Насупрот одмереној и уравнотеженој Витеовој политици према Далеком истоку, постепено је све више долазила до изражаја традиционална милитантна 'војно-феудална' тенденција, која се ослањала на војну силу. Носилац овог политичког курса била је *дворска камарила*⁴¹. Њу су чини-

³⁹ Наведено према: Е м е ц, В. А., „Национальные интересы“ во внешней политике России в преддверии первой мировой войны, у зборнику: *Первая мировая война. Пролог XX века*, стр. 41–42.

⁴⁰ Видети: М и љ у к о в, П., *Op. cit.*, стр. 763–764; Х в о с т о в, В. М. *История дипломатии*, II, стр. 224–226.

⁴¹ Камарила (клика) је група утицајних тајних дворских саветника који, ради своје личне користи, интригама утичу на владара у решавању неких државних дела. Таква ситуација у царевом окружењу, према оцени историчара Кавелина, „удаљава од трона честите и мисаоне

ли велики кнез Александар Михајлович-Сандро (унук Николаја I и муж Ксеније, сестре Николаја II), министри унутрашњих послова В. К. Плеве и И. Н. Дурново, адмирал Ф. В. Дубасов и Ј. И. Алексејев.⁴² Иза свега тога стајао је велики махер Александар Безобразев, официр у оставци, који је на Далеком истоку водио многе сумњиве послове, а из тога извлачио велика средства за себе и своју групу.⁴³ Безобразов је цару обећао да ће „без капи крви“ освојити ове територије за Русију, те му је готово опчињени цар дао високи ранг државног секретара.⁴⁴ Са њима повезане групе у царевом окружењу (такозване *'мрачне силе'*) подстицале су заинтересованост Николаја II за питања спољне политике, подгрејавале су његово самољубље и нудиле брзо и лако остварљива велика достигнућа. Оне су заговарале активније учешће Русије у остварењу амбициозних планова проширивања и учвршћивања поседа Руског царства на Средњем и Далеком истоку и овладавање црноморским Мореузима. Ти кругови војно-биро-кратске олигархије процењивали су у то време да је будућност Русије у стварању велике евроазијске „Источне империје, где би се ортодоксалност Русије преобразила у *'нови оријентализам'* који би постао нови центар света“. У односу на та питања млади Николај II почео је да испољава све веће претензије и у томе је био све непопустљивији, самовољно је доносио одлуке, заобилазећи законима предвиђене државне органе. При томе је игнорисао мишљења министара војске, спољних послова и финансија, те се разишао са својим главним министрима Витеом и Куропаткином, који су му саветовали опрезност и уздржаност.⁴⁵ Таква руска политика довела је до *руско-јапанског рата* (1904–1905), а завршила се тешким поразом Русије.

Изгубљене битке на туђој земљи нису означавале тотални ратни пораз. Огромна Руска империја са још увек великим војним снагама била је у стању да настави рат, па да у њему и победи. Међутим, „Империја је била болесна изнутра“ – порази у овом рату повећали су већ постојећа незадовољства, која су прерасла у прву руску револуцију (1905–1907).⁴⁶ Пораз у рату ослабио је позиције Русије на Далеком истоку, а пољуљао јој је углед и утицај у концерту великих сила.⁴⁷ *Порисмујски уговор о миру* из-

људе“. За време владавине Николаја II мењао се састав камариле, али се утицај таквих саветника обнављао.

⁴² Видети: Игнатјев, А. В. *Внешняя политика России, 1907–1914*, Москва 2000, стр. 33–36.

⁴³ Она је добила назив *'Безобразовљева клика'*.

⁴⁴ Војни министар Куропаткин је у свом Дневнику записао да је „Безобразов буквално *хијнојисао* цара“ Игнатјев, А. В., *Внешняя политика России, 1907–1914*, стр. 86; Хвостов, В. М. *История дипломатии*, том II, стр. 523–528, 543–549.

⁴⁵ *Дневник генерала Куропаткина, Красный архив*, 1922, том 2, стр. 31–32; *Кризис самодержавия в России, 1895–1917*. Ответ редактор Дякин, В. С., Ленинград 1984, стр. 121–156.

⁴⁶ О узроцима, карактеру и последицама прве руске револуције (1905–1907) видети: Живанов, С., *Русија на прелому векова*, стр. 407–473.

⁴⁷ Коначни пораз у рату на копну руске снаге доживеле су у борбама под Мугденом (фебруара 1905), где су изгубиле четвртину својих снага. Руска балтичка ратна флота, која

међу Русије и Јапана (потписан 5. септембра 1905), омогућио је руској влади да се посвети решавању тешких унутрашњих питања и да више пажње поклони европским питањима своје спољне политике.

Пораз у рату са Јапаном показао је да Русија не само што нема снаге да се претвори у тихоокеанску силу, него и да је изгубила многа својства европске велике силе. Ратни пораз, уништење ратне флоте и тешке последице револуције ослабиле су Русију и изнутра и споља. Суочен с тим, владајући врх Русије нашао се поново пред дилемама о приоритетима укупне политике Царства. Водећи руски политичари, премијери Вите и Столипин пре свега, уз подршку неких министара, тражили су да ослабљена Русија не само одустане од ратних припрема, него и да се привремено повуче из активне спољне политике и да се усредреди на унутрашњи економски и социјални опоравак. Они су истицали да је јачање привредне моћи важније од освајања нових територија. Већ после првих пораза у рату са Јапаном Вите је сматрао да је за Русију боље да чак и одступи пред јапанском силом, него да иде у даљи ризик губитака живота руских војника и траћења ограничених руских материјално-финансијских ресурса. После руског пораза у том рату Вите је писао генералу Куропаткину, команданту руске војске на јапанском ратишту, да интерес Русије није у томе да покушава да игра улогу једног од светских лидера. За Русију је много целесходније да пређе у „други ред светских сила“ и да за то време модернизује земљу и васпостави унутрашњи мир, нарушен револуцијом. Он је писао: „Нама је неопходно 20–25 година ради решавања сопствених унутрашњих проблема, чувајући спокојство у спољним пословима“.⁴⁸

У битно измењеним међународним и унутрашњим условима, а суочена са тешким изазовима, Русија је била принуђена да поново процени своју међународну позицију и да преиспита целокупну своју спољну политику. Већи део руског друштва – осим крајње левице – прихватио је Столипинову паролу *Велике Русије* као обједињавајућу основу и унутарполитичког и спољнополитичког програма.⁴⁹ Међутим, различите друштвене и политичке снаге су на ту основу уграђивале различите циљеве, па се и око спољнополитичког програма вршила деоба у власти и у друштву. Прагматични политичари, попут Витеа, сматрали су да Русија, као и после пораза у *Кримском рату*, треба да се привремено повуче са светске сцене и да све своје људске и материјалне потенцијале усредреди на унутрашњи опоравак. Већи део политичких и војних руководилаца и претежни део јавно-

је дугим путем (око света) октобра 1904. пошла у помоћ опсађеном Порт-Артуру, била је разбијена (маја 1905) у мореузу Цу-шима Х в о с т о в, В. М., *История дипломатии*, том II, стр. 577–598.

⁴⁸ *Переписка С. Ю. Витте и А. Н. Куропаткина в 1904–1905 годах, Красный архив* 1926, № 19, стр. 80.

⁴⁹ Немачки амбасадор Пурталес је о томе извештавао своју владу: „Господин Столипин се сматра принуђеним да – због опреза према јавном мњењу – размахује националистичким барјаком“, тим више што у Русији „више него било где јавно мење зависи од штампе“. Б е с т у ж е в, И. В., *Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906–1910*, стр. 79.

сти сматрали су, ипак, да у растућим међународним конфликтима Русија тешко да може и да сме да се изолује. Дилема је била којој се од настајућих коалиција треба да придружи. Неки су сматрали да одржањем пријатељских односа са обе континенталне силе, Немачком и Француском, Русија треба да спречи трагични раскол Европе.

За успешни привредно-финансијски опоравак земље и за настављање започетих социјално-економских преображаја⁵⁰ Столипин је, као и Вите, тражио двадесетак година унутрашњег и спољњег мира. Зато су се ова двојица руских премијера и великих реформатора супротстављали учешћу Русије у стварању и сукобљавању две војно-политичке европске коалиције. Прагматични Вите сматрао је да Русија не може и не сме да бира између Берлина и Париза, јер су оба партнера неопходна Русији: Немачка као незаменљиви привредни партнер, а Француска као центар светских финансија. Он је заговарао да Русија не само одржава блиске пословне и пријатељске везе и са Паризом и са Берлином, него и да иницира приближавање између Француске и Немачке и да тако створи савез три континенталне силе: осовину Париз-Берлин-Петербург. Министарство финансија Русије је традиционално – и раније, и за време Витеа, и после њега за време министра Коковцова – деловало као својеврсни центар зближавања са Западом, ради модернизације Русије. То је Министарство пружало и велики отпор оним политичарима и генералима који су водили Русију у ратне сукобе, пошто су ратови исцрпљивали скромни и увек преоптерећени руски државни буџет. Оно се супротстављало укључивању Русије у започету трку у наоружању и заговарало је добре односе са свим европским силама. То је била претпоставка да се, уз економску сарадњу и финансијске кредите привредно развијених земаља, успешно развију богати руски природни ресурси.

Русија, ипак, није могла да заустави растући раскол Европе, него је и сама морала да се у томе определи. Царистичкој Русији била је ближа Немачка, како због сличног монархистичког устројства, тако и због одржавања власти над подељеном Пољском. Француска је, пак, привлачила Русију повољним великим зајмовима, који су Царству били неопходни после рата и револуције у првим годинама 20. века.⁵¹ Тиме је Француска успела да „превазиђе Немачку у такмичењу за руско пријатељство“.⁵² Вите је ипак, после искустава из рата са Јапаном, закључио да Русија никако није

⁵⁰ О Столипиновим концептима и реформама видети: Ж и в а н о в, С., *Русија на њролом векова*, стр. 591–668.

⁵¹ Француска је понудила неопходне зајмове Русији, а њеним посредништвом обезбеђени су и британски кредити и почетне суме америчких финансијских инјекција. Дуги преговори о томе укључивали су не само финансијске, него и политичке обавезе Русије. У марту 1906. обезбеђен је велики зајам Русији у износу од 2250 милиона француских франака. Француске банке обезбедиле су 1200 милиона, енглеске 330 милиона, холандске 55 милиона. Немачке банке, на захтев своје владе, нису учествовале у овом уносном послу.

⁵² Тејлор, А. Ц. П., *Борба за цревласти у Европи, 1848–1918*, Сарајево 1968, стр. 378, 371–372.

у стању да ратује са моћном Немачком, те је инсистирао на одржавању добрих односа са њом.⁵³

Већи део владајућих политичких кругова Царства, заплашен растућим експанзионистичким претензијама Немачке и њеним савезом с Аустро-Угарском, подржавао је *проантантантску*⁵⁴ усмереност руске спољне политике, коју је заговарао нови министар спољних послова Извољски. Претежни део војних и пословних кругова и већи део политичких партија залагао се за политичко, војно и финансијско повезивање са Британијом и Француском. Најутицајније руске политичке партије, *кадеџи*, *прогресивисти* и *окшобристџи*, у којима су били водећи интелектуалци, либерални племићи и најутицајнији индустријалци – су преко својих листова и непосредном политичком делатношћу одлучујуће утицали да и већи део јавности подржи проантантантски спољнополитички курс. У споровима који су се у врху власти и у јавности водили, све су гласнија била залагања за активну проантантантску спољну политику. Већина министара Русије истицала су неопходност да се „упорно заступају наши насупни интереси и да се не треба бојати авети рата, који је страшнији издалека, него у стварности“.⁵⁵ Представници либерално-демократских партија, пре свега кадети и њихов лидер Миљуков, у наступима у Думи и у написима у штампи залагали су се за савез са Француском и Енглеском и за одлучан отпор милитаристичкој Немачкој.⁵⁶

У ситуацији подељености руске управљачке елите на присталице активне спољне политике и њихове противнике, на пронемачке и проантантантске кругове, одлучујућа је била позиција руског цара. *Основни закони Руске Империје*, у последњој редакцији из 1906. године, одредили су: „Господар Империје је врховни руководица свих спољних односа Руске Државе с иностраним државама. Он одређује правац спољне политике Руске Државе“ (чл. 12). „Господар Империје објављује рат и закључује мир, а исто тако и уговоре са страним државама“ (чл. 13). „Господар Империје је Државни вођа руске армије и флоте. Њему припада врховно командовање над свим сувоземним и поморским снагама Руске Државе...“ (чл. 14).⁵⁷ Цар је именовано и разрешавао министре и они су само њему били одговорни. Тако су, и поред значајних промена у устројству Царства, извојеваних револуцијом и санкционисаних *Основним законима*, све основне спољ-

⁵³ То га је током Првог светског рата довело на позицију заступника сепаратног мира са Немачком.

⁵⁴ Године 1904. склопљен је *Срдачни савез* (*Entente Cordiale*) између Енглеске и Француске, први корак у настајању трочлане савезничке Антанте. Видети о томе: Живанов, С., *Русија и раскол Европе*, стр. 64–66.

⁵⁵ Наведено према: Уткин, А. И., *Первая Мировая война, Алгоритм*, Москва 2001, стр. 38.

⁵⁶ Видети: Дякин, В. С. *Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917)*, Ленинград 1967, стр. 33–35; Алексеева, И. В., *Агония сердечного согласия. Царизм, буржуазия их союзники по Антанте 1914–1917*, Москва 1990, стр. 12–19.

⁵⁷ *Свод законов Российской Империи*, том 1, часть 1, С–Пб. 1906.

нополитичке функције остале концентрисане у рукама императора, па је он и даље могао да води готово личну дипломатију.

Доношењем *Основних закона РИ* и њима успостављених нових институција Царства (1905–1906) дошло је, ипак, до делимичних промена у државном механизму доношења спољнополитичких одлука и вођења спољне политике. Успостављање законодавне Државне думе, реформисање Државног савета и формирање кабинета у виду стално заседајућег Савета министара увећан је број државних органа који су имали одређене компетенције и у области спољне политике, чиме се мењала и структура спољнополитичког механизма. На доношење спољнополитичких одлука утицале су и политичке партије, организације послодаваца и друге групе за притисак.

За време утицајног Столипина Савет министара је од 1908. године постао централни орган државног спољнополитичког механизма, на коме се решавало преко половине актуелних питања из области спољне (и с њом повезане одбрамбене) политике. Остала, нарочито важна и поверљива питања разматрана су на *йосебним савейјовањима* изабраних министара и других високих функционера. Њих је сазивао не само цар, него и председник Савета министара. После убиства Столипина, нови председник Савета министара, Коковцов, царевим актом добио је и формално право контроле владе на решавање крупних спољнополитичких питања. Тиме се током неколико година (1908–1914) смањила улога Министарства спољних послова. Међутим, почетком 1914, Сазонов је вратио раније компетенције свом министарству, па је чак и сазивање посебних саветовања и руковођења њима прешло у руке Сазонова.⁵⁸

Представнички законодавни органи – *Државни савейи* и *Државна дума* – формално нису имали компетенције у доношењу спољнополитичких одлука, али су при разматрању и утврђивању буџета могли посредно да утичу и на спољну политику. Политичке партије које су биле заступљене у Думи су у виду посланичких питања тражиле разјашњење одређених спољнополитичких питања и тиме су могли или да утичу на владу или министарство да коригује свој курс, или да ангажују јавност за одређена спољнополитичка решења. Столипин је у наступањима у Думи образлагао и нека спољнополитичка питања. Министри спољних послова Извољски и Сазонов – уз царско одобрење, а у настојању да добију подршку јавности – износили су нека питања на заседања Думе. Јавност је, са своје стране – преко партија, штампе, петиција разних удружења, а понекад и у виду јавних манифестација – настојала да утиче на власт у разрешавању неких значајних спољнополитичких питања.⁵⁹

Учешћем других актера у доношењу спољнополитичких одлука у назначеном периоду (1908–1914) донекле је била смањена улога *Министарства иносйираних дела* (МИД), које се претворило у извршни орган за

⁵⁸ Е м е ц, В. А. *Механизм принятия внешнеполитических решений в России*, стр. 67–68.

⁵⁹ Видети: И г н а т њ е в, В. В. *Внешняя политика России 1907–1914*, стр. 26–32.

разраду и ostvareње спољнополитичког курса. Министарство је било реформисано и модернизовано,⁶⁰ те је била повећана његова професионалност. Ипак, кадрове Министарства и даље је првенствено чинило привилеговано племство, а „бирокарска рутина гасила је живе импулсе“.⁶¹ Министарство спољних послова деловало је као својеврсна „лична царева канцеларија“: пратило је међународна збивања, изучавало је поједина питања, припремало је нацрте одлука које је подносило цару и спроводило је цареве одлуке. Министар је једном недељно реферисао цару о текућим питањима спољне политике, а његова релативна самосталност у вођењу спољне политике зависила је од поверења које му је цар исказао. По правилу спољнополитичке одлуке доносиле су се у разговорима цара и министра, при чему је цар имао последњу реч. После револуције (1905–1907) Николај II је више пажње посвећивао војсци и морнарици него дипломатији, тако да су неки од министара спољних послова (Извољски и Сазонов) били релативно самостални у вођењу текућих спољних послова.

На одређивање спољнополитичког курса и при доношењу конкретних одлука важну улогу имала су министарства војске, поморства и финансија, нарочито у проценама могућности за ostvareње усвојених решења. На цареве одлуке утицали су и други високи достојанственици Империје из царевог окружења.

У оквиру оваквих законских оквира и уходаног механизма Николај II је својим личним квалитетима, својим погледима на свет, избором саветника и министара давао свој лични печат вођењу спољне политике. У спољној као и у унутрашњој политици Николај II је желео да „иде стопама свог оца“. Он је тежио мирном решавању спољних питања, одржавању целовитости Империје и њеном постепеном ширењу. Веровао је у величину и историјску мисију Русије као предводника словенства и заштитника православних народа. Ослобођење Цариграда од неверника и истицање руске заставе на куполе храма Св. Софије била је и његова животна машта. Снагу Царства видео је пре свега у моћи њених оружаних снага, те је доста пажње посвећивао унапређењу стања у армији и морнарици и њиховој модернизацији. Веровао је у спонтани патриотизам народа и у његову преданост самодржавном цару. Према Немачкој имао је двојни однос: монархистичку солидарност и страх од немачке експанзије.

Николај II није имао посебни апарат ни личног секретара, па је сам свакодневно читао изводе из домаће и стране штампе које му је припремао МИД, једном недељно министар га је писмено или усмено извештавао о текућим питањима и договарао се о њиховом решавању; цару су достављани важнији извештаји руских дипломатских представника и нацрти међународних уговора, на које је он убележавао одређене примедбе или сугестије (*резолуције*, према званичној терминологији). Николаја II нису посе-

⁶⁰ Створена су нова одељења (политичко, правно) и биро за штампу, а модернизована су и дипломатска представништва у иностранству.

⁶¹ Е м е ц, В. А., *Механизм принятия внешнеполитических решений в России...*, стр. 67.

бно привлачила спољнополитичка питања, а начин на који се са њима упознавао није му омогућио да их свестрано сагледа и да прати извршење донетих одлука. У таквом механизму министар спољних послова фактички је имао велику самосталност. При честим сусретима са монарсима и са председницима држава, или у личној преписци, Николај II је понекад предузимао и самосталне спољнополитичке кораке, мада су неки од њих били или без већег утицаја, или неуспешни.⁶² Према оценама појединих историчара, нека од личних својстава Николаја II – осредње образовање, ограничени поглед на свет, несамосталност, подложност туђим утицајима и слично – утицала су да овај самодржац буде 'вођен' и у питањима спољне политике. Уз сву његову педантност да се редовно и савесно упозна са текућим извештајима, Николај II је „био лишен способности да схвати у целини, да упореди и анализира, а нарочито да синтетизује спољнополитичку информацију“. Стога је, нарочито у првој деценији његове владавине, *дилетантизам* био основно обележје његове спољнополитичке делатности.⁶³

Владавину Николаја II обележиле су и честе промене на челу Министарства спољних послова: за 23 године своје владавине променио осам министара иностраних дела. Од оца 'наслеђеног' министра Гирса Николе Карловича задржао је само пола године, а онда је почео 'дефиле' његових изабраника. Прва двојица били су министри само по годину дана: кнез Лобанов Ростовски Алексеј Борисович и Шишкин Николај Павлович. Гроф Муравјов Михаил Николајевич руководио је МИД-ом три године (1897–1900), гроф Ламсдорф Владимир Николајевич шест година (1900–1906), а Извољски Александар Петрович само четири године (1906–1910). Најдуже је на челу МИД-а био Сазонов Сергеј Дмитријевич (1910–1916). Његов следбеник штирмер (Штјурмер) Борис Владимирович био је министар спољних послова четири месеца (јули-новембар 1916). Последњи царски министар Покровски Николај Николајевич био је на челу МИД-а једва три месеца, а 'сменила' га је револуција. Ове честе промене изражавале су несигурност и непостојаност природе последњег руског цара и његово неповерење у људе. При таквим честим променама, уз дилетантизам самог Николаја II, тешко да се могло говорити о темељитости и научној заснованости спољне политике Русије у две последње деценије Царства. Озбиљнији покушаји свестранијег преиспитивања, дубљег промишљања и темељитијег заснивања вршени су само на почетку 20. века, посебно после руско-јапанског рата. У практичном вођењу текуће спољне политике преовлађавали су инерција и рутина.

⁶² Игнатјев, В. В., *Внешиная политика России 1907–1914*, стр. 39–40.

⁶³ Емец, В. А., *Механизм принятия внешнеполитических решений в России...*, стр. 62, 64.

ПОЛИТИКА СПОРАЗУМЕВАЊА И БАЛАНСИРАЊА

У процесу преиспитивања међународне позиције и спољне политике, током 1906–1907. године, председник Савета министара Столипин и министар спољних послова Извољски формулисали су спољнополитички курс Царства. Тај курс био је изражен у формули: *политика споразумевања и балансирања*, ради остварења *спољнополитичког предах*. Споразумевањем са великим силама требало је решавати отворена међународна питања, а требало је балансирати између две тадашње супарничке суперсиле, Британије и Немачке, које су се бориле за светски примат. На платформи *оппозиционалне* спољнополитичке оријентације требало је збити све главне политичке и друштвене снаге у Русији и добити подршку јавности, која се све више интересовала за спољну политику. Већи део утицајних политичких, војних и пословних кругова, као и широк спектар политичких партија подржавао је ту оријентацију усмерену на остварење *Велике Русије*. У основи те оријентације била је платформа која је еклектички спајала доста различите елементе либералне, империјалне и прословенске (*неославизам*)⁶⁴ усмерености. У условима раскола Европе – и поред балансирања између Британије и Немачке – спољна политика Царства у пракси се све више сводила на проантантску и антигерманску оријентацију. Временом су и Николај II и влада прихватили ово усмерење, па је оно постало званична државна политика. На тој основи приближила су се гледишта владе и већег дела политички активног друштва о најважнијим спољнополитичким питањима, што је довело до њихове сарадње. Столипин и министри спољних послова (Извољски, а потом и Сазонов) су се у личним сусретима са представницима друштва и у Думи консултовали о неким значајнијим питањима, настојећи да добију њихову подршку и да мобилишу јавност за политику коју су спроводили. У неким кризним ситуацијама пробуђена, политизована и активирана јавност је преко својих партија и удружења, листова и манифестација, вршила притисак на владу за одређена решења актуелних спољнополитичких питања.⁶⁵

Спољнополитички предах, чему су тежили Столипин и Извољски, није значио и повлачење Русије са спољнополитичког попришта, нити пасивизирање њене дипломатије. Напротив, активном политиком и споразумевањем на спољњем плану требало је, како су веровали, обезбедити мир у Европи, да би се створили спољни услови за унутрашњи опоравак Царства.

⁶⁴ Идеолози *неословенства* залагали су се за сједињавање самосталних и равноправних словенских народа, ради супротстављања агресивном пангерманizmu. Ово сједињавање требало је да буде и у функцији остварења „историјске мисије Русије“ – запоседањем Цариграда. Видети о томе Дьяков, В. А., *Славјанскиј вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва 1993 – гл. 5: *Неославизм и иные буржуазно-дворянские интерпретации славянской идеи в предоктябрьское десятилетие*, стр. 147–187.

⁶⁵ О односима политичких партија и јавности према спољнополитичким питањима видети: *История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века*. Москва 1997, стр. 383–406.

Одржавање савезничких односа са Француском и опрезно приближавање Британији, остваривало се упоредо са неговањем добросуседских односа са Немачком, што је било ојачано личним пријатељством Николаја II са Вилхелмом II. Основни правац спољнополитичког деловања Русије био је усмерен на Балканско полуострво, Блиски и Средњи исток – на новонастале балканске државе, Турску и Персију.⁶⁶ Активно деловање на тим правцима претпостављало је решавање спорова и сукоба које је Русија у тим регионима имала са другим великим силама. Али, Русија је морала да се одреди и према *ојшњеевројским процесима*, пре свега према настајућим *војно-политичким коалицијама* и да реагује на растућу *шрку у наоружању*.

Настајање и јачање *немачко-енглеских суйројиносји* упућивало је обе ове силе да среде своје односе са другим државама и да их – колико је то могуће – вежу за себе. Британија је почела да поправља односе са другим европским државама, које је такође угрожавала растућа немачка моћ. Најпре је регулисала отворена питања са Француском, што је довело до све шире сарадње међу њима. Пријатељско сређивање односа са Француском логично је упућивало Енглеску да преиспита и своје односе са Русијом, савезницом Француске. Тим објективним потребама допринеле су и неке субјективне околности, пре свега смене на престолима две земље.

Долазак на престо Николаја II, вољеног супруга Викторијине унуке-миљенице Алисе, стварао је предуслове да се активирају вишеструке рођачке везе двеју династија. Оживљавањем личних веза два двора стварала се клима и за трпељивије међудржавне односе. Млади руски цар налазио је начина да се приближи остарелој британској краљици. Топли лични односи и разјашњење ставова доприносили су међусобном бољем разумевању.⁶⁷ После смрти краљице Викторије (1901) успостављени су блиски лични односи између новог енглеског краља Едварда VII и цара Николаја II. Политика *сјајне изолације* Енглеске, уз то, већ је исцрпљивала своје позитивне стране. Међу водећим енглеским политичарима постепено се мењао однос према Русији. Министар спољних послова Греј је одмах по формирању владе Либералне партије (1905) позвао руског амбасадора у Лондону Бенкендорфа и саопштио му је да ће политика његове владе бити усмерена на зближење с Русијом. Након тога британски премијер саоп-

⁶⁶ Видети: И г н а т њ е в, А. В., *Внешняя политика России 1907–1914*, стр. 3–4, 58–59.

⁶⁷ Николај II упутио је неколико топлих и срдачних писама краљици Викторији, ословљавајући је „*Најдража бабушка*“. Уз поштовање које јој је у њима исказивао, он је објашњавао и одређене спољнополитичке поступке Русије, али и неке резерве према политици и конкретним мерама Енглеске. А. Б о х а н о в, *Император Николай II*, стр. 108–110. Упоредо с тим, као што је писао својој сестри Ксенији (21. октобра 1899) за време Бурског рата, он није могао да се младалачки не заноси „пријатним сазнањем да се само у мојим рукама налазе средства да се коначно промени ток рата у Африци“ поразом Енглеца. „Такво средство је – издати по телеграфу наредбу свим (руским) војскама у Туркестану да се мобилишу и да приђу граници“ британских посела у Авганистану. „То је све! Никакве најмоћније флоте у свету не могу да нас омету да се обрачунамо с Енглеском управо тамо, на за њу најрањивијем месту. Али, време за то још није дошло.“ *Ibid.*, стр. 109.

штио је јавности да његова влада „гаји према Русији искључиво топла осећања“. Новопостављени британски амбасадор у Русији Артур Николсон заступао је и успешно остваривао политику британско-руског зближења.⁶⁸

Сређивању односа између Енглеске и Русије допринеле су и друге околности које су настале током значајних историјских догађаја у првим годинама 20. века. Руска револуција 1905. године својим социјалним аспектима представљала је фактор нестабилности на ширим просторима. Она је подстицала револуционарна врења и ослободилачке покрете у другим земљама, који су се наставили револуцијама у Персији (1905), у Турској (1908) и у Кини (1911), а све оне су угрожавале и Британску Империју. Стабилизација прилика у Русији била је стога за империјалне силе фактор супротстављања националноослободилачким покретима. Смекшавање британско-руских антагонизама у Азији било је зато у интересу обе земље. Главни чинилац зближавања Енглеске и Русије била је растућа глобална британско-немачка конфронтација, која је упућивала Лондон на тражење могућих савезника међу светским силама. Немачка је тих година настојала да привуче на своју страну ослабљену Русију, што би јој отворило путеве за хегемонију на континенту.⁶⁹ Уз ове објективне околности, бољем разумевању и зближењу Лондона и Петербурга допринели су и успостављени блиски односи не само између два монарха – Едварда VII и Николаја II – него и између два новопостављена министра спољних послова Греја и Извољског. Британски либерали су се и раније залагали за сређивање односа са Русијом, па је њихов повратак на власт (децембра 1905) омогућио министру Греју да иницира преговоре о решавању међусобних отворених питања. Руско министарство спољних послова преузео је (1906) англофил Александар Извољски, који је био склон зближавању са Енглеском.

Извољски, Александар Петровић (1856–1919) је одмах по завршетку Александрјског лицеја ступио у дипломатску службу и у њој је брзо напредовао. Од 1894. био је на челу дипломатских изасланстава Русије: најпре (1894) министар-резидент код римског папе, затим посланик у Београду (1897), Минхену, Токију (1899) и Копенхагену (1903). На челу МИД-а био је од 28. априла 1906. до 14. септембра 1910. Након тога био је руски амбасадор у Паризу (1910–1917). У младости је био под утицајем словенофила, али је касније постао изразити западњак, англофилског усмерења. При преиспитивању спољне политике Русије, након изгубљеног рата са Јапаном, допринео је њеном преумеравању на зближавање са Енглеском и на чвршћи савез са Француском, због чега је изазивао озлојеђеност у Берлину. Ослабљена Русија, међутим, није смела да се конфронтира са све јачом Немачком, те се Извољски залагао за балансирање између Британије и Немачке. Повлачење Извољског пред аустроугарском експанзијом на Балкану одражавало је војну слабост Русије. Настојао је да стекне по-

⁶⁸ *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*, Vol. I–XI, London, 1927–1938, vol. IV, No. 268, стр. 280; Хвостов В. М., *Оп. cit.*, стр. 606–607.

⁶⁹ Тејлор, А. Ц. П. *Борба за превласћу у Европи*, стр. 400–401.

дршку либералне руске јавности, што је испољио и у експозеима о спољно-политичким питањима у законодавној Думи. Био је образовани и искусни дипломата, али веома самоуверен и сујетан, склон да се бави само питањима 'велике политике', што га је на крају и стајало министарске фотеле.

У Русији су у то време јачале социјалне и политичке снаге које су вршиле велики утицај на преоријентацију спољне политике Русије: од ослањања на монархистичко-конзервативне силе Централне Европе (Немачка и Аустро-Угарска) ка либерално-демократским државама Западне Европе – Француској и Британији. Ово зближавање подржавали су: све снажнија руска буржоазија, утицајне партије *кадеџа* и *окиобрисџа*, претежни део либералне јавности и део дворских кругова око поштоване царице-мајке Марије Фјодоровне, бивше данске принцезе. Насупрот томе, за настављање пронемачке спољне политике били су утицајни конзервативни дворски кругови и претежни део племства, као и империјално-националистички покрет *Савез руског народа (црносојошнинаши)*, који су у монархистичкој Немачкој видели природног савезника против растућих револуционарних покрета у самој Русији. Водећи војни кругови Русије били су подељени око спољнополитичке оријентације Русије. Већи њихов део видео је у Немачкој главну претњу за Русију, али су и они сматрали да се према њој треба односити крајње опрезно, пошто је Русија у војном погледу била неспремна за рат против Немачке. Веома обазрив био је и веома утицајни премијер Столипин, коме је био потребан унутрашњи и спољњи мир за дугорочни програм реформисања Русије. Николај II колебао се око ових опредељења, али је ипак подржавао Извољског у намерама за опрезно приближавање Енглеској.⁷⁰

Енглеско-руски преговори трајали су годину дана (мај 1906 – април 1907), били су усмерени на смањење отворених сукоба, а водили су их Извољски и британски амбасадор у Русији Николсон. Преговори су се односили на поделе сфере утицаја у Средњој Азији и Тибету, а руска иницијатива за ревизију режима на Мореузима била је одложена „за повољнија времена“. Споразум су (31. августа 1907) потписали Извољски и Николсон, а он је садржавао неколико уговора. *Уговором о Авганистану* Русија је признала већ остварено фактичко стање британске доминације. *Уговором о Перзији* ова земља била је подељена на три зоне утицаја: североисточна је одређена као зона под руским политичким и економским утицајем, југоисточна као енглеска сфера утицаја, а централна као неутрална зона у којој и Русија и Енглеска имају права на добијање концесија. Најзад, Британија и Русија признале су *суверенитет Кине над Тибетом* и обавезале су се да се неће мешати у унутрашње ствари ове кинеске провинције.⁷¹

⁷⁰ Видети: Бестужев, И. В. *Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906–1910*, Москва 1961, стр. 30–52.

⁷¹ *Конвенция 1907 г. между Россией и Англией по делам Персии, Авганистана и Тибета. Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 386–393. Видети: *British Documents*, vol. IV, № 204, 268, 473, стр. 218, 280, 287–288, 527; Хвостов, В. М., *История дипломатии*, том II, стр. 606–613; Тејлор, А. Ц. П., *Борба за превласт у Европи*, стр. 403–406.

Успешни ток ових преговора пропратила је посета руске ратне флоте Енглеској (марта 1907). Посета се излила у топле спектакуларне сусрете којима је присуствовао и министар Греј, што је сведочио о оствареном англо-руском политичком зближењу. Зближавање је касније настављено сарадњом и споразумима о другим питањима. Срдачни сусрет два монарха, Едварда VII и Николаја II (у Ревелу, јуна 1908) био је још једна манифестација приближавања ове две земље.⁷² Николсон, међутим, није био задовољан степеном енглеско-руског зближења, већ је тражио да се иде ка пријатељству и савезништву.

Билатералним споразумима три правца: Париз-Петербург, Лондон-Париз и Петербург-Лондон стварала се основа за оформљење *Тројног споразума – Антанте*. У годинама великих међународних криза (*Анексионе, Агадирске* и за време *Балканских рајдова*) споразумни односи између ове три силе пролазили су кроз искушења, поједине од њих – због својих ужих интереса – нису пружале очекивану подршку својим партнерима, што је изазивало сумње и разочарења. Ипак, растућа угроженост од стране Немачке држала их је на окупу и упућивала на зближавање, те је Антанта не само опстала него је и еволуирала ка све интензивнијој пријатељској сарадњи. Праву проверу доживела је избијањем Првог светског рата, када се преобразила у војно-политички савез, у који су се током рата укључиле многе друге државе.

Међусобно зближавање између Енглеске, Француске и Русије није непосредно водило погоршању њихових дотадашњих односа са Немачком. Напротив, свака од њих настојала је да не квари своје односе са Берлином, а повремено су били и покушаји сваке од трију земаља Антанте да преговорима на највишем нивоу реше настале проблеме и превазиђу тешкоће у односима са Немачком. Француска и Русија, неспремне за рат, на тај начин настојале су да не дају повода Берлину за евентуалне немачке ратне акције. Британија се, пак, настојањима за одржавање добрих односа са Немачком, трудила да смири немачку агресивност и да успори погубну трку у јачању флоте. Све три земље Антанте као *старе колонијалне силе* биле су заинтересоване за очување *status quo*-а у свету, јер су запоселе значајна подручја у Азији и Африци, па су биле задовољне и задовољене државе. Зато су и поред значајних разлика биле заинтересоване за одржавање *мирне коегзистенције* са државама *Тројног савеза*, пре свега са Немачком. Упоредо с тим, забринуте због војних припрема Немачке, државе Антанте су се припремале да се супротставе немачкој агресији – ако или када до ње дође. Немачка је са своје стране такође настојала да – коришћењем старих спорова и новонасталих тешкоћа у односима између три земље настајуће Антанте – успостави ближу сарадњу са неком од њих, или да иза-

⁷² У добром расположењу Едвард VII прогласио је Николаја II адмиралом британске флоте, а домаћин је узвратио госту истом мером. Видети: Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years, 1892–1916*. Vol. 1, New-York, 1925, стр. 178, 182; Уткин; А. И. *Первая мировая война*, стр. 57–58.

зове неспоразуме међу њима. Тако је Немачка покушавала да заустави њихово међусобно повезивање у војно-политички савез, како би се – када или ако до рата дође – сукцесивно и појединачно разрачунала са сваком од њих. Ипак, растуће противречности између сваке од три чланице настајуће Антанте и Немачке биле су веће и дубље него оне тешкоће и проблеми који су их међусобно раздвајали и сукобљавали; зато и поред привремених успеха, Немачка није могла на дуже време да себи приближи ни једну од ове три силе.

Русија се посебно трудила да својим зближавањем са Француском и Енглеском не изазове озбиљно погоршање својих односа са Немачком, па и са Аустро-Угарском. Спољна трговина Русије већим делом обављала се са Немачком – тамо су одлазили руски пољопривредни производи, из Немачке је долазила индустријска опрема и претежни део фабричких производа. Растућа војна моћ Немачке и слабост руских оружаних снага после пораза у рату са Јапаном рађала је велику забринутост у војном врху Русије. Руски генерали су посебно страховали да руско приближавање Лондону не доведе до ратног сукоба са Немачком, те су у том смислу – још на почетку руско-британских преговора – упутили упозорења шефу руске дипломатије. Генерал Палицин (Палицын Ф. Ф.), вршилац дужности шефа Генералштаба, писао је министру спољних послова да је руски „војни положај на Западу сада веома опасан“ и да доноси више претњи Русији него стање на источној периферији Царства. Он је објаснио да су „на Западу, у случају оружане борбе, ударцима непријатеља изложени витални државни интереси“. Генерал је упозорио: „Док не буде обновљена армија, хтели не хтели морамо да водимо рачуна о свему што може да задире у интересе нашег западног суседа“. Извољски је умирио Генералштаб објашњењем да и он „безрезервно дели мишљење да наш прворазредни задатак мора бити одржавање најбољих односа с Немачком и очување наше западне границе од сваких случајности.“ Он је додао да ће настојати да зближавањем са Енглеском не наруши немачке интересе и да „неком несмотреношћу не изазове неки приговор немачког императора и његове владе“. ⁷³ На другој страни, Извољски је упозорио високог британског дипломату Хардинга да због немачке војне премоћи „Русија мора да у односима с Немачком делује с највећом опрезношћу“, те да не сме да остави утисак да ће побољшање њених односа са Британијом да погорша њене односе са Немачком. ⁷⁴

То нису биле само декларативне изјаве, усмерене на смиривање друге стране, него су оне биле одраз и израз реалне политике коју је Русија водила тих година. Убрзо након предузетих корака на споразумевању са Ен-

⁷³ Палицин – Извољском, 26/13 септембра 1906; Извољски – Палицину, 3 октобра/20 септембра 1906. *АВПРИ*, фонд: *Персидский стол*, д. 4139, л. 136–138, 156. Видети: Бестужев, И. В. *Борьба в России по вопросам внешней политики*, стр. 45–50; Хвостов, В. М. *История дипломатии*, том II, стр. 613–614.

⁷⁴ Видети: *British Documents*, vol. V, № 195, стр. 238; Хвостов, В. М. *Op. cit.*, стр. 645–646.

глеском, Извољски је (октобра 1906) посетио Берлин да би уверио Немце да ови руски кораци према Лондону ни на који начин не погађају немачке интересе. У лето 1907. поново су се срели императори Немачке и Русије, а Извољски је тада понудио канцелару Бергнару Билову нацрт споразума о заједничкој руско-немачкој политици у решавању отворених питања у балтичком региону. Преговори који су о томе настављени довели су до потписивања (29. октобра 1907) тајног руско-немачког *Балтичког протокола*.⁷⁵ На основу овог *Протокола* вођени су преговори четири приобалне балтичке државе који су се завршили (23. априла 1908) усвајањем заједничке *Декларације* у којој су оне изразиле „чврсту одлуку“ да очувају неприкосновеност територије сваке од њих.⁷⁶ На иницијативу Русије успешно су завршени вишестрани преговори о гарантовању независности Норвешке: потписивањем уговора четири европске силе (Енглеске, Француске, Немачке и Русије) и Норвешке загарантована је независност и територијална неприкосновеност Норвешке.⁷⁷

Овим успешним дипломатским активностима Русија је задржала савезничке односе са Француском и приближила се Енглеској, а при томе није озбиљније погоршала своје односе са Немачком.

БАЛКАНСКА ПОЛИТИКА РУСИЈЕ

Стари сукоби између Аустрије и Русије око решавања Источног питања у борби за османско наслеђе на Балкану добијали су почетком 20. века снажне подстицаје због све видљивијег краја *болесника на Босфору*. Ослабљеној Хабзбуршкој монархији Балканско полуострво постало је једини могући правац империјалног освајања. Немачка политика *Продора на Исток* такође је била усмерена и ка југоистоку Европе. У исто време, после пораза на Далеком истоку, и Русија је реактивирала балкански смер своје спољне политике. На Балкану у то време већ стасале националне државице чекале су прилику да окончају турску власт на тим росторима и да ослободе своје сународнике вековног ропства. Енглеска и Француска такође су имале традиционалне интересе на Балкану, пре свега у Цариграду и на Мореузима. Тако је *Балканско полуострво* постало *чвориште међународних проблема*, а због тих проблема настајале су тешке међународне кризе које су најпре изазвале мале ратове и довеле Европу на ивицу великог рата, док се Аустро-Угарска и Немачка нису одлучиле да мачем пресеку тај чвор противречности.

⁷⁵ *Секретный протокол между Россией и Германией по Балтийскому вопросу*, 16/29 октября 1907 г. *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 395–396.

⁷⁶ *Декларация России, Германии, Дании и Швеции по Балтийскому вопросу*, 10/23 апреля 1908 г. *Ibid.*, стр. 400.

⁷⁷ Норвешка се 1905. одвојила од Шведске, па су ове четири силе, у страху да једна од њих не запоседне норвешке луке, дале ове гаранције. Норвешка се обавезивала да ниједној држави не уступа своју територију.

После пораза на Далеком истоку *основни правац руске спољне политике* поново се усмерио ка Европи, а *Балканско полуострво* било је једино европско подручје које јој је омогућавало активну спољну политику.⁷⁸ Ка томе су руску владу упућивали давни, а после Берлинског конгреса пригушени империјални интереси, усмерени пре свега на запоседање Цариграда и Мореуза. Упоредо с тим, историјска традиција заштитника православних хришћана у Отоманском царству помогла је Русији да на Балкану нађе савезнике у блиским словенским народима. Ослободилачку борбу балканских народа, пак, Русија је помагала према својим могућностима и у мери у којој је то одговарало њеним империјалним интересима. Русија је за Балкан била заинтересована, како истиче Н. Б. Поповић „из политичких и војностратешких разлога“, па је „из тога извирала руска балканска политика“.⁷⁹ Међутим, према оценама М. Екмечића „Русија не помаже оне снаге, ни оне клице у српском покрету које теже великим интеграцијама за стварање самосталне државе. Њен је идеал исфрагментирани Балкан“.⁸⁰ Спољнополитички интереси и циљеви Русије и Србије су се, како је показивало историјско искуство, често и у неким важним питањима поклапали, што их је упућивало да усагласе деловање. Срби су, по правилу, очекивали већу подршку од Русије него што је она могла да им пружи, а она их је – у складу са њеним интересима и реалним могућностима – подржавала колико је објективно могла.

Упоредо са повољним могућностима, постојале су и многе баријере које су отежавале реализацију балканског правца руске спољне политике. На Балкану су се тежње балканских народа да створе сопствене националне државе укрштавале и сукобљавале са интересима европских сила да тамо створе своја упоришта и сфере утицаја. Русија се, пре свега, тамо већ дуго сударала са претензијама Хабзбуршке монархије. После пораза у рату са Пруском и уједињења Немачке, Бечу су, од стране великих суседа Русије, Немачке, Француске и Италије, били затворени путеви експанзије у другим правцима, те је своје империјалне тежње могао да реализује само на Балкану, привредно-финансијском и војном експанзијом. Уједињена Немачка, која се претворила у водећу европску силу, постала је главни ослонац Хабзбуршке монархије како у сузбијању унутрашњих дезинтеграционих покрета њених словенских народа, тако и у остваривању њених спољнополитичких претензија. Беч је усмерио територијалну експанзију на рачун јужнословенских територија које су још биле у саставу Турске. Зато су се стари руско-аустријски сукоби у решавању Источног (Балканског) питања на прелазу у 20. век не само обновили, него и заоштрили. Русија и Аустри-

⁷⁸ Виноградов, В. Н., *Двадцатый век. Россия: возвращение в Европу*. У зборнику: *В „пороховом погребу Европы“, 1878–1914*, Москва 2003, стр. 252–264.

⁷⁹ Видети: Поповић, Н. Б. *Србија и царска Русија*, стр. 39. О односима Русије према Србији и према српском националном идеалу у раздобљу од Берлинског конгреса до Првог светског рата видети студију: Поповић, Н. Б. *Подударности интереса Русије и Србије (1878–1914)* – у зборнику: *Руска политика на Балкану*, ИМПП, Београд 1999, стр. 17–37.

⁸⁰ Видети: Екмечић, М. *Стварање Југославије 1790–1918*, Београд 1989, стр. 130.

ја су – према односима сопствених снага и стицаја ширих међународних околности – спорна питања решавале споразумима и ратним претњама, нарушавајући и воспостављајући нестабилни баланс моћи. Са ослоном на снажну Немачку тај се баланс померао у корист Беча, нарочито после ратног пораза и револуције који су првих година 20. века снажно уздрмали и ослабили Русију. После Берлинског конгреса решавање балканских проблема између Аустро-Угарске и Русије концентрисало се на судбину Босне и Херцеговине и на борбу за утицај у Србији и Бугарској.

Политички курс Столипина усмерен на *цредах* у спољној политици, ради унутрашње обнове и консолидације, био је различито тумачен у појединим друштвеним круговима Русије. После унутрашње релативне стабилизације, пословни кругови и њихове партије тражиле су активнију и динамичнију спољну политику Русије. Њихови листови нису се задовољавали 'спољним спокојством', него су тражили видљиве спољнополитичке успехе.⁸¹ Столипин је и тада и наредних година и даље заступао гледиште о опрезној спољној политици, која не би изазивала међународне компликације, пошто „свака година мира јача Русију не само с војног и поморског гледишта, него и у финансијском и економском погледу“.⁸² Министар Извољски је пак, после јесењег обиласка западних престоница (1907), у извештају цару оценио да су – након „смиривања које је наступило у Империји“ и после „закључивања дипломатских споразума који су нас осигурали од могућности нових компликација на Истоку“ – настали услови који су „Русији вратили потпуну слободу акције и повратили јој место које јој пристаје у реду великих европских сила“. Из такве не сасвим засноване оптимистичке оцене он је закључио да су настале повољне могућности за *активнију спољну политику*. Дипломатску активност, по њему, требало је тада усмерити ка три циља: добијање енергичније подршке Француске, веће зближење са Британијом, али и споразумевање са Аустро-Угарском, ради сређивања прилика на Балкану. Активнијим ангажовањем Извољски је настојао да настави политички курс усмерен на споразумевање са великим силама и на балансирање између настајућих блокова.⁸³

Русија и Аустро-Угарска су крајем 19. века своје супарништво на Балкану смиривале споразумима о подели интересних сфера и о одржању *status quo*-а.⁸⁴ То су потврдили и у првим годинама 20. века на сусретима

⁸¹ Лист пословног света *Биржевые ведомости* у уводнику од 25. октобра 1907. то је отворено изразио.

⁸² Тако је Столипин касније писао Извољском. *АВПРИ*, ф. Личный архив Извољско-го. Д. 43, Л. 26, 26 об.

⁸³ Видети: И г н а т њ е в, В. В., *Внешняя политика России в 1905–1907 гг.*, Москва 1986, стр. 218.

⁸⁴ Ови руско-аустријски споразуми о Босни и Херцеговини садржани су у извештају са заседања Савета министара Русије (25. октобра – 7. новембра 1908) цару Николају II. *Русија и анексиона криза 1908–1909. Зборник докумената*, приредио П а в и ћ е в и ћ, В. Титоград 1984, стр. 546–552. Руски посланик у Београду Чариков објашњавао је да је одржавање *status quo* на Балкану у интересу малих и младих балканских држава „да се у миру развијају и јачају“, те да „оснажене дочекају време расплета“. П о п о в и ћ, Н. Б. *Op. cit.*, стр. 44.

министара спољних послова две земље у Бечу (децембра 1902)⁸⁵ и два императора у *Мирциийеџу* (октобра 1903), када су разрадили план за реформе у европским деловима Турске.⁸⁶ *Декларацијом о узајамној неутралности*, коју су усвојили у Петербургу (2/15. октобра 1904), министри спољних послова Русије и Аустро-Угарске изразили су задовољство „јединством погледа..., тесном сарадњом... и резултатима“ заједнички договорене политике на очувању *status quo*-а на Балкану. Две земље су „чврсто одлучиле да и даље остану на том путу“, па су и у Декларацији једна другој потврдиле „осећања пријатељства и узајамног поверења“.⁸⁷ Споразумни заједнички наступ на Балкану, међутим, није изражавао стварну блискост њихових погледа ни ограниченост њихових тежњи, него је то био само привремени оквир у коме је свака страна остваривала међусобно супротстављене интересе. Русија је настојала да се врати на Балкан као активна снага тако што је опрезно подржавала настојања Бугарске и Србије да се ослободе аустријске доминације која је била успостављена после Берлинског конгреса. Аустро-Угарска је успешно користила економско-финансијске везе за одржавање и ширење свог политичког утицаја на Балкану.

У јесен 1906. године дошло је до персоналних промена у врху власти Аустро-Угарске, које су означавале промену њене спољне политике. Министар спољних послова (а тиме и председник заједничке аустроугарске владе) постао је (26. октобра 1906) Алојз Лека фон *Ерениал*, дотадашњи амбасадор у Русији, а за начелника Генералштаба постављен је (24. новембра 1906) барон Франц Конрад фон Хецендорф. У исто време на важне положаје дошли су људи сличних уверења и опредељења,⁸⁸ који су заједно са политички ојачалим престолонаследником Францом Фердинандом заузели кључне функције и преузели одређујуће улоге у вођењу државне политике. Око њих се формирала група млађих дипломата (‘млади лавови’), ватрених заступника и одлучних спроводника њихових идеја. Водећу улогу у овој политичкој групацији која је тежила обнови моћи Хабзбуршке монархије имао је Ерентал, осведочени реакционар, даровити политичар и искусни дипломата. Он је решио да предузме одлучне мере да државу извуче из кризе и да јој врати стари међународни сјај и утицај спровођењем „активне империјалистичке политике ... усмерене према Балканском полуострву“.

Министарство спољних послова Аустро-Угарске разрадило је (августа 1908) документ о смерницама спољне политике Беча на Балкану, који је прихватио и заједнички министарски савет. У њему је био садржан редо-

⁸⁵ Видети: М. В о ј в о д и ћ, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, стр. 421.

⁸⁶ Тај су план подржале и друге европске силе па су га доставили Порти (22. октобра 1903) као заједнички, а за Турску обавезујући захтев за реформе у Македонији и Старој Србији.

⁸⁷ *Сборник договоров России с другими государствами*, стр. 333–334.

⁸⁸ Барон Владимир фон Бек постао је председник аустријске владе, а генерал барон Франц фон Шенајх војни (ратни) министар.

след планираних мера за поступну аустроугарску експанзију на Балканском полуострву. Та се експанзија представљала као заштита јужних граница Хабзбуршке монархије. Проценило се да „... сигурне границе ми нећемо добити ако се не решимо да зло зграбимо у корену и ако не учинимо крај великосрпским сновима будућности“. Први корак у томе је да се Србија изолује тако што ће се опколити државама које ће бити зависне од Беча: „Албанија, која је под нашом заштитом постала самостална; Црна Гора, са којом негујемо пријатељске односе, и велика Бугарска која нам дугује захвалност“. Кључни моменат у томе је помоћ Беча у „стварању велике Бугарске на рачун Србије“. Међутим, и то је само „потребна припрема да у једном часу повољне европске констелације можемо ставити руку на преосталу Србију“.⁸⁹ У том плану, дакле, предвиђено је да се најпре оствари раније прокламовано „стешњавање и смањење Србије“, тако што би Аустро-Угарска поделила знатне делове територије Србије са српским суседима, а преостали део смањене и ослабљене Србије везао би се за Аустро-Угарску као њен зависни и подређени сусед. Касније, када међународне прилике омогуће, „ставила би се рука“ Беча и на „преосталу Србију“. Остварењем овог плана Беч је желео да отклони спољне претње и да се Аустро-Угарска реафирмише као европска сила, што би повратно деловало на стабилизацију несређених прилика у самој Монархији. Први корак тог плана – била је анексија Босне и Херцеговине,⁹⁰ а за његово остварење морала је да обезбеди подршку Немачке. Немачка се у почетку с дозом резерве односила према овим намерама Беча, бојећи се да би их то могло „изложити неповерењу и сумњичењима“ европских сила, како је то канцелар Билев сугерисао кајзеру. Берлин је те резерве исказивао опрезно, како не би ослабио аустријско поверење у Немачку.⁹¹

Русија је с великом пажњом и све већом забринутошћу и узнемиреношћу пратила неке видљиве најаве промена аустријске политике на Балкану, које су излазиле из оквира њихових ранијих договора. То је разматрано и у врху власти Русије. На *Специјалном савештовању* државног вој-

⁸⁹ *Österreich-Ungarns Aussepolitik von der bosnische Krise 1908 bis zum Kriegsbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministerium des Aussern*, Wien, 1930. Bd. I, стр. 25–34. Видети: М и т р о в и ћ, А., *Продор на Балкан и Србија, 1908–1918*, Београд 1981, стр. 74–75; Ћ о р о в и ћ, В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, изд. Библиотека града Београда, Београд 1992, стр. 143–144.

⁹⁰ На заседању заједничког Савета министара у Бечу (децембра 1907) започети су разговори о анексији Босне и Херцеговине. Видети: Ш и ш и ћ, Ф., *Окупиација Босне и Херцеговине*, Загреб 1938, стр. 78.

⁹¹ Извештавајући Вилхелма II о овим намерама Беча (27. октобра 1908) Билев је препоручивао да се оне не смеју „ни кочити ни нарочито храбрити“, те док оне не сазру не треба показивати „нарочити интерес за њих“. Али, сматрао је он, „мирним пријатељским и чврстим држањем морамо Аустро-Угарској уливати више поверења према нама“. *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871–1914: Sammlung der Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes*, Berlin, 1922–1926, Bd XXVI 1, стр. 27–29; *Österreich-Ungarns Aussepolitik*, Бд. I, стр. 72–75; Ћ о р о в и ћ, В., *Op. cit.*, стр. 144–145; М и т р о в и ћ, А., *Продор на Балкан*, стр. 64–65, 67–68, 79–80.

но-политичког врха Царства (августа 1907. и јануара 1908) испољене су озбиљне разлике у гледиштима о мерама које Русија може и треба да предузме, суочена са растућим опасностима по мир због претећег нарушавања *status quo*-а на Балкану. На Саветовању (21. јануара 1908) балканска питања разматрана су са становишта општег стања међународних односа и међународног положаја Русије“. Извољски је образложио да се стварају компликације на „турском истоку“ које могу да доведу Русију у тешку ситуацију. Он је истакао да Русија не сме да остане посматрач са стране, јер тиме „ризикује да изгуби и плодове вековних напора и улогу велике силе“, што би је svelo на положај „државе другоразредног значаја, чији се глас не чује“. Зато је сугерисао заокрет ка *активној офанзивној политици у савезу са Француском и Енглеском*.⁹² Њега је подржао начелник Генералштаба генерал Палицин. Ове захтеве Извољског нису прихватили други војни представници, министар финансија и председник Савета министара. Генерал Поливанов указао је на војну неспремност Русије за офанзивну политику, пошто још није обновљена снага армије. Тадашња руска војна моћ по њему је таква да подлеже сумњи офанзивни натуп чак и против Турске на кавкаском фронту. Стање руских финансија, по оцени министра Коковцова, не дозвољава офанзивну политику која прети ратом. Најодлучнији противник такве политике био је премијер Столипин, који је још на првом *Саветовању* (августа 1907) био категоричан: „Наша ситуација не дозвољава нам да водимо офанзивну политику“. На другом *Саветовању* (1908) Столипин је поновио да у садашњем тренутку Извољски „не може да рачуна на било какву подршку за одлучну политику“, пошто се Русија још опоравља од револуције и „сабира снаге... У таквом тренутку не може да се одлучи на авантуре, па чак ни да активно испољава иницијативу у међународним делима“, пошто би – у условима у којима се налази Русија – свака политика „осим строго одбрамбене, била ... глупост ненормалне државе“.

У духу ових закључака *Савети државне одбране*, након озбиљних претреса (крајем јануара 1908), закључио је (осим осталог): „1) Признати, да је – због крајње дезорганизације материјалног стања у армији и неповољне унутрашње ситуације – сада неопходно избегавати примену таквих агресивних акција које могу изазвати политичке компликације. 2) Признати да као основа за избијање рата могу да послуже само такве акције страних држава које наносе суштински и за народну свест очевидни ударац достојанству и части Русији“.⁹³ Цар се сагласио са овим закључцима, па је на записнику написао: „Сагласан. Ко се чува и Бог га

⁹² У разговору са Сувориним, издавачем утицајног листа *Новое время*, Извољски је истакао: „У Европи sazревају догађаји. Ми морамо да будемо слободни у Европи... Ми ћемо се подићи само успешним ратом, свеједно с ким“ (Суворин А. С., *Дневник*, Москва – Петроград 1923, стр. 376).

⁹³ Закључке је, према записнику овог Савета, његов председник упутио Извољском (3. фебруара 1908). Видети: *Русија и анексиона криза 1908–1909*, стр. 101–102.

чува“. У складу с тим оријентирима Извољски је требало да тражи излаз из настајуће кризе, како је закључио Столипин на Саветовању, ослањајући се „само на (своје) дипломатско искуство. У његовим рукама сада је полу-га без тачке ослоња“. ⁹⁴ Такви крајње ограничени оквири и непоздани ослоњци остављали су Извољском мало маневарског простора и веома оскудна дипломатска средства. Зато је он, пред непопустљивим агресивним наступима Беча, био принуђен на стално узмицање, које се завршило потпуним политичко-дипломатским поразом Русије.

Извољски се у времену између поменута два саветовања састао у Бечу (септембра 1907) са Еренталом у намери да сазна аустроугарске намере. Он је сугерисао партнеру да потврде раније постигнуте споразуме о очувању *status quo*-а на Балкану и да се, у случају неких промена, договоре о усаглашеним руско-аустроугарским активностима. Извољски је настојао да се ранији споразуми одрже; ако, ипак, дође до неких територијалних промена на Балкану у корист Аустро-Угарске, да се у руску корист промени режим пролаза ратних бродова кроз мореузе. ⁹⁵ У заједничкој Изјави саопштили су да Мирцштедски споразум продужују до 1914, а две силе позвале су владе Бугарске, Србије и Грчке да не распирују нереде у Македонији. ⁹⁶

Министарство спољних послова Русије је, у складу са тим договорима два министра спољних послова, почетком 1908, припремило документ *Ойшпиа сийуација на Балканском полуострву*. У њему се доказивало да је у руском интересу да се очува Турско царство и да се на Балкану одржава *status quo*, упркос настојањима балканских државица да оспоре постојеће стање поделом турских територија. У документу се оценило да је идеја о стварању антиаустријског савеза балканских државица превремена („ствар будућности“). Док се тако Русија залагала за очување постојећег стања на Балкану, Аустро-Угарска је почела да мења своје понашање и да напушта јавно прокламовану политику и обећања која је дала Извољском. Зато је овај документ руског Министарства почео да виси у ваздуху. Насупрот руским тежњама за одржавање *status quo*-а на Балкану и за заједничко наступање са Бечом, Аустро-Угарска је почела да спроводи своју офанзивну политику на Балкану, мимо споразума у Мирцштегу. То се исказало у њеној политици растућег притиска на Србију, у позицији око реформи у Македонији и у изградњи санџачке пруге. ⁹⁷ Та активна агре-

⁹⁴ *О положених дел в Малоазиатској Турцији и на Балканском полуострове*. Протокол Совещания 21 января 1908 года. *Вестник Народного комиссариата иностранных дел*, 1919, № 1, стр. 19–25. Видети и: Хвостов, В. М., *Op. cit.*, стр. 643–644.

⁹⁵ Русија је тражила слободни пролаз својих ратних бродова кроз Мореузе, како њена црноморска флота у случају рата не би остала „заробљена“ у Црном мору, као што се то десило у време рата са Јапаном.

⁹⁶ Видети: Бестужев, И. В., *Борьба в России по вопросам внешней политики 1906–1910*, стр. 187; Хвостов, В. М., *Op. cit.*, стр. 640–641.

⁹⁷ Видети: Виноградов, К. Б., *Боснийский кризис 1908–1909 гг. – пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964, стр. 63–66.

сивна политика према Србији посебно се убрзо исказала у анексији Босне и Херцеговине.

О међународној позицији Русије и о њеној спољној политици расправљало се у руској штампи, на јавним скуповима, у саопштењима политичких партија и у раду думских комитета још пре Анексионе кризе. Дебата се потом пренела и наставила у врху власти. Конзервативни кругови настојали су да Русија очува добре односе са Бечом и Берлином и да усклађеним акцијама заједно с њима врше делимичне корекције које намећу настале промене у Турској, на Балкану, па и међу великим силама. Либерално-демократске групације Русије и њихови листови су, наспрот томе, промене у политици Беча оквалификовале као напуштање Мирцштетског споразума и тражили су да и Русија из тога извуче поуке, те да се у политици на Балкану споразумева са Енглеском и да с њом усклађује акције. Посебну активност развила је кадетска партија, која је тражила да се прекине са уступцима Бечу и да ојачају заједничке акције Русије са Француском и Британијом у оквиру Антанте. За усмеравање расположења јавности и за стање у Думи било је значајно што се центристичка партија *окиобри-стиа*, која је изражавала интересе значајних делова крупне буржоазије и либералног племства, преоријентисала од пронемачке на проантантску спољну политику. Пробудили су се патриотско-(нео)словенофилски кругови, који су организовали протестне акције. Основано је и Друштво за помоћ Јужним Словенима, у коме су се заједно са истакнутим интелектуалцима објединили и представници свих главних политичких струја – од либерала Миљукова, преко центристе Гучкова, до десничара Будиловича. Они су иницирали сазивање Свесловенског конгреса.⁹⁸ Оваква расположења и акције пробуђене руске јавности умногоме су подсећала на стање пред избијања руско-турског рата, 1877. године. Дипломатски и војни кругови колебали су се између ових крајности, настојећи да Русија изврши потребне корекције у спољној политици – према захтевима јавности, али које би биле и у складу са ограниченим руским реалним могућностима. У том духу био је и експозе министра спољних послова у Државној думи, који је на захтев посланика и уз одобрење цара и владе поднео Извољски (4/17. априла 1908). Супротстављајући се екстремним захтевима са оба политичка пола, Извољски је изложио „непроменљиву“ позицију царске владе: „Русија као и раније не тражи никаква територијална стицања на Балканском полуострву, него само тежи побољшању судбине хришћанског становништва Турске, мирном развоју балканских држава и очувању *status quo*-а. На том путу она је и убудуће спремна да лојално иде како с Аустро-Угарском, тако и са свим оним државама које заједно с нама теже истом циљу.“⁹⁹

⁹⁸ Б е с т у ж е в, И. В., *Борьба в России по вопросам внешней политики*, стр. 188–189, 191–192.

⁹⁹ Видети: *Государственная дума. Созыв третий*. Стенограф. Отчеты (сессия 1, ч. II, стр. 1774, цео експозе стр. 1763–1776). Текст овог експозеа, дан после његовог подношења, послао је српски посланик у Русији свом Министарству, уз позитивну оцену његове садржине:

Русија је користила британску узнемиреност због растуће немачке агресивности, како би ојачала британско-руско зближење. Уверен у моћ Британије, а англофил по убеђењу, Извољски је настојао да се Русија чвршће веже за Енглеску ради заједничких притисака на Порту. Знатни напредак у руско-британском разумевању и зближењу остварен је приликом срдачног сусрета краља Едварда VII и цара Николаја II у Ревелу (27–28. маја/9–10. јуна 1908). За време ове посете највиши државни функционери две земље извршили су размену мишљења о светским збивањима и приближили су се у решавању конкретних спорних питања (Персија, Авганистан, Балкан). Британски краљ и његови пратиоци такође су били задовољни сусретом, процењујући да он отвара нову еру односа, заснованих на благонаклоном пријатељству и поверењу.¹⁰⁰ Британско-руско приближавање изазвало је различите реакције. Руски амбасадор у Берлину известио је Петербург о забринутости немачких званичних кругова и јавног мњења због ове посете, која упућује Немачку да рачуна „с могућношћу новог тројног споразума, англо-франко-руског“. Немачка јавност изражавала је и „горчину на рачун Русије, која наводно иде у сусрет немачком супарнику и непријатељу – Великој Британији“. Стога је амбасадор саветовао да Русија буде веома опрезна, како неким новим поступцима не би изазивала Немачку.¹⁰¹ Русија је зато настојала да овим зближењем не погорша своје односе са Бечом и Берлином, те су и Николај II и Извољски морали да уверавају Берлин и Беч да Русија не мења курс своје спољне политике. Турска је негативно реаговала на руско-британско зближавање, па је то био додатни повод настављању већ започетог зближавања Турске с централним силама. Француска је поздравила и подстицала британско-руско зближавање.¹⁰² Убрзо затим дошло је до француске посете Британији на највишем нивоу,¹⁰³ а затим су се француски државници сусрели са руским.

Сусрет шефова држава Русије и Француске одржан је (14–15/27–28. јула 1908) у Ревелу, а политичко-војне преговоре водили су њихови министри спољних послова и високи војнопоморски руководиоци. Председник Француске и руски цар потврдили су раније преузете савезничке обавезе,

АДСИП, 1908, ПО II, 732. Поповић-министру, 5/18. IV 1908, стр. 175. Бечка штампа такође је повољно оценила овај експозе, како је руски амбасадор у Бечу известио своју владу: Урусов – Извољском, 17/30 априла 1908 года, АВПРИ, 1908, К–136 (I).

¹⁰⁰ Извољски је о сусрету написао извештај и поменуто писмо амбасадору, а британски помоћник министра спољних послова и краљев саветник о томе је известио руског амбасадора Бенкендорфа. АВПРИ. Ф. Секретный архив министра. Д. 712/771. л. 52–58; Д. 275/276. л. 26–27.

¹⁰¹ АВПРИ, Ф. Секретный архив министра. Д. 275–276. л. 9–12 об. Остен-Сакен-Извољском

¹⁰² Видети: И г н а т ь е в, А. В., *Внешняя политика России, 1907–1914*, стр. 70–71.

¹⁰³ Француски председник и министар спољних послова тајно су посетили Француску (12/25. јуна 1908), узнемирени наоружањем и претензијама Немачке. Руски амбасадор то је сазнао тек по одржаном састанку и о томе је хитно известио своју владу. Видети: Нелидов-Извољском, 12/25. июня 1908. АВПРИ. Ф. Секретный архив министра. Д. 275–276. Л. 32–36 об.

наглашавајући да је тај савез поуздана гаранција безбедности њихових земаља и гарант европског мира. Министри спољних послова Пижон и Извољски понели су веома добре утиске са овог састанка, оцењујући да је он оживео пријатељство између две земље.¹⁰⁴ Француска је обећала Русији зајам за опрему оружаних снага и за изградњу стратешки важних железница према немачкој и аустроугарској граници.

У пролеће 1908. и Беч и Лондон предузели су одлучније мере офанзивне политике да кризну ситуацију у Турској промене у своју корист. Русија је, према поменутих одлукама свог државног врха и у духу Мирцштедског споразума, настојала да остане на позицијама очувања *status quo*-а на Балкану, као што је Извољски тада објаснио немачком амбасадору. Он му је саопштио да на платформи тог споразума Русија може да сарађује „са две конзервативне империје“, а ако оне од тога одступе онда ће морати да иде на сарадњу са Енглеском.

*

У одређивању стратегије спољне политике Русије њен млади и неискусни цар Николај II се током првих петнаестак година своје владавине, на прелазу 19. у 20. век, стално и изнова налазио пред дилемом: којој од настајућих групација великих сила треба да се придружи Русија? Изабрани стратешки курс *балансирања између великих сила* изражавао је, пре свега, стварне безбедносне и економске потребе и интересе Русије. Тај курс представљао је и својеврсну компромисну *резултантну* дубоких подела у руској управљачкој елити. Њени конзервативни кругови тежили су одржавању (обнављању) 'природног савезништва' са Берлином и Бечом, док су њени либерални делови – уз све ширу подршку политизоване јавности – тражили да се истраје у започетој преоријентацији на савез с Паризом и Лондоном. Одржавање добрих односа са свим великим силама одговарало је природи и погледима самог Николаја II и он је чинио напоре, прихватао иницијативе и предузимао кораке за неговање добрих односа не само са рођачким династијама у Берлину и Лондону, него и са њиховим владама и земљама.

Политику балансирања, међутим, било је лакше прокламовати, него остваривати. Заоштравање односа између великих сила на линији Берлин-Париз и Берлин-Лондон, праћено трком у наоружавању, све више је сужавало простор са међублоковске позиције. Немачка политика усмерена на остварење доминације у Европи водила је рату, а такво заоштравање тражило је сврставање у један од два настајућа блока. У блоку који је Немачка стварала, пак, није било места за равноправне савезнике, него само за подређене 'партнере', а то Русија тешко да је могла да прихвати. Уз то, прокламована немачка политика 'продора на Исток' угрожавала је не

¹⁰⁴ Извештај министра: *АВПРИ. Ф. Канцеларија министра*. Д. 69. л. 112–113, 116–117; *Неклюдов-Извољском*, *АВПРИ. Ф. Политархив*. Д. 3378. л. 28.

само виталне интересе, него и територијалну целовитост Руске Империје. Зато је руска политика балансирања између великих сила све више губила тло под ногама: сама Немачка је све више усмеравала Русију да се не само пасивно сврста у антинемачку коалицију, него и да постане активни поборник стварања Антанте. Како је Француска била највише угрожена од растућег милитантног империјализма Немачке, то је француско руско зближење прерасло у војно-политички савез, који је постао кичма настајуће Антанте. Настојања Русије да се очува *status quo* у свету природно ју је повезивао са две друге 'старе' колонијалне силе, Великом Британијом и Француском, које су тиме браниле целовитост својих великих колонијалних империја. Насупрот томе, таква настојања Русије конфронтирала су је како са Аустро-Угарском, која је тежила да овлада Балканским полуострвом, тако и пре свега са ојачалом Немачком, која је својом 'светском политиком' настојала да у своју корист изврши темељну територијалну поновну поделу света.

Коначно опредељење за једну од настајућих војнополитичких коалиција Русија није извршила до Анексионе кризе, иако су је сама збивања све више усмеравала ка будућој Антанти. Али, чак и када се определила за антинемачку коалицију, она је настојала да одржава добре односе са Немачком и Аустро-Угарском, како због економских интереса, тако и из потреба за *предахом* у ратним сукобима, пошто се још није опоравила од рата са Јапаном, а за велики европски рат није била спремна.

BASIS OF RUSSIA'S FOREIGN POLICY AT THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

by

Sava Živanov

Summary

In this paper, the author analyzes and presents the basic characteristics of the foreign policy of the Russian Empire in the last decades of the 19th century and in the first years of the 20th century. The paper aims to explain the strategic directions of that foreign policy and the turns which it underwent, the circumstances which caused them, the dilemmas facing the creators of such foreign policy, the choices they made and the results originating from them.

The foreign policy of Russia, like the policy of other countries, was determined by the geopolitical and geostrategic position of The Empire, the power relations in the world and the power of Russia itself. As a great Euro-Asian power, The Russian Empire was naturally interested in the European and Asian regions, so its foreign policy was directed to those two world areas.

During the 19th century, the international position of Russia often changed, so there were changes in goals which its foreign policy wanted to achieve. After the vic-

tory over Napoleon, Russia was the dominant military-political power in Europe and the guardian of the European order which was established at the Congress of Vienna (1814–1815). After the defeat in the Crimean War, in the Parisian Peace Treaty (1856) Russia was reduced to the second-rate European power, whose narrowed borders and „the rules of behaviour“ were determined by the winners. With the internal reforms, Russia modernized and „gathered strength“, which was shown in the victory in the war with Turkey (1877–1878) and in the ambitious political goals which Russia dictated to the defeated Porte in The Treaty of San Stefano (1878). However, at the Congress of Berlin (1878), the European powers „stole its victory“ and reduced its influence in relation to the other great powers. Russia’s defeat in the war with Japan (1904–1905) even more clearly demonstrated Russia’s military weaknesses, originating from its economic and technological lagging, as well as the weakness of its huge bureaucratic administration. The first Russian revolution (1905–1907) shook The Empire and undermined its already insufficiently stable economic foundations.

After the defeat at the Far East, Russia’s foreign policy concentrated on Europe, primarily on its Balkan sector. Unification of Germany significantly changed the balance of power in the European political scene, and Germany’s accelerated economic development transformed Germany into a leading economic power. Its state leadership, wishing to achieve the dominance in Europe, oriented on the military expansion. Building a mighty army and fleet, Germany grew into the strongest military power, and creation of the Tripartite Pact even more strengthened its positions in the continent. That was a challenge to other powers who were threatened, so they responded by creating new alliances. The Czar Aleksandar III made a strategic turn in the Russia’s foreign policy: from the previous „natural alliance“ with the conservative states of Germany (Prussia) and The Habsburg Monarchy, he allied authoritarian Russia with the republican (revolutionary) France. The French-Russian and the French-British military-political treaties became the forerunners of the Entente.

The Czar Nikolaj II accepted and further developed the inherited military-political alliance with France, and during his reign the Russian-British controversies were also overcome. Russia still kept good relations with Germany, trying thus to prevent the total division of Europe into two irreconcilable military-political coalitions. This position and policy was expressed in the formula: *the policy of negotiating and balancing*, in order to provide *some time for a break in foreign policy*.

Александар Расковић

БРИТАНСКЕ НОВИНЕ О СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ АНЕКСИЈЕ

САЖЕТАК: У овом раду обрађено је писање британске штампе о анексији Босне и Херцеговине, реакцијама српске политичке елите и јавности на тај чин, као и однос који су острвски листови заузели према захтевима Србије у погледу компензација. Припајање ове две провинције Аустрији означило је велику прекретницу у третирању Србије у британским листовима. Никада као до тада није исказано више симпатија према Србији и написано више позитивнијих текстова о Србима у тамошњој штампи. Скоро сви угледни листови су тих месеци често писали о босанском питању, најжешће осуђујући проглашење анексије, а подржавајући умерено понашање Србије. Највише текстова о анексији с посебним освртом на Србију објављивали су *The Morning Post*, *The Daily Graphic*, *The Times*, *Standard*, *The Daily Mail*, *The Daily Telegraph*, *The Daily News*, *Pall Mall Gazette*, *The Daily Chronicle*, *The Westminster Gazette*. Преовладавали су позитивни текстови, а у афирмативном приказивању Србије и залагању за остваривања њених права предњачио је *The Daily Telegraph*. Било је и негативних текстова о држању Србије и њих су објављивали *The Daily Graphic*, *The Morning Post* и *Standard*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: анексија, БиХ, Аустрија, Србија, британска штампа, јавно мњење

Анексија Босне и Херцеговине, коју је прогласила аустријска влада, изазвала је опште згражавање и шок у европским дипломатским круговима и јавности. Сличан утисак анексија је произвела и у Великој Британији и у њеној штампи. Уједно присаједињење две турске покрајине Аустрији представљело је прекретницу у третирању Србије у енглеским листовима. Никада као до тада није исказано више симпатија према Србији и написано више позитивнијих текстова о Србима у ондашњој штампи. Такође скоро сви угледни листови објавили су макар по један текст или вест у вези са босанским питањем и подржали умерено понашање српске стране током шестомесечне кризе. Највише текстова у том периоду с посебним акцентом на Србију објављивали су *The Morning Post*, *The Daily Graphic*, *The Times*, *Standard*, *The Daily Mail*, *The Daily Telegraph*, *The Daily News*,

Pall Mall Gazette, *The Daily Chronicle*, *The Westminster Gazette*, часопис *The Near East*. Преовладавали су позитивни текстови, а у афирмативном приказивању Србије и залагању за остваривања њених права предњачио је *The Daily Telegraph*. Објављено је и неколико негативних извештаја о држању Србије и то у *The Daily Graphic*-у, *The Morning Post*-у и *Standard*-у.

Сви енглески листови су жестоко осудили сам чин анексије. Тако је *The Daily Graphic*¹ у неколико текстова које је објавио новинар Луцијен Волф,² оценио да је анексијом, изведен програм харања Турске, гажења свечаних уговора и сваког елементарног основа јавног морала. Лист је цинично констатовао да „дивилитарска мисија Аустрије представља отворено средњевековно варварство“.³

Уредништво *The Times*-а⁴ је такође у тексту, *The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and the Occupied Provinces. Speech by the Emperor (Криза на Блиском истоку. Аустиро-Угарска и окупиране провинције. Говор цара)* од 9. октобра 1908. године најоштрије осудило анексију и затражило сазивање конференције која би се бавила босанским питањем.⁵ Лист је у два наврата, 12. и 13. октобра, кроз текстове, *The Crisis in the Near East, Austria-Hungary and Servia. Declaration by Baron von Aehren-*

¹ *Daily Graphic* – први британски јутарњи лист који је почео да објављује слике и фотографије, покренут је 1890. године и продавао се за један пени. Његов оснивач је био William Luson Thomas и он се на челу листа налазио до 1907. године.

² Луцијен Волф (Wolf Lucien) – новинар. Рођен је 1857. године. Био је уредник листа *Jewish World*. Као добар новинар постао је уредник међународне рубрике листа *Daily Graphic*. Поред својих новинарских активности био је председник јеврејског историјског друштва. Писао је доста о англо-јеврејској историји, уређивао радове Дизраелија. Умро је 1930. године.

³ *Самоуцрава*, 28. септембар 1908. бр. 224, 2; *The Daily Graphic*, October 7, 1908, vol. LXXVI, № 5872, p. 7, Peace or War. All Europe waiting in Suspense. The Proposed Conference. Great Britain's Conditions. Bosnia and Herzegovina Annexed. The Diplomatic Situation.; *The Daily Graphic*, October 8, 1908, vol. LXXVI, № 5873, P. 7, The Powers Striving for Peace. Preparing Plans for European Conference. Austria's Irregular Proceeding.; *The Daily Graphic*, October 9, 1908, vol. LXXVI, № 5874, p. 7, Conference or War. European Situation Grows more Complex.; *The Daily Graphic*, October 10, 1908, vol. LXXVI, № 5875, p. 7, Towards Peace. Planning the Conference.

⁴ *The Times* – водећи дневни национални лист. Покренуо га је 1. 1. 1785. John Walter под називом *The Daily Universal Register*. Лист је садашње име добио 1. 1. 1788. године. Властник је од 1803. до 1848. био Волтеров син. John Walter II који је повећао тираж листа са 5000 примерака 1815. на 50000, 1854, у тренутку када се ривалски лист *Morning Advertiser* продавао у 8000 примерака. Волтер је променио и формат листа. У тренутку када је дошао на чело лист се штампао на четири стране у малом формату, а 1848. излазио је у великом формату на дванаест страна. У то време у лист су дошли млади новинари који су заступали политичке реформе и борили се да лист постане независан од британске владе. Већ у првом броју листа, оснивач John Walter је обећао својим читаоцима да лист неће писати ништа што би могло да повреди интиму људи, и уздржаваће се од објављивања скандала и простаклука. *Times* је временом прерастао у националну институцију, и обично је изражавао погледе владе, иако је стекао репутацију независности. Специјализовао се у презентовању информација из спољне политике, и веома рано је отворио дописништва у главним светским метрополама. Лист је био у рукама породице Walter све до 1908. када је lord Northcliffe постао његов власник.

⁵ *The Times*, October 9, 1908, № 38773, p. 5, The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and the Occupied Provinces. Speech by the Emperor

tal (*Криза на Блиском истоку, Аустро-Угарска и Србија, Декларација барона фон Ерентала*) и *The Crisis in the Near East. Baron von Aehrenthal and Austrian Obligations* (*Блискоисточна криза, Барон фон Ерентал и аустријске обавезе*) истицао да је сувише смешна изјава Ерентала да је Аустрија силом натерана да предузме тај чин.⁶ Редакција *Standard*-а је након проглашења анексија објавила текст у коме се истицало да ниједна сила не сме да повреди Берлински уговор без сагласности са свим другим силама. Ако се већина сила сложи с тим да је Аустрија повредила уговор онда ће она морати да поднесе и жртву због тога, закључује овај лист.⁷

Последицама анексије Босне на ситуацију у Србији и њен међународни положај бавио се *The Daily Mail*⁸ у просрпски интонираном тексту, *Шта ће бити са анектираном Босном и Херцеговином*. Новинар чланка подсећа да су Далмација, део Хрватске, Славоније, Босна и Херцеговина, Стара Србија, северна Македонија, насељене хомогеним српским елементом и да српским језиком говори народ од Трста до Скадра. Такође се указивало да су националне и крвне везе јаке између анектиране Босне и Херцеговине и Србије. Аутор текста констатује да је „мало вероватно да ће Србија остати мирна и допустити да се чином анексије њен национални и историјски идеал заувек збрише. Ниједан српски патриота се не може помирити да се два милиона српског живља изгуби у аустријским границама. Нико и не сумња да ће цео српски народ у Србији тражити најенергичнији рат са Аустријом и она ће оружјем прискочити у помоћ својој браћи у Босни ако подигну устанак“, гласио је закључак овог чланка.⁹

У неколико својих бројева, 20. и 23. новембра 1908. године, осудом анексије бавио се и *The Daily Telegraph*.¹⁰ Лист је оштро нападао Аустрију

⁶ *The Times*, October 12, 1908, № 38775, p. 5, *The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and Servia Declaration by Baron von Aehrenthal.*; *The Times*, October 13, 1908, № 38776, p. 5, *The Crisis in the Near East. Baron von Aehrenthal and Austrian Obligations.*

⁷ *Одјек*, 3. октобар 1908. бр. 230, 1.

⁸ *Daily Mail* је покренуо Alfred Harmsworth 1896. и одмах је остварио велики успех. Излазио је на осам страна и продавао се за пола пенија. Лист је заиста брзо стекао велику популарност и постао заштитни знак *Новог журнализма*, Продаја му је скочила 1898. са 400.000 на 500.000 примерака наредне године, да би се након завршетка бурског рата продавало по милион примерака дневно, чиме је остварио највећу циркулацију на свету. Покренут са иницијалним капиталом од 15000 фунти, а у првих педесет година постојања остварио је профит од 18,5 милиона фунти.

⁹ *Одјек*, 3. октобар 1908. бр. 230, 1.

¹⁰ *The Daily Telegraph* је почео да излази 1855. године као *The Daily Telegraph and Courier*. Лист је био власништво пуковника Arthura B. Sleigh који га је предао Joseph Moses Levy септембра 1856. године. Његов син, Edward Lawson постаје уредник листа и управља листом све до 1885. Почетни слоган листа је гласио: „Највећи, најбољи и најјефтинији лист на свету.“ Неколико месеци после почетка излажења, лист је већ достигао тираж од 27000 примерака дневно. На почетку излажења у листу су објављиване сензационалне информације, што је био један од главних разлога његове велике популарности. Лист је постао орган средње класе. Када је 1873. Едвин Арнолд постао главни уредник, лист је све мање био гласило либерала, а све више постајао орган конзервативне партије. Тираж листа је муњевитом брзином растао. Од 196.855 примерака дневно колико је штампано 1870. седам година касније, достигао је 242.215 примерака дневно

и њено држање у анексионој кризи према Србији, тврдећи да је српска влада на лојалан начин покушала да изађе у сусрет мишљењима Енглеске, Француске и Русије да избегне свако изазивање. Сматрало се да ће Аустрија сносити сву одговорност ако дође до рата.¹¹ У истом листу објављен је и текст, *Русија и Енглеска на Балкану*, који је био наклоњен Србији и у коме се понавља да је анексија Босне и Херцеговине очевидна повреда и гажење Берлинског уговора. Подсећа се да су енглеска влада и јавно мњење изражавали симпатије према српским жалбама и трудили се да спрече оружани сукоб или изазивачку акцију од стране Србије и Црне Горе против њиховог моћног суседа. Прихватање енглеског савета од стране Србије да се уздржи од изазивања, створило је код Велике Британије моралну обавезу да употреби сав свој утицај и дипломатску акцију како би за народ Србије и Црне Горе осигурале све оправдане гаранције које су потребне за њихову политичку и економску самосталност.¹² Стајући на страну Србије, уредништво листа је такав свој вредносни суд изразило између осталог и у тексту у коме се вршило поређење изјава аустријске владе и самог цара са изјавом српске владе, при чему се констатовало да „док у аустријским изјавама преовлађује само лицемерност и неискреност у српској ноти је присутна отвореност и искреност“.¹³

Лист *The Daily News*¹⁴ је 9. октобра објавио два чланка о реакцији српске јавности на анексију Босне. У тексту, *The War Fever in Servia (Панична грозница у Србији)* се истицало да је велики број грађана Београда, а посебно студентата демонстрирало против анексије Босне и Херцеговине од стране Аустрије, док је у прилогу, *Danger on the Austro-Servian Frontier (Опасности на аустро-српској граници)* поменуто да је британски посланик у Београду саветовао српску владу да је у њеном интересу да сачува мир и покаже умереност.¹⁵

Тих дана је једино писање *The Morning Post*-а¹⁶ одударало од јединствене осуде анексије и понашања Аустрије по том питању. Уредништво је

¹¹ *The Daily Telegraph*, November 20, 1908, № 16714, p. 13, Increasing Anxiety. Servias Statement to the Powers. Austrian Provocations.; *The Daily Telegraph*, November 23, 1908, № 16716, P. 9, Military Situation in the Disturbed Districts

¹² *Политика*, 20. јануар 1909., бр. 1800, 2.

¹³ *Самоуправа*, 28. септембар 1908. бр. 224, 2.

¹⁴ *The Daily News* је основан 1846. под уредништвом Чарлса Дикенса који је желео да покрене новине које би биле конкурент у то време познатом *Morning Chronicle*. Дикенс је у првом броју, 21. јануара 1846. написао да ће основни принципи листа бити заступање прогреса, слободе образовања, грађанских и религијских слобода. С обзиром на то да лист није оставио већи комерцијални успех, Дикенс се повлачи, и нови главни уредник постаје његов пријатељ Џон Форстер који је имао много више новинарског искуства, и под чијим руковођењем је лист повећао тираж и успех. Лист је постао гласило либералне партије. Под контролом Сер Џона Робинсона је стекао репутацију поузданости у извештавању из иностранства. 1912. лист се спојио са *Morning Leader* у ново гласило *Daily News and Leader*.

¹⁵ *The Daily News*, October 9, 1908, № 19524, p. 7, The War Fever in Servia; Danger on the Austro-Servian Frontier.

¹⁶ *The Morning Post* – лист је основана 1772. године група од дванаест људи укључујући и Sir Henry Bate Dudley-а који је био и његов први уредник. Прославио се објављивањем раз-

објавило више прилога у којима се благонаклоно гледало на потез Беча. У њима се истицало да се поступак који је Аустрија предузела могао очекивати пре или касније. Питање је било само када ће наступити права прилика за то. Лист је процењивао да тај чин не би требало да доведе до нарушавања европског мира, али је предвиђао да ће локална узнемиреност једино избити у Србији, при чему се није веровало да ће се Србија усуди-ти да због анексије нападне Аустро-Угарску.¹⁷

Велику пажњу на својим страницама, британски листови су посвећивали територијалним и економским компензацијама које би требало да се пруже Србији за њено признање анексије. Подршку српском компензационом пакету дали су: *The Daily News*, *The Daily Telegraph*, *The Times*, *Pall Mall Gazette*, *The Morning Post*. Једино се *The Daily Graphic* успротивио давању надокнада и стао на страну Аустрије. Лист, *The Daily News* се одмах после анексије у редакцијском тексту заложиио да се Турској, Србији и другим државама које су општећене анексијом и које траже компензације мора изаћи у сусрет. По мишљењу уредништва листа, адекватна надокнада за Србију би било уступање Новопазарског санџака.¹⁸

У британској штампи највише је *The Daily Telegraph* писао о компензационом програму и заступао гледиште да велике силе треба да по том питању изађу у сусрет српским захтевима. Посебну пажњу британске јавности привукли су текстови овог листа у којима се износило становиште о неопходности стварања велике српске државе која би била у интересу и европских земаља. Тако је на пример у другој половини октобра 1908. објављен чланак где се анализирао позиција Србије и немогућност њеног опстанка у постојећим границама јер спутавају њен национални, државни и економски развитак. На самом почетку се констатовало да у Енглеској мало људи зна о тежњама српског народа. Истицало се да су његови стратеги предвидели стварање велике српске државе која би обухватала Србију, Новопазарски санџак, Црну Гору, Босну и Херцеговину, аустријске покрајине: Истру, Далмацију и Славонију, делове Македоније и један део земаља између Београда и Оршаве. Међутим, анексија Босне и Херцеговине је дефинитивно уништила те наде.

Указивало се да Европа српском питању никада није поклањала пажњу коју заслужује и да је оно готово с презрењем третирано на Берлин-

них клевета и дуелима са многим личностима што га је коштало одласка у затвор. Лист је напустио 1780. када покреће *Morning Herald*. Следећи власник постаје Daniel Stuart, али га 1803. продаје Nicholas Вугне-у. Наредних година, лист се суочавао са многобројним проблемима, а после трагичне смрти Вугне, преузима га Peter Borthwick, а затим и његов син Algernon Borthwick који се налазио на његовом челу од 1876. до 1908. После смрти Algernon Borthwick-а, власништво над листом прелази на његову ћерку Lady Bathurst која је била власник од 1908-1924. године.

¹⁷ *The Morning Post*, October 7, 1908, № 42551, p. 7, The Near East. Occupied Provinces Annexed by Austria. Troops to be Withdrawn from Novi Bazar. The Emperor's Rescripts.; *The Morning Post*, October 9, 1908, № 42553, p. 5, The Near East. Warlike Spirit in Servia.; *The Morning Post*, October 10, 1908, № 42554, p. 7, Austria and Servia.

¹⁸ *Одјек*, 3. октобар 1908. бр. 230, 1.

ском конгресу. што се тиче српских граница из 1878. аутор текста је истицао да су оне биле неповољне и да и даље паралишу њену државну егзистенцију. „Србија је земља без природних граница и не обухвата све земље насељене Србима“. У вези са овим проблемом констатовано је да је Енглеска до сада била сувише равнодушна према Србији и њеним интересима и лоше упућена у аспирације и идеје српског народа. Аутор текста се осврнуо и на војне капацитете Србије, констатујући да она за „десет дана може да изведе на бојно поље 125000 пешадијских бораца и официра, преко пет хиљада коњаника и тристо топова. Официри су добро васпитани, а војници здрави и добро обучени“. Међутим, и поред ових квалитета уредништво листа је сматрало да би Србија погрешно поступила када би се латила крајњих средстава јер ниједна европска конференција неће моћи да се оглуши о њене захтеве.¹⁹

Најексплицитније идеју о стварању велике српске државе уредништво *The Daily Telegraph*-а је изнело у уводном чланку који је објављен у другој половини октобра 1908. године. Текст је у целини био прожет писањем у српску корист и у њему се доказивало да би стварањем такве државе настала најбоља брана аустријском продирању на југ, а на добитку би била и Турска јер би имала најбољег и најсилнијег савезника на Балкану. Уредништво је изнело и мишљење да би „Енглеској, Француској и Италији требало да буде јасно да би једна независна српска држава унела нови велики елемент стабилности у европски систем“.²⁰

Исти лист је и наредних дана објављивао текстове у којима се Србији саветовало да остане мирна и умерена, али и да истраје на својим захтевима да тражи територијалне накнаде и то у Босни како би се створила једна природна граница. Сматрало се да такви захтеви нису претерани.²¹ Тако је на пример у чланку објављеном почетком новембра 1908. године писало да „ако Срби буду умерени, а Аустрија остане неумољива и непопустљива онда ће они кад почне рат добити симпатије од Енглеске и помоћ од Русије и на крају и издејствовати оружану интервенцију. Српска раса нема чему да се нада од илирске државе, под скиптром Аустрије јер бечку политику води једна екстремно радикална странка“.²²

Своја првобитна залагања за давање територијалних накнада Србији у подручју источне босанске границе, *The Daily Telegraph* је децембра 1908. заменио захтевима за добијање Новопазарског санџака. Процена листа је била да је то исто жеља и аустријских пријатеља да Беч финансијским накнадама приволи Турску на напуштање санџака који за њу има мало значаја, како би се то земљиште уступило Србији или Црној Гори. Лист је указивао да би ту идеју помогла и Енглеска и констатује да „би таква ве-

¹⁹ *Политика*, 7. октобар 1908. бр. 1697, 2.

²⁰ *Вечерње новости*, 10. октобар 1908, бр. 281, 1.; *Политика*, 10. октобар 1908. бр. 1700, 3.

²¹ *Политика*, 15. октобар 1908. бр. 1705, 2.

²² *Политика*, 24. октобар 1908. бр. 1713, 2.

ликотушна акција Аустрије одузела Србији разлог за незадовољство и пружио доказе да Беч не жели никакво проширење према Јадрану“.²³ Нови корак у попуштању аустријским захтевима, *The Daily Telegraph* је изразио у тексту, који је објављен почетком марта 1909. а у коме се истицало да би европски рат могао да се избегне ако Аустрија учини предлог о економском путу Србије кроз Босну за Јадранско море што би је стварно учинило независном државом.²⁴ Оваквим попустљивим и помирљивим тоном у писању што је одударало од ранијих врло енергичних текстова и залагања за територијалне компензације у српску корист, уредништво *The Daily Telegraph*-а је само пратило понашање министра Едварда Греја и британске владе.

Редакција *The Times*-а обрађала је малу пажњу на српске компензационе жеље. Пронашли смо неколико текстова који су објављени у овом листу, по том питању. У отвореном писму уреднику листа, И. Барловиц је 26. октобра 1908. у тексту, *Servia's Claims (Српски захтеви)* истицао да у босанској кризи највише пати српска нација која је највише и оштећена. Сматрао је да је предложен компромис (место у Дунавској комисији и концесија у погледу дунавско-јадранске железнице) једно смешно решење и шала. По њему озбиљна компензација за српску страну би била подела Новопазарског санџака између Србије и Црне Горе.²⁵ За разлику од овог, чланци, *The Powers and the Near East (Силе и Блиски исток)* и *M. Milovanovitch in London (М. Миловановић у Лондону)* објављени 28. и 29. октобра 1908. године су били информативне природе и у њима се говорило о посети српског министра спољних послова Лондону и упознавању са српским територијалним захтевима, без изношења вредносних судова или изјашњавања о тим захтевима.²⁶ У тексту од 20. фебруара 1909. године, *Austria-Hungary and the Serbs (Аустро-Угарска и Срби)* се истицало да Аустрија треба да достојно цени услугу Србије европском миру. Лист је напомињао да је „Аустрија можда у праву када тврди да Србија нема формалног права на територијалне компензације, али се таквим уским схватањем не може решити балканско питање на миран начин“.²⁷

Српске захтеве за надокнадама подржавао је *Pall Mall Gazette*²⁸ који је 11. и 13. јануара 1909. донео два написа, *The Latest Phase (Последња*

²³ *Вечерње новости*, 7. децембар 1908, бр. 339, 1.

²⁴ *Самоуправа*, 13. фебруар 1909. бр. 35, 1.

²⁵ *The Times*, October 26, 1908, № 38787, p. 8, *Servia's Claims*.

²⁶ *The Times*, October 28, 1908, № 38789, p. 13, *The Powers and The Near East*; *The Times*, October 29, 1908, № 38790, p. 8, *M. Milovanovitch in London*

²⁷ *The Times*, February 20, 1909, № 38888, p. 11, *Austria-Hungary and the Serbs*

²⁸ *Pall Mall Gazette* се појавио 1865. Први уредници су били Frederick Greenwood и George Smith који су око листа окупили бриљантну генерацију сарадника. Greenwood је подржавао Дизраелија, да би 1880. доласком новог уредника John Morley са William T. Stead-ом као помоћником уредника постао лист либерала који је снажно подржавао Ирску самоуправу. Када је Morley 1883. отишао у политику, заменио га је Stead, а њега 1889. E. T. Cook. *Pall Mall Gazette* је 1892. године постао лист конзервативаца, а Кук и већина чланова управе су поднели оставке.

фаза) и *The Third Fury* (*Трећу бес*) у којима се тврдило да се „при решавању босанског питања мора водити рачуна о интересима Срба, Црногораца, а нарочито о интересима Срба у Босни и Херцеговини“. Изражавала се бојазан да ће се „о судбини балканских народа поново као и пре тридесет година решавати, а да се не води рачуна о њиховим интересима“.²⁹

Уредништво *The Daily Graphic*-а је поводом захтева Србије за добијањем одређених компензација у тексту из октобра 1908. године писало да „ако би поводом анексије Босне, Русија тражила неке уступке онда се у том случају мора говорити и о компензацијама и захтеву Србије, Црне Горе и Грчке, то јест оних држава које се са пуним правом могу позивати на повреду Берлинског уговора“.³⁰ Међутим, исти лист је жестоко напао Србију и изјаве Греја и Асквита да свако онај ко је на Балкану оштећен најновијим догађајима треба да добије накнаде. По мишљењу листа „те речи су више угрозиле мир него и сам поступак Аустрије која је извршила анексију“. Такође се тврдило да су такве изјаве поштриле и апетит Србије што доказује и скоро безобразни одговор београдске владе на ноту страних сила.³¹

Током новембра 1908. године, интересовање британске штампе је било усмерено на тешку ситуацију у Босни и Херцеговини изазвану њиховом окупацијом и анексијом. О томе су исцрпно писали: *The Daily Chronicle*, *The Daily Mail* и *The Daily Telegraph* који су на лице места слали своје дописнике. Сви су они учили, а затим и писали о несносном положају тамошњег становништва и указивали на тешке последице изазване лошом аустријском владавином. Занимљиво је да су њихови написи одударали од извештаја британског конзула у Сарајеву, Фримена који је писао о тридесетогодишњем реду у Босни и Херцеговини кога су успоставиле окупационе власти.³²

Дописник *The Daily Chronicle*³³ из Сарајева је 13. новембра 1908. године, послао опширан извештај, *Germanising the Balkans. Bosnia-Herzegovina State of Siege. Muzzling the Press* (*Германизација Балкана. Босна и Херцеговина зајоседнућа држава. Неслободна штампа*) о очито бруталним методама и нечувеном насиљу које аустријске власти врше у циљу ширења немачког утицаја и пораста популације Немаца. Новинар је исти-

²⁹ *Pall Mall Gazette*, January 11, 1909, vol. LXXXVIII, № 13647, p. 9, The Latest Phase.; *Pall Mall Gazette*, January 13, 1909, vol. LXXXVIII, № 13649, p. 7, The Third Fury.

³⁰ *Одјек*, 3. октобар 1908, бр. 230, 1.

³¹ *Вечерње новости*, 11. новембар 1908, бр. 313, 1.

³² F. O. 371/399, Freeman to E. Grey, August 15. 1908.

³³ *The Daily Chronicle* је почео да излази 1856. као локални недељник *The Clerkenwell News* са ценом од пола пенија. Лист је постао дневни 1869. под именом, *The London Daily Chronicle and Clerkenwell News*. У почетку је углавном доносио мале огласе. Edward Loyd оснивач *Lloyd News* преобратио га је у јутарњи лондонски лист након што га је купио 1876. за 30000 фунти. За време контроверзи униониста, а под уредништвом А. Е. Fletchera 1895. године, постао је гласило Гледстонових либерала. Флечера је наследио Henry Massingham. Њега наслеђује W. J. Fisher, и у то време почетком XX века, када доспева у кризу. Лист улази у нову еру просперитета за време Првог светског рата.

цао да је присутан процес исељавања Словена из Херцеговине који ће ако се настави довести до тога да ће та земља остати без њих. У Босни се према штампи поступало горе него и у Русији јер је она највећа брана германизацији. Упозоравало се да Аустријанци држе Босну уз помоћ бајонета и против воље деведесетдевет процената становништва. Такође се истицало да „Европа не зна шта се тамо ради, односно да европска штампа нема појма о аустријским инквизицијама које већ тридесет година владају у тим земљама“. На крају текста се износио закључак „да је у интересу Европе да Србија буде снажна и моћна како би постала бедем против даљег аустријског продирања на југ“.³⁴

У неколико извештаја *The Daily Mail*-а из децембра 1908. године писало се о ситуацији у Босни и страшном стању у коме се налази тамошњи српски народ. У једном од текстова истицало се да се у насиљу и притиску над становништвом иде дотле да је забрањено служење и проповедање у цркви. Наведен је и пример да је поп у Жепчу након одржаног политичког говора, ухапшен и без саслушања и осуде стрељан.³⁵ У чланку, *Balkan Peril. Herzegovina prepared to Rise. Frontier Precautions* (*Балканско зло, Херцеговина спремна на усџанак, Мере њедосџрожности на џраници*) од 24. децембра 1908. године, специјални дописник листа, Вилијам Максвел³⁶ је упозорио читаоце да четири петине становништва Херцеговине (муслимани и Срби) тешко и врло сиромашно живе, као и да војна окупација код њих изазива страховито непријатељство према Аустрији. Упозорио је да се ближи тренутак када ће се тамошњи народ подићи на устанак против окупатора.³⁷

О страшном стању у Босни у више написа своје читаоце известио је и *The Daily Telegraph*. У тексту специјалног дописника Бенета Барлеја,³⁸ објављеном децембра 1908. истицало се да „се Аустрија спрема за рат, врши се цензура штампе, писама, прате се сви сумњиви покрети грађана.

³⁴ *The Daily Chronicle*, November 13, 1908, № 14580, Germanising the Balkans. Bosnia-Herzegovina State of Siege. Muzzling the Press.

³⁵ *Одјек*, 2. децембар, 1908, бр. 281, 2.

³⁶ Максвел Вилијам (Maxwell William) енглески новинар и ратни извештач. Као дописник листа *Standard* још 1898. године је пратио акцију британских трупа и лорда Кичинера у Судану и био у бици код Омдурмана. Извештавао је за исти лист о првој мировној конференцији у Хагу 1899. године. За време бурског рата био је заробљен код Лејдсмита, али је ослобођен и прикључио се лорду Робертсу током његовог похода на Преторију. За време руско-јапанског рата као дописник *The Daily Mail*-а био је са јапанском армијом у Манџурији. Током анексионе кризе извештавао је са Балкана за исти лист, а након тога путује по истоку. Током Првог балканског рата извештавао је са ратишта из штаба бугарских трупа. У *The Daily Telegraph* је прешао 1914. године и за тај лист извештавао са ратишта током Првог светског рата. Умро је 1928. године.

³⁷ *The Daily Mail*, December 24, 1908, № 3964, p. 5, *Balkan Peril. Herzegovina prepared to Rise. Frontier Precautions*.

³⁸ Бенет Барлеј је био дописник *Daily Telegraph*-а из Београда, за време анексионе кризе и ратни извештач истог листа за време балканских ратова. За разлику од др Дилона био је наклоњен Србији и у његовим текстовима се о Србима говори на врло афирмативан начин.

У Посавини и Земуну се задржава сва роба која иде ка Србији. Сваког дана шаље се војска преко Трста и Ријеке. Сарајево је постало аустријски Мец. Земљани радови и утврђења су свуда подигнута на граници према Србији и Црној Гори“. По процени Барлеја, Аустрија је у Босни концентрисала 200.000 војника.³⁹ У другом тексту о тамошњој ситуацији, објављеном јануара 1909. подвлачило се да Аустрија није успела да задобије симпатије становника Босне и Херцеговине што је илустровано чињеницом да је морала да држи на два одрасла становника по једног војника. Осим тога према босанским Србима се понашала грубо и безобзирно. Тврдило се да ће „мир на Балкану бити само тада када се испуне захтеви Срба и када им се осигура независна егзистенција“.⁴⁰

Говор министра иностраних дела Милована Миловановића у Народној скупштини, одржан 2. јануара 1909. у коме је оптужио аустријске власти да желе да униште српски елемент у Босни и који је одударао од његовог дотадашњег пацифистичког профила, изазвало је запрепашћење аустријских политичких кругова и тамошње штампе која је почела да се утркује у осудама његовог наступа. За разлику од таквог става Беча, у Лондону се Миловановићев говор није осуђивао. Напротив, дочекан је са симпатијама и нескривеним подржавањем. Сличан став заузела је и тамошња штампа, која је скоро једнодушно одобравала држање Миловановића, српске владе и Народне скупштине. Најотворенију подршку Миловановићу опет је по ко зна који пут дао *The Daily Telegraph* у тексту, *The Dual Monarchy and Servia. Position still Strained. M. Milovanovich's Speech* (Двојна монархија и Србија. И даље најтежа позиција, Говор М. Миловановића) од 7. јануара 1909. године. У редакцијском коментару се истицало да је „Србија независна држава чије је постојање признато од стране великих сила. Скупштина је независно тело изабрано на демократској основи. Прва дужност министра спољних послова је да објасни спољну политику земље пред парламентом. Његов говор је био непријатан за Аустрију. Влада и скупштина су сматрале да је он обавезан да тако говори и да то није учинио морао би да се склони, а на његово место би дошао енергичнији човек који би мање тежио споразумевању са Аустријом“. Лист је послао поруку Еренталу да мора да зна да ако жели неки споразум са Србијом, то је могуће само ако Миловановић остане на дужности, с обзиром на његову умереност и помирљивост. Уредништво листа је експлицитно сматрало да „Миловановићева изјава није претеран захтев и не дира у легитимне интересе Аустрије“.⁴¹

Са приближавањем краја анексионе кризе, британска штампа је посебну пажњу поклањала све већој вероватноћи да дође до оружаног конфликта и аустријске агресије на Србију. Листови су писали о томе да је

³⁹ *Политика*, 19. децембар 1908, бр. 1770, 1.

⁴⁰ *Политика*, 31. децембар 1908, бр. 1780, 2.

⁴¹ *The Daily Telegraph*, January 7, 1909, № 16755, p. 7, *The Dual Monarchy and Servia. Position still Strained. M. Milovanovich's Speech*.

ситуација на Балкану врло критична и да се Европа налази пред ратом који се може претворити у један велики светски рат. Сви су они без изузетка оштро нападали Аустрију која је гажењем међународних уговора створила такву критичну ситуацију. Такође се доста писало и о напорима министра Греја да одговарајућим формулацијама спаси мир, задовољи Аустрију али и спасе Србију од потпуног понижења. О овој проблематици нарочито су чести текстови у *The Daily Telegraph*-у, *The Daily News*-у и *Standard*-у, при чему се у њима отворено стајало на страну Србије, изузев једног текста објављеног у *Standard*-у.⁴² Писало се и о оспособљености српске војске за ратни сукоб са снажним суседом.

Озбиљношћу и аналитичким приступом у обради ове тематике одскакали су текстови штампани у *The Daily Telegraph*-у током јануара, фебруара и марта 1909. Тако је на пример лист, 6. јануара 1909. године, објавио чланак свог војног дописника из Београда, *Servian Preparations* (*Српске припреме*) где се на самом почетку истицало да је Србија вековима била снажна баријера према Западу од продора дивљих племена из Азије и да је она на тај начин том истом Западу обезбеђивала сигурност. Аутор текста напомиње да Срби поседују понос и традицију, да је анексија Босне и Херцеговине представљала болни ударац њеним надама о стварању једне велике јужнословенске државе и да су они зато врло љути. Даље, констатовао је да су Срби спремни да ризикују све и да не могу да прихвате анексију своје две сестринске провинције. Међутим, истакао је и да влада позива народ да одустане од агресивности и да је потребно утврдити услове за преговоре око анексије, а они подразумевају територијалне компензације за Србију. Ипак, и поред тих мирољубивих тонова извештач је упозоравао да се Србија припрема и за евентуални сукоб са својим моћним суседом. Изнео је процене да Срби могу да мобилишу до 250000 особа, а да је за борбу одмах спремно 160000 људи. Квалитет српских војника и официра је упоредио са аустријским трупама. По њему српски војник је смирен, послушан и способан за борбе у брдовитим и тешко приступачним пределима.⁴³

Бавећи се опасношћу од избијања ратног конфликта између Србије и Аустрије, редакција *The Daily Telegraph*-а је у једном од таквих чланака упозоравала да је на Балкану наступио преокрет и да је ситуација толико погоршана да је страх од рата постао врло оправдан. Лист је сматрао да захтев Србији да изврши демобилизацију значи или њено потпуно потчињење без компензација или рат, при чему се истицало да цео свет зна да ће се Србија у случају да превагне друга опција одупрети. „Ако Аустрија не буде попустила већ буде спремала некакву лекцију Србији онда је неизбежна катастрофа“.⁴⁴ У уводном чланку под називом, *Ситуација* који је објавио исти лист упозоравало се да би одрицање Србије од својих захте-

⁴² *Политика*, 13. фебруар 1909, бр. 17824, 2.

⁴³ *The Daily Telegraph*, № 16754, р. 8, January 6, 1909, *Servian Preparations*.

⁴⁴ *Политика*, 10. фебруар 1909, бр. 1821, 2.

ва значило поништење свих њених нада да постане заиста независна држава. Тврдило се да је њен положај гори него када је била турски вазал и да је потпуно зависна од земаља које је окружују. Ако одобри анексију Босне њен политички живот ће бити завршен, констатује се на крају овог квалитетног чланка.⁴⁵ Коначно, исти лист је марта 1909. године објавио један просрпски и антиаустријски текст под називом, *Аустрија и евројска конференција*. Лист је сматрао да је „српска нота Аустрији отклонила све оно што би се могло сматрати изазивањем рата. Зато би био злочин када би се Србија сатерала до крајње границе. Она је показала озбиљну жељу и помирљиву вољу и учинила уступак што је изјавила да жели пријатељски живот с Аустријом, а по питању анексије да о њему треба да расправе силе потписнице Берлинског уговора“. Аутор овог текста се на крају питао шта се још више од Србије може очекивати, при чему је осуђивао сваки покушај наставка затегнутости.⁴⁶

Лист, *The Daily News* је 8. марта 1909. године, донео један врло занимљив чланак под насловом, *Balkan Manoeuvres. Astute Move by Austria. Trade Favours. On Condition of Direct Submission of Servia* (*Балканске смицалице. Мудар маневар Аустрије*), који је представљао класичан пример текста који је припадао квалитетном новинарству, а кога је уједно одликовао традиционални енглески смисао за хумор и алузију. На почетку се констатовало да „када за аустро-српски спор не би било везано питање живота и смрти, питање рата и мира онда би постојеће стање тог сукоба могло да послужи као забава за људе, који воле духовна доскакивања. Сада је већ мање суровости, мање застрашивања, разметљивости него што је било пре неколико недеља. Претходну узбудљиву ломњаву заменила је фина игра дипломатског шаха“. Лист је тврдио да је сасвим јасно да је Русија потпомогнута Енглеском, Италијом и Француском саветовала Србији умереност, а да је она пружила коректан и веома смишљен одговор, објављујући своје држање које је отклањало сваки разлог за сукоб са Аустријом, с обзиром на то да од ње није ништа потраживала, већ је цело питање предала у руке Европе. Коректнији и у исто време духовитији одговор тешко да би се могао дати, оцењује аутор текста.⁴⁷

И *Standard*⁴⁸ је велики простор посветио аустро-српским односима и ноти коју је Србија упутила Бечу, покушавајући да питање анексије из-

⁴⁵ *Одјек*, 28. фебруар 1909, 49, 1.

⁴⁶ *Одјек*, 5. март 1909, 53, 2.

⁴⁷ *The Daily News*, March 8, 1909, № 19651, p. 7, *Balkan Manoeuvres. Astute Move by Austria. Trade Favours. On Condition of Direct Submission of Servia*.

⁴⁸ *Standard* је покренут 1827. као вечерњи лист од стране Charles Baldwin-а. Први уредник је био Stanley Lees Giffard. Лист је затим преузео Edward Baldwin, власник *Morning Herald*-а али је покушавајући да победи *Times* банкротирао 1857. Следећи власник *Standarda* је био James Johnstone који га је 1857. преобратио у елитни јутарњи лист, чиме је постао велика конкуренција *Times*-у. Џонстон је 1859. покренуо и лист *Evening Standard*. Његовом смрћу, 1878. нови власник и уредник *Standard*-а постаје William Mudford и на том месту остаје све до 1899. За то време тираж листа достиже цифру од 240.000 копија дневно. 1904. преузима га С. Arthur Pearson који лист поново претвара у вечерњи, чиме ствара кризу у његовом излагању.

места и преда у руке великих сила. Лист је 12. марта 1909. године објавио два занимљива текста, *Servian Note to Powers. Feeling in Austria* (*Српска ноџа великим силама. Осећања у Аустрији*) и *Austria's Opportunity. Concessions to Servia* (*Аустријске прилике. Концесије Србији*). У њима се истицало да „кабинету краља Петра треба одати признање на храбрости у сузбијању ратне струје у Београду. У његовом мирном и вешто састављеном Меморандуму који је послат страним силама ниједан од српских праведних захтева, ни један од допуштених циљева није остављен“. Лист је одавао признање Србији да није увела Европу у ратну катастрофу због свог умереног понашања у критичним тренуцима. Српски државници не могу да се оптужују јер су радили све да добију што се може добити.⁴⁹ Након што је анексиона криза затворена и избегнуто ратно решење проблема, *Standard* је донео још један натпис о босанском проблему који се одликовао благом критиком на рачун Србије. Оцењујући да је мир бољи од рата, тврдило се да Европа треба да је задовољна условима помоћу којих је затворена балканска криза. Срби су спасени од борбе која би се морала завршити њиховим поразом јер би неучешће Русије у том сукобу довело у питање њихову самосталност. Лист констатује да они нису расположени да то спасење цене и не може да разуме и одобри њихове жалбе због тога што су морали да пристану на анексију. У закључку се истицало да је „српски интерес у Босни и Херцеговини више етнолошки и историјски него практични, али и да нико здравог разума не би могао да мисли да би окупаторска сила дозволила да после три деценије напусти Босну и преда је Србији и Црној Гори како би се створила снажна словенска федерација“.⁵⁰

Током анексионе кризе британска штампа, а посебно *The Daily Chronicle*, *The Morning Post* и *The Daily Telegraph* објавили су неколико текстова у којима се анализирала ефективна и војна способност српске војске. Лист, *The Daily Chronicle* је непосредно после проглашења анексије објавио ауторски чланак, *Serbia and her Army* (*Србија и њена армија*), из пера Х. Џ. Вудса, бившег поручника гренадирских јединица. Вудс је изнео основне податке о Србији и ефективној снази њене војне силе. Указао је на веома важан географски положај Србије који је нарочито добио на значају након анексије Босне и Херцеговине. Енглески официр напомиње да на тај разбојнички чин Србија гледа са највећом сумњом јер је извршена од стране њеног непријатеља. Анексијом Босне српска активност и утицај у Старој Србији ће опасти, а њена жеља за изласком на море постати теже остварива него раније. За нас су драгоцене војни подаци које је Вудс изнео, а по којима је Србија у то време имала пет дивизија, при чему је могла да мобилише између 110.000 и 175.000 људи. Његова је процена била да би се мобилизација војног људства могла вршити споро поткрепљују-

⁴⁹ *Standard*, March 12, 1909, № 26439, p. 9, *Servian Note to Powers. Feeling in Austria.*; *Standard*, March 12, 1909, № 26439, p. 9, *Austria's Opportunity. Concessions to Servia.*

⁵⁰ *Самоуправа*, 24. март 1909, бр. 68, 1.

ћи то примером из српско-бугарског рата када је било потребно осамнаест дана за мобилизацију педесет до шездесет хиљада људи. Указао је и да официра има мало и да су лоше обучени за борбу.⁵¹

И *The Morning Post* је 17. октобра 1908. објавио текст свог специјалног дописника, *The Near East. Servian Hostility to Austria. Military Situation* (*Блиски исток, Српско непријатељство према Аустрији. Војна ситуација*) који је био посвећен српској војсци. На почетку је дат историјски преглед ситуације у Босни и Херцеговини, где се истицало да заслуга за тридесетогодишњи мир у тим областима припада Србији која је братски саветовала своју браћу да буду стрпљиви. Читаоци су из овог текста могли да сазнају да је Србија имала своје домаће фабрике оружја али да јој је коњица слаба, а артиљерија заосталија од бугарске. У погледу старешина наведен је податак да је имала две хиљаде академски школованих официра и добру ветеранску војску. На крају се износила процена да „и поред добре обучености Срби не могу добити рат против далеко надмоћније Аустрије, али су спремни да угазе у њега“.⁵²

Ратни дописник *The Daily Telegraph*-а из Београда, Бенет Барлеј је у тексту, *Army, Bombs in War* (*Армија, бомбе у рату*) од 15. фебруара 1909. године, афирмативно писао о војној снази српске краљевине у време анексије Босне. Барлеј је био пријатно изненађен спремношћу и знањем српских официра, а задивили су га и обични војници које је описао као добре, здраве и послушне. Приметио је да је систем гађања у српској војсци исти као и у енглеској. Српски војници су добри стрелци јер сви имају оружје код куће и у прилици су да често вежбају. За разлику од свог колеге из *The Morning Post*-а, Бенет Барлеј је тврдио да је српска коњица врло добра, а артиљерија одлична. Уопште српска војска је врло добро обучена, закључак је овог чланка.⁵³

Сво време анексионе кризе британски листови су објављивали и по неки коментар, изјаву или интервју са неким од представника српске власти. Ми смо се определили за два велика интервјуа који је Милован Миловановић дао Бенету Барлеју.⁵⁴ Први интервју који је Миловановић дао непосредно пред крај анексионе кризе, лист је објавио 26. фебруара 1909. и то под називом, *Austria and Servia. Less Gloomly Outlook. Pacificatory Efforts of the Powers. Influences at Vienna. Servias Policy. Important Interview with the Foreign Ministry* (*Аустрија и Србија, Мање суморни поглед. Мировни напори сила. Утицаји Беча. Српска политика. Важан интервју министра спољних послова*). Том приликом Миловановић је изјавио да није песимиста и истакао да Србија није ништа учинила да би изазвала рат. „Србија данас верује да је Аустрија неће напасти јер би то би-

⁵¹ *The Daily Chronicle*, October 8, № 14549, p. 4, Serbia and her Army.

⁵² *The Morning Post*, October 17, 1908, № 42559, p. 7, The Near East, Servian Hostility to Austria. Military Situation. *Одјек*, 13. октобар 1908, бр. 238, 2.

⁵³ *The Daily Telegraph*, February 15, 1909, № 16788, p. 7, Army, Bombs in War.

⁵⁴ Разлог зашто смо се одлучили за ова два текста лежи у чињеници да су написана по правилима журнализма, врло објективно и без ауторских додатака и субјективних опсервација.

ла потврда за Европу и врло јак доказ да злоупотребљава своју силу“. На питање шта би могло да изазове рат одговорио је „да ће Србија ратовати само онда ако на то буде принуђена и ако се од ње буде тражило да учини нешто што она не може да учини као самостална држава или ако би се тражили услови које не може да испуни“.

Говорећи о моралним и политичким силама које омогућавају одржавање мира, Миловановић је истакао да верује да Европа као и Србија жели мир. „Када би избио рат на Балкану тешко би га било локализовати. Србија ради на томе да се рат спречи али ако буде била принуђена на њега онда ће се борити до последње капи крви и до последњег човека. Србија мора добити и сачувати свој независни положај који је имала у прошлости и има га и даље. Из борбе за опстанак она мора изаћи слободна и без препрека или бити потучена и сасвим уништена. Европа је на страни Србије и има интереса да се одржи мир“. Одговарајући на питање о економској и политичкој ситуацији у земљи Милован Миловановић је рекао да је њена економска слобода везана са политичком слободом. Ако се једна од њих помеша са аустријском онда ће Србија изгубити обе слободе. У интересу је Европе да Србија буде слободна и независна држава. Србија је спремна на сваки споразум са Аустријом ако је он равноправан и правичан.⁵⁵

Бенет Барлеј је направио интервју са Миловановићем и након завршетка анексионе кризе и тај текст, *Balkan Peace. Austria's Satisfaction. Serbia's Gratitude to Great Britain* (*Мир на Балкану. Аустријско задовољство. Српска захвалност Великој Британији*) објављен 2. априла 1909. године такође је био карактеристичан по објективности. На питање о условима мира и да ли је Србија задовољна, Миловановић је одговорио да то решење сасвим не задовољава његову земљу, сматрајући да би било боље да је прихваћен услов из српске циркуларне ноте од 10. марта да се цело питање расправљало на конференцији. Поновио је да је Србија од почетка слушала савете европских сила и да се и на крају одазвала њиховим жељама. Рекао је да је свестан да посебно Енглеска није жалила труда да нађе згодну формулу и да је много зависило од ње и сила какво ће се решење пронаћи. Силе су успеле и одржале мир. Изразио је и осећање захвалности енглеском народу јер су показали доброту и симпатију према Србији.⁵⁶

Анексија Босне и Херцеговине је представљала почетни заокрет у позитивнијем третирању Србије у британској штампи. Од једне потпуно сатанизоване земље до тада, Србија је од анексионе кризе почела све више да поприма симпатије британских листова. О њој се писало са уважавањем, а о њеним захтевима са више разумевања.

⁵⁵ *The Daily Telegraph*, February 26, 1909, № 16798, p. 11, Austria and Serbia. Less Gloomy Outlook. Pacificatory Efforts of the Powers. Influences at Vienna. Servias Policy. Important Interview with the Foreign Ministry.

⁵⁶ *The Daily Telegraph*, April 2, 1909, № 16828, p. 11, Balkan Peace, Austria's Satisfaction. Serbia's Gratitude to Great Britain.

BRITISH NEWSPAPERS ABOUT SERBIA DURING THE ANNEXATION

by

Aleksandar Rastović

Summary

This paper discusses the writing of the British press about the annexation of Bosnia and Herzegovina, the reactions of the Serbian political elite and public to that act, as well as the attitude of the Island newspapers to the Serbia's requests for compensations. Annexation of these two provinces to Austria indicated a great turning-point in the treatment of Serbia in British newspapers. Never before had the British press expressed more benevolence towards Serbia and written more positive texts about the Serbs. In these months, almost all respectable newspapers often wrote about the Bosnian issue, most strongly condemning the proclamation of annexation, and supporting Serbia's moderate response. The largest number of texts about the annexation with a special comment about Serbia was published by *The Morning Post*, *The Daily Graphic*, *The Times*, *Standard*, *The Daily Mail*, *The Daily Telegraph*, *The Daily News*, *Pall Mall Gazette*, *The Daily Chronicle*, *The Westminster Gazette*. Positive texts prevailed, and *The Daily Telegraph* led in the favourable presentation of Serbia and support to realize its rights. There were also negative texts about Serbia's attitude, and they were published by *The Daily Graphic*, *The Morning Post* and *Standard*.

П Р И Л О З И И Г Р А Ђ А

УДК 323.1(=163.41)(439.5) „1790/1791“

Славко Гавриловић

ДЕСЕТ СПИСА ИЗ 1790–1791. О
СРПСКОМ ПИТАЊУ У УГАРСКОЈ

САЖЕТАК: У овом прилогу, после уводног разматрања о пореклу списка из 1790–1791, који се налазе у фонду Патријаршијско-митрополијског архива „Б“ у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, аутор доноси дотичних десет списка на латинском и немачком језику и скреће пажњу на њихов садржај и неоспорну важност за проучавање рада Сабора у Темишвару 1790, држање цара Леополда II, српских првака и водећих личности угарске државе, односно Угарског сабора (Дијете) према српском питању у Угарској у току XVIII века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Цар Леополд II, канцелар Кауниц, канцелар Палфи, гроф Зичи, Срби, митрополит Мојсије Путник, митрополит Стефан Стратимировић, Јожеф Хајноци, Угарски сабор (Дијета)

Сада већ давне 1972. године са Николом Петровићем објавио сам списе о *Темишварском сабору 1790*, уносећи у ту збирку необјављена и објављена акта о Сабору, односно о српском питању у Угарској. Међу, дотад необјављенима подоста их је било из Архива САНУ у Карловцима, из архивског фонда Патријаршијско-митрополијски архив „А“; међутим ћутке сам прешао преко списка из значајног архивског фонда „Б“, учинивши тешко схватљив пропуст у раду на публиковању грађе, због чега сам годинама имао „немирну савест“. Настављајући, или боље рећи, обнављајући свој рад у том Архиву, наишао сам, у фонду „Б“ на значајну грађу о Сабору, српском питању и Илирској дворској канцеларији (1790–1791), која, зачудо, није била регистрована у главном архивском фонду Митрополије (фонду „А“), иако јој је место било у њему. Реч је о оригиналима, чи-стописима и концептима, на латинском и немачком језику, из којих се јасно види настојање цара Леополда II да представницима српског народа (митрополиту, епископима па и угледним појединцима из световних сталежа) омогући улазак у Угарски сабор (Дијету), као и отпор угарских сталежа према томе, које су заступали канцелар, примас и дворски судија

(*judex curiae*), а потом и посланици на Дијети, који су Србе третирали само као верску скупину – *џрчко несједињене* – која нема законито право на своју посебну народност, на свој национални (него само на народноцрквени ограниченог делокруга) Сабор, националну дворску – Илирску – канцеларију, аутономну националну територију и на њој органе (магистрате) сопствене власти.

Међу овим списима, поред оних упућених од стране министра Кауница и цара Леополда, као и угарског канцелара Палфија, скрећемо пажњу на представку цару оног дела српског политичког вођства, који се залагао за сазивање сопственог Народног сабора, за који је цару доставио главне програмске тезе, досад непознате нашој историографији, а то чиним и у погледу елабората Угарског сабора, упућеног цару, који се први пут објављује у свом оригиналу, а у коме је Сабор изнео свој став према српским привилегијама и њиховом односу према угарском законодавству, као и о Илирској дворској канцеларији и канцелару грофу Фрањи Балаши.

Најзад, не би требало губити из вида ни писмо сремског поджупана Јожефа Хајноција, тада присутног на Дијети, упућено новоизабраном митрополиту Стефану Стратимиворићу, писано у срдачном, пријатељском тону; ово тим више што је реч о првом неплемићу као поджупану у Угарској, односно у Срему, и водећем члану „угарских јакобинаца“, погубљеном на Кравој пољани код Пеште 1795. године.

Списе објављујем према њиховом изворном облику, а сопственим интервенцијама, унетим у угласте заграде.

Списи гласе:

1

Беч, 10. април 1790.

Министар Кауниц угарском канцелару Палфију поводом двеју представки митрополија Мојсија Пућника ради позива на Угарски сабор

Der Herr Erzbischof und Metropolit zu Carlowitz MOISES PUTNIK hatte bereits unterm 29-ten Hornung gegenwärtigen Jahrs die schriftliche Bitte hieher einbefördert, damit durch diesortige Einschreitung dem Illyrisch-Griechisch-nicht Unirten Clero und der Nazion die Handhabung ihrer vorigen Privilegien und Kraft Christlicher Tolleranz weiters zugestandenenen Begünstigungen von Wail[and] Ihre K.K.Maj[estät] erwürket werden möchte, worauf Ihme aber in Rückantwort erinnert wurde, dass, nachem der Gegenstand dieses Gesuchs in den Wirkungskreis Einer Löbl[ichen] Königl. Ungar[arischen] und Siebenbürg[ischen] Hof Kanzley gehöre, der H[err] Metropolit sich mit seinem Gesuch an des Herrn Hof Kanzlers Grafen v[on] Palfy Excellenz zu wenden hätte, und dass er eben so sicher auf die billige

Beurtheilung dieses Herrn Ministers zählen, als auf die Weisheit und die Menschenfreundliche Denkungs-Art Ihrer jezt regierenden Königl[ichen] Apost[olischen] Maj[estät] die tröstliche Hofnung gründen könne.

Noch bevor aber diese Antwort dem H[errn] Erzbischofen zu Handen kom[m]en konnte, ist von eben denselben das hier in originali anverwahrte Ersuchungs-Schreiben weiters hier eingelanget, womit Er zufolge einiger besonders hiebey angeführten Bewegursachen dahin antraget, bey dem nächstens abzuhaltenden Landtag des Königreichs Ungarn, gleich den übrigen Reichsgenossen getreuesten Unterthann, nebst noch einigen von dem Clero und der Nazion tüchtigen Männern mittels vorausgehender Einberufung erscheinen zu können.

Bey diesem neuern Gesuch findet sich der geheime Hof und Staats Kanzler veranlasset vor allem die erlauchte Wohlmeinung des Ungar[ischen] und Siebenbürgischen Herrn Hof-Kanzlers Grafen v[on] Palfy Excellenz zu erbitten, ob nämlich auf dieses jüngere Schreiben des H[errn] Erzbischofen noch eine weitere Rückäusserung diesorts zu erlassen rätlich sey, und falls letzteres beliebt würde, damit S[ein]er Excellenz unter einem gefällig an Hand geben möchte, in was sich auf forliegendes Schreiben diese Rückäusserung zu beschränken hätte.

Wien den 10-ten April 1790.

Kaunitz R.m.p.

An Königl.Ung.und Sübenbürg.H.Hof Kanzlers
Grafen v. Palfy Excellenz

(АСАНУК, ПМА „Б“, 31/III из 1790, оригинал)

2.

Беч, 10. јуни 1790.

Цар Леополд II угарском канцелару грофу Палфију саопштијава одлуку о упућивању позива на Угарски сабор православном митрополију и деветорици епископа

Lieber Graf Palfy!

Hier anverwahrt überschickte Ich ihnen die Bittschrift der griechi[sch] nicht unirten Bischöfe, welche zu dem Landtag durch Regales eingeladen zu werden, das Ansuchen machen; da Ich nun ihr Verlangen als billig und erspriesslich ansehe, so will Ich um dieser zahlreichen und respectablen Nazion Genüge zu leisten, dass Sie den Metropolitensowohl, als alle übrige 9. nicht unirte Bischöfe auf die nämliche Art wie es mit den unirten beschehen,

zum Landtag einladen, und hierzu die erforderlichen Regales veranlassen, um eine solche zu Meiner Fertigung vorzulegen. Wo so nach von denen Ständen entschlossen werden wird, ob sie selbe anerkennen wollen, oder nicht.

Wienn den 10. Juny 1790.

Leopold, m.p.

Забелешка Канцеларије:

Hierüber wird ein unterthänigsten Antrag erstattet.

(АСАНУК, ПМА „Б“, 35/1 из 1790, оригинал)

3.

Беч, 15. јуни 1790.

Цар Леополд II угарском канцелару грофу Палфију ради ишћо хићи-нијеџ досћављања на поћћис позива за Угарски сабор православном мийрополићу и деветјорици ећискоја

Lieber Graf Palffy

Ich glaube billig sowohl den Metropolitен als auch den Neuen griechischen nicht unirtene Bischöfen Regales zu dem Landtage zuzuschicken, sie werden also selbe Mir auf das baldigste zur Unterschrift übersenden, und es wird hernach bey dem Landtage untersucht werden können auf was für eine Art in das Künftige die Illyrische Nation durch förmlich zuerwählende Deputirte wird verpresentiret werden können, und ihre National Landtäge halten.

Den 15. Junius 1790.

Leopold, m.p.

Решење Угарске дворске канцеларије:

In Folge dieses allerhöchsten Befehl werden die Regales an den Metropolitен, und an die sieben unter der hungarischen Crone stehenden nicht unirten griechischen Bischöfe zu Arad, Ofen, Carlstadt, Temeswar, Werschetz, Pakraz und Neusatz erlassen, und diese Regales S[eine]r Maj[estät] vermittelt einer besonderen Note vorgelegt.

(АСАНУК, ПМА „Б“, 37/1, II из 1790, оригинал и концепт)

Напомена:

У царевом акту помиње се девет епископа, при чему се мислило не само на седам у Угарској него и на ердельског и буковинског епископа.

4.

Беч, 16. јуни 1790.

Угарски канцелар гроф Карло Палфи цару Леополду II сѣавља примедбе и објашњења на његову одлуку о позивању православних епископа на Угарски сабор будући да је само тај Сабор овлашћен да некога прими у своје редове.

Allerunterthänigste Note!

Um dem wiederholten Allerhöchsten Befehl Eurer Majestät den schuldigsten Gehorsam zu leisten, werden Allerhöchstdenselben hiermit die Regales für den Griechisch nicht unirten Metropolit, und die unter ihm sowohl im Königreiche Hungarn, als auch in den dazu gehörigen Ländern stehenden sieben Bischöfe von Arad, Ofen, Karlstadt, Temeswar, Werschetz, Pakraz, und Neusatz zur Unterschrift vorgeleget; man konnte jedoch nicht vermeinen, dass Euer Majestät auf gleiche Art auch die zwei nicht unirten Bischöfe von Siebenbürgen, und Bukowina zum Hungarischen Landtage, woran diese beiden Länder eben so wenigen Antheil, als diese zwei Bischöfe an den der eigentlich sogenannten illyrischen Nazion, und deren Clerus durch wailand Kaiser Leopold den Ersten im Jahre [1]690. verliehenen, und Sodann auch in späteren Zeiten bestätigten Privilegien haben, einzuladen geruhen werden.

Indem man aber hierdurch den ausdrücklichen Allerhöchsten Befehl einerseits in Erfüllung bringt, so fordert es andererseits die theuerste Pflicht der Hofkanzley Eurer Majestät nochmals die widrigen Folgen, welche durch diese Veranlassung ihrer geringen Einsicht nach entstehen könnten, mit der Allerhöchstdenselben schuldigen Freimüthigkeit ehr ehrfurchtsvoll vorzulegen.

Die Vermehrung, oder Verminderung der Stim[m]en auf dem Landtage gehöret nach den Fundamentalgesetzen der blos auf dem Landtage wirkenden Gesetzgebenden Macht, wornach auch die Erlassung der Regalien bestim[m]et wird. Selbst solche in der Zwischenzeit von einem Landtage zum andern entstandene Behörden, die schon ihres gleichen im Lande haben, und mit zu dem Körper der Landesständischen Versam[m]lung gehören, als neu errichtete Komitate, und neu geschafften königlichen Freystädte, wie es jezt die drei banatischen Komitate, und mehrere Freistädte, z[um] B[eispiel] Fünfkirchen, Temeschwar, Karlstadt etc, sind, werden nich eher durch Regales zum Landtage berufen, bis ihnen nicht die Stände Sitz und Stim[m]e bewilliget haben

Wenn nun in Ansehung der schon an sich selbst gesetzmässigen Behörden diese Vorsicht nothwendig ist, so scheint sie in Ansehung der griechisch nicht unirten Geistlichkeit um so mehr erforderlich zu seyn, als

ihre Religion noch im Lande nicht recipirt ist, folglich auch keine Repräsentanten haben kann, und die Existenz der sogenannten Nation selbst samt ihren Privilegienn der gesetzgebenden Gewalt, als solcher betrachtet, noch unbekannt ist.

Euer Majestät geruheten seit Allerhöchstdero angetretenen Regierung so viele, und auffallende Merkmahle von der billigen Rücksicht auf die Gesetze, und bisherigen Beobachtungen zu geben, dass der bei Erlassung der Regalien an die nicht unirte höhere Geistlichkeit gemachte unerwartete Schritt blos der Fahrlässigkeit der Hofkanzlei, als hätte sie die dabei sich so häufig darstellenden Bedenklichkeit, und deren säm[m]tliche Folgen Eurer Majestät im wahren Lichte, und mit schuldigen Ofenherzigkeit vorzustellen ermangelt, zugeschrieben würde, und wenn derselben das Vertrauen, welches ihre Mitbürger ih ihre Pflichtmässige Beobachtungen setzen sollten, werth, und schätzbar ist, so geschiehet es gewiss hauptsächlich in der Absicht, um dieses Vertrauen blos auf die thunlichste Beförderung Eurer Majestät Wünsche zu verwenden, und sie besorget nicht ohne Grund, dass ihre aufrichtigsten Bemühungen zur Erzielung Eurer Majestät gnädigsten Absichten auf dem gegenwärtigen Landtage hierdurch um ein Merkliches erschweret, vielleicht gar vereitelt werden.

Die Reichsstände werden nächstens zur Entwerfung des Inauguraldiploms schreiten, und ich habe Ursache zu besorgen, dass sie durch diese unerwartete Neuerung noch auf mehrere solche Anträge geleitet werden möchten, deren Berichtigung mit sehr vielen, und kaum überwindlichen Schwierigkeiten verknüpft seyn würde.

Wenn es aber Eurer Majestät unabänderlicher Wille ist, diese Regales dennoch zu erlassen, so erbitte ich mir zugleich die Allerhöchste Erlaubniss, dem Judex Curiae davon durch ein Privatschreiben vorläufig Nachricht geben zu können, damit er durch dasselbe, weil ihm die Erlassung der Regalien an diese Geistlichkeit ebenfalls ganz unerwartet seyn muss, im voraus den Leitfaden seines weiteren Benehmens in dieser Angelegenheit suchen möge.

Wien den 16-ten Juny 1790.

Carl Graf Palffy, m.p.

Царево решенье:

Ich schicke Ihnen allhier die für die Griechischen Bischöfe bestim[m]ten unterschriebenen Regales zu welche Sie ihnen zuschicken werden, und hievon den Judex Curiae Grafen v[on] Zichy, auf die von Ihme vorgeschriebenen Art, benachrichtigen.

Den 17. Junius 1790.

Leopold, m.p.

5.

Беч, 18. јуни 1790.

Угарски канцелар К. Палфи дворском судији грофу Зичију ради савета и поводом царевог захтева да се православно митрополију и епископима пошаље позив на заседање Угарског сабора.

Domino C[omi]ti ZICHY Iudici Curiae Nostrae Excellenz

Mense adhuc Aprili recurrerat D[ominus] Graeci n[on] uniti Ritus Metropolitae et Archi Ep[iscop]us Carloviczensis ut ipse etiam cum aliquibus de clero et illyrica Natione ad praesentia Regni Comitum medio B[enignorum] Regalium eo potissimum motivo, quod cum antea Negotia huiusce Nationis per peculiarem Aulicam Deputationem pertractata fuerint, nunc illa ad Cancellariam Hungaricam sint derivata conatur in exhibita eatenus demissa Suae Majestati Propositiones dictam erat Petitionem hanc ad tractatum dialectalem pertinere adeoque rem quoad concedendam iisdem Sessionem et Votum ad ipsa Comitum relegendam esse demissa haec Cancellaria opinio suae etiam Majestati probabatur.

Eodem D[ominus] Metropolitae et tribus eiusdem Ritus Episcopis sub Exordium mensis huius isthac adventantibus placuit Suae Majestati medio B[enignorum] manualium sum die 10. praesentis mensis ad me exaratarum Instantien eiusdem D[omi]ni Metropolitae superius mentionatum Petitum sum renovatis et benigno cum mandato exmitterem, ut petita Regales ad eundem et reliquos ritus illius Episcopos expediuntur, subnexu tamen sequenti clausula: Wo so nach von den Ständen entschlossen werden wird, ob sie selbe anerkennen werden, oder nicht?

Cancellaria suas demisas non intermissit in obversum adferre reflexiones, censebatque ante omnia de receptione ipsius religionis non unitae cum Statibus rem conficiendum ac ita demum cum iisdem agendum esset, an et qualiter determinandum clerus illius in Regni Comitibus habere valent Repraesentationem, et iam, uti Ex[cellentiae] V[est]rae alioquin notum est, in B[enignis] Propositionibus reos congregatis Regni Statibus N[ost]ra Intentio ei directa manifestanda sit, ut dum Religionis Negotium aliunde assum[m]etur ad n[on] Unitos etiam reflectitur expectandum potius tantisper esse ab eventu earundem B[enignarum] Propositionum.

Paulo post quippe sub die 15-a praesentis supervenerunt aliae B[enignae] manuales, quibus penes raemissionem praecitatae demissae Propositionis iubebatur Cancellaria Regales and Nationem dicti D[omi]ni Metropolitae ac reliquorum Episcoporum illico expeditur.

Sumpsit ego mihi muneris mei Nationem ad exposcente Libertatem priores reflexiones novis fulciendi motivis suamque Ma[jes]t[ate]m impensius exorandi, ut expeditio harum Regalium tantisper suspendatur, et re nunc, dum

proximius eluberando Diplomati manus admovebitur inexpectato eventu Statuum unioni perallantur.

Ulteriori interim Suae Ma[jes]t[at]is Resolutionem superveniente B[e-nignos] Regales ad D[ominum] Metropolitam ac 7 qui in Hungariae partibus ejusdem adnexis [partibus] degunt Ep[iscop]is Regales sub hodierno expediuntur.

Facile ego pervideo in quantam Perplexitatem res isthoc Ex[cellentiam] V[est]ram addactura est, cum Parte ex una tot in obversum occurrentes reflexiones, parte ex alia autem positiva Suae Re[gi]ae Ma[jes]t[at]is voluntas dimanatura item in Status et Ordines invidia si eosdem Regia Protectione suffultos in sui Gremium recipere recusent, quamvis Partem reddunt ancipitem. Spem interim omnem colloco in spectata Ex[cellentiae] Vestrae Prudentia, quod in delicato isthoc Negotio solita sua Dexteritate providere ac vota Statuum cum Suae Majestatis desideriis Precibus item non unitorum tot diversis respectibus omnem promerentium attentionem quo fieri potest meliora modo conciliare sataget.

Haec pro privata duntaxat Exc[ellentiae] Vestrae Notitia faciendaque eximendo D[omi]no Cardinali et Primati significatione interea etiam donec idem D[ominus] Metropolitam cum suis Episcopis eorsum comparuisset, significandum duxi, jugi caeteroquin cum cultu perseverando.

Viennae die 18. juni [1]790.

Exped. *Palffy*

(АСАНУК, ПМА „Б“, 39/П из 1790, концепт)

6.

Беч, б.д., 1790.

Јосиф Кересџењ јавља да се изражено одобрење за Народни сабор одлаже због несређене заоставишћине њок. Миџројолиџа М. Пуџника

Excellentissime ac Illustrissime Domine Praesul

Post gravem, et periculosam infirmitatem, duobus feré mensibus toleratam, ac feliciter superatam Viennam adveni, ac primas meas inter curas, quidnam ad Repraesentationem Excellentiae Vestrae decisum sit? Sollicitus indagavi, comperique eandem longiori tempore in Aula ruminatam, ac id tandem decisum esse, Congressum, quem Excellentia Vestra supplicuit, ob diversas rationes, in longius tempus dilatatum esse. Praecipua hujus dilationis, et unica forte causa est ea, quod defunctus Exc[e]ll[entissim]us D[omi]nus Metropolitam, res Archi-Episcopatus adeo confuso reliquerit in Statu, ut donec rationes revisae, fundus in abalienabilis ad ordinem positus, et alia

gravis in confuso relictis, regulata fuerint, Congressus nullatenus congrue celebrari posset, atque hac in Conformitate Ex[e]ll[en]tia V[est]ra propediem Suae Ma[jes]t[at]is S[acra]ti[s]i]mae Decretum percipiet.

Caeterum, quod attinet Instantiam pro Joanne Popovics nomine Excellentiae Vestrae exhibitam, dato operam, ut dum Informatio venerit, favorabilem resolutionem sortiri valeat.

Gratiis in reliquo, et favoribus commendatus constanti cum veneratione persevero

Excellentiae Vestrae

humillimus servus
Josephus Körösztény, m.p.

(АСАНУК, ПМА „Б“, 27 из 1790, оригинал)

7.

Беч, после 29. јула 1790.

Молба упућена цару Леополду II од стјране клера и народа да се четири народних представника омогући да му поднесу План за одржавање Сабора.

An den Monarchen

Die besondere Merckmale Allerhöchst Dero Zuneigung, der sich der Illyrische Clerus und Nation aus so vielmale derselben Allergnädigst bezeugten Zufriedenheit zu erfreuen haben, lässt an Allermildester Gewehrung der gegenwärtig allerunterthänigsten Bitte keinen Zweifel übrig, um so weniger, als solche anders nichts als Menschenliebe, Aufklärung des Cleri und des Volckes, allgemeine Wohlfahrt, und überhaupt die Beförd[er]ung des Allerhöchsten Interesse zum Zwecke hat.

Zwar ist diese Nation wegen ihrer Tapferkeit und Treue berühmt, übrigens aber wegen vielen eingeschlichenen Missbräuchen, Einschränkungen, und Vorurtheilen, die den National Geist in der ersten Geburt ersticken, nicht ausgebildet um sowohl sich als auch dem Staate in jeden Fäche nützlich und dienstbar zu seyn, folglich als ein geringer Gegenstand betrachtet.

Um nun alle diese Hind[er]nisse und Nachtheile aus dem Wege zu räumen, hat d[er] Illyrische Clerus und Nation einstimm[ig] beschlossen einen triftigen *Plan* zu entwerfen, mittels welchen Sie mit all andern getreuen Unterthanen um die nützliche Dienstleistungen zu Wetteifern in Stanad gesetzt werden möchte.

D e m n a c h

Gelanget an Eüre Röm[isch] Kaiser[liche] und Königl[iche] Apost[olische] Maj[estät] unser alleruntethnigst allergehorsamstes Bitten, Allerhöchst Dieselbe geruhen Allermildest zu erlauben, dass dieser unser erwehnter auf die Beförd[er]ung des allgemeinen Besten abziehender *Plan* durch eine eigene aus 4 Personen Bestehende Deputation, nachdeme aber solche vermög den Allerhöchst bestende Vorschrift ohne ausdrück[liche] Gestattung nicht geschehen kann, welcher die gewöhnl[iche] Liefer Gelder zufließen zu lassen der Ueberschuss des bereits anrepartirten Congress Beytrags mehr als hinreichend ist, zu Allerhöchst Dero Füßen persönlich gelegt werden möge; es weil sich keiner aus unss, und unsern spätesten Nachkömlingen finden, der nicht diese Allerhöchste Huld und Gnade in jeder Zeit und Gelegenheit Gut und Blut zu verdienen Bereit seyn solle.

...

Allerunterhänigstallergehorsamste
der Illyrische Clerus und die gesamte Nation

(АСАНУК, ПМА „Б“, 19 из 1790, концепт)

8.

Беч, 29. јули 1790.

Предста̀вка у име српског клера и народа, упућена цару Леополду II, у којој су изнетие програмске жеље за расцраву на Народноцрквеном сабору с тежишиџем на привилеџијама коригованим с обзиром на постојеће прилике у Хабзбуршкој монархији

Haec sunt, quae Gens Serbica, Valacha et Graeca per Ditiones Austriacas longe lateque diffusa, occasione celebrandi Congressus hujusce pro resarciendis Privilegiis suis solide elaborare, subinque Augusto sub Nomine postulatorum aut Gravaminum exhibere meditatur.

Jus Indigenatus, quo Gens Serbica in Inclyto Regno Hungariae etc. olim constanter gaudebat, ab ipsis Regni hujus primordiis repetendum erit. Hic nonnulli e Gente isthac Hungariae olim Palatini aliiq[ue] sum[m]i Proceres, praesertim vero Sangvinis ipsius Hungariae Reges, et Serbiae Despotes arctissimus olim nexus nequaquam praetermittentur. Antiqua scilicet, quibus sub Divis olim Hungariae Regibus Gens ista gaudebat, Jura atque Privilegia e fidedignis monumentis eruantur, ac Genuine exponantur. Jus Bonorum possidendorum, et quae ei pro Regni Hungariae Systemate prae ceteris praerogativis inhaeret, Legislativa etiam potestas, saltem ex Cambio inter

Regem olim Sigismundum et Georgium Despotam de Belgrado pro bonis hungaricis dato, ex Fessione item hujus super Bonis iisdem coram Budensis Ecclesiae Capitulo celebrata, et Divi olim Leopoldi Cessionalibus demonstrabitur.

Ex in ingressus Csernovicsianus et suo loco Joannovichianus describetur, moxque concessa ac repetita saepiusque confirmata insignia sane privilegia pendentur. Tandem singularia, quibus Gens ista ab hac saltim Epocha inclaruit, illatae fidelitatis et martiae virtutis specimina geminicinis, atque vivis coloribus singillativa depingantur.

Post haec exponetur privilegia ista seu illegali nonnullorum praepotentia, seu denique hujus illiusve Metropolitanae incuria, aut imperitia, *Cujus* tamen *Solius* factum Genti toti praejudicare prorsus nequit, et quidem praecipue a sequioribus illis temporibus, quibus nimirum Metropolita Caput Gentis etiam in temporalibus esse cesserit, varie esse infracta, atque convulsa. His proinde medela quaeretur, et ab Augusto solida in pleno sui sensu, nullisque unquam modis labefactanda confirmatio ordine sequenti petetur:

De Gente in Genere

Hic figetur dependentia ejus varia in Civilibus aut Criminalibus pro diversitate trium ex quibus constat Statuum. In spiritualibus ultro quoque a Metropolita communibus totius Gentis suffragiis libere semper eligendo dependebit. Idem tamen Metropolita Caput Gentis in temporabilis nequaquam censebitur, quippe Gens ab hoc privilegiorum puncto factae subin ab Augusta Maria Theresia restrictioni plane acquiescens, soleniter recedit. Porro quoad privilegia in rebus item religionis, et Cleri Negotiis, pro vigore privilegialis puncti 29-i in extractu, et non ita pridem interrupta avita consuetudine Gens haec a *proprio Magistratu* dependere omnimode cupit, ac gessit. Proinde Magistratus hic praeprius ita petetur, ut is ex aliquot etiam dignis e Gente ista eligendis ac Consilarii, secretarii etc. etc. munere praeficiendo viris formentur. Si quis vero ex his ab avita sua religione forte defecerit, is muneris hujus sui ipso facto perpetuam jacturam patiat, eique semper alius ex eandem Gente ac religione sufficiatur.

De Statu Ecclesiastico

Ab eo privilegiorum puncto, quo statuitur, ut Metropolita ubi necesse fuerit, templa propria authoritate extruere possit, Gens haec solenniter recedit, hocque in puncto vigentibus eatenus politicis Legibus plenam homagium defert. Petit vero.

1-mo. Clero superiori jus caducitatis, ita ac eodem ab initio inde usque Congressum [1]769. celebratum gaudebat, restituatur.

2-do. Clerus aequa propositione dotetur, quo demum ita dicta immunitas degentium cum eo, sub eodem tecto. Etc.

3-tio. Frequentes illae Cannonibus Orientalis Ecclesiae haud conformes Episcoporum ex aliis diaecesibus in alias translationes olim cessavit, etc.

4-to. Conventiones illae titulo *dimnicae* et *Konak* initae penitus aboleantur.

5-o. Consistoria intermixtis etiam saecularibus fundentur, eorumque jurisdictioni, pro jure et ritu Craeco limites justis ac constantes figantur.

6-o. Parochorum numerus stabiliatur, ne unquam amplius supernumerarii.

7-mo. Ut Cultura Cleri crescente dignos olim animorum cura viros Gens haec nanciscatur, Gymnasium Clericale fundari petitur, hujusque Scio-graphia substernitur.

8-o. Monasticus Ordo sub disciplinam hic substernendam redigetur.

9-o. Monasteria ne ultro reducantur, aut si quod forte Gente ipsa reducendum foret, in profanos usus jure Graeco id distinctim vetante, nequaquam convertatur.

10-mo. Conservandae duntaxat exterioris disciplinae Ecclesiasticae causa Synodum, dum necesse fuerit, Archi-Episcopus cum Episcopis accitis ad eam aliquot etiam saecularibus e militari et provinciali Status viris, sive interventu Com[m]issarii Regii celebrare valeat. Et si quid forte in hujusmodi Synodis praeter nudam ecclesiasticam, eamque Exteriorem duntaxat disciplinam tractatum fuerit, id nisi Gentis totius ac Principis accesserit Consensus, ipso Jure nullum sto.

11-o. Visitationes canonicas secundo quovis saltim anno Archi – et Episcopi libere peragere valeant.

12-mo. Clerus inferior praesertim saecularis nunquam amplius probroso illo gentilem potius victimarium spiranti Nomine *Poppa* indigitetur, verum *Sacerdos*, *Parochus* etc. vocetur. Quin et ulterior illa Nuncupatio: *Aatholicus*, *Schismaticus*, et *non unitus* prorsus aboleatur. Ut tamen Gens haec Universa ab Unitis omnino distinguatur, ab hinc in genere *Orientalis* nuncupetur. Uniti quippe Graeco-Catholici dudum jam audiunt.

13-tio. Ratio, qua Clerus criminis fors publici reus tractari debeat, tam Privilegiis, quam Graeco etiam juri congrua statuatur.

De Statu Militari

1-mo. Decimae vindicabuntur, et in Bonum Gentis convertentur.

2-do. Quicumque e Gente isthac universa ad jus Concivilitatis, ad Contubernium aliquod, aut denique ad hoc illudve civile munus jure ac merito aspirare potuerit, ob gentis, ac Religionis disparitatem nequaquam repudietur.

De Religione et Ritu

1-mo. Religionis exercitium ita reddatur liberum, ut infirmo nimis atque Arbitrario duntaxat tolerantiae praesidio nunquam prorsus egeat.

2-do. Quod jam pridem antea Kecskemetini, Miskolczini, Tokaini, et non ita pridem sub Tolerantiae auspiciis Sopronii, in oppidis item Caproncza, Balassa Gyarmath, Körös, et Sz[ent] Miklos alibique passim concessum est religionis exercitium, ab hinc sub praesidio privilegiorum confirmatur, et publicum sto.

3-o. Circa sponsum et sponsam cultu dispares, nisi expresse aliud pacti fuerint, id obtineat, ut: a] faemina fine copulationis maris sequatur parochum, et b] si tantum proles susceperint sexus sexum sequatur.

4-to. Qui forte (velut Papae in Comitatu Veszprimiensi) e catholicis ad religionem Orientalem sub Tolerantiae praesidio transivere, nequaquam turbentur.

5-to. Parochi fine privatae functionis spiritualis huc illucve proficiscentes, eamque obeuntes, nuspiam impediuntur.

6-o. Peregre ubicunque orientales a loci Parochis cujuscunque sint Christianae Confessionis, honeste sepeliantur.

7-mo. Capilis forte damnandi e Gente ista ex ipsis carceribus usque ad Supplicii locum, citra ullum usus anterioris diterimen per suae religionis sacerdotem educantur.

8-o. Parochi non Orientales a populo Orientali ubi parochum fungentem habuerit titulo stolae nihil unquam praetendere, necdum desumere audeant.

9-o. Ad observanda Romano-Catholica festa Gens ista nuspiam plane adstringatur, neve ad ita dictas processiones cum suis forte contubernalibus Romano-Catholicis obeundus sub ullo praetextu adigatur.

10-mo. Liceat Genti huic genuino suo situ Graeco non in spiritualibus saltim ac stricte dictis ecclesiasticis rerum in publicis etiam quibusdam negotiis v[enerabili] c[leri] circa vinculi matrimonialis solutionem, tetroganiam et non juxta perfidam alicujus de anno 1773-o informationem sed ad veram juris Graeci normam libere uti.

11-mo. Numerus Festorum a [1]769. inde anno usque 1786. quater jam restrictus, nequaquam amplius minuetur.

Denique Gens tota orat, ut

12-do. Typographia quae Viennae est, ita dicta Orientalis, juxta ea, quae in adnexo proponuntur, utilius applicetur.

13-tio. Trivialibus Gentis ejusdem Scholis superiores etiam Directores ex eadem Gente praeficiantur, nec unquam Genti huic vel peregrinae cujuscunque linguae vel peregrinorum pro Cyrillicis suis aut Graecis Characterum usus quoquomodo obtrudatur.

14-to. Singula ista ac Universa seu in ipsis privilegiis adhuc salva, seu recentes restituenda ad omnes ac singulos Aug[ustissimi] Domui Austriacae jam subjectos, et olim Ditionibus ejus quoquomodo accessuros ejusdem Orientalis Religionis homines salva ab ita dictam Cleri im[m]unitatem in plene sui vigore extendentur.

15-o. Gens haec in concreto Congressum non fine duntaxat novi Metropolitae eligendi, sed ob alia etiam graviora sua negotia pertractanda petere, Eumque sub praesidio unius e tribus per Gentem ipsam proponendis a Principe denominadi Regii Commissarii libere celebrare, et ad ejusmodi Congressum pro numero augendae Gentis plures ac hactenus deputatos convocare, quin et succrescentes etiam Juvenes adhibere liceat.

16-o. Ut quemadmodum Augusti olim Privilegiorum Largitores in iisdem Diplomatibus jus eadem extendendi, restringendi, aut mutuandi sibi aequae ac successoribus suis diserte reservare, ita etiam Genti Universae ex ipsa bilaterales Contractus natura ad eadem pro variis temporum vicissitudinibus mediante Principis consensu seu reformanda, seu amplianda jus liberum semper maneat.

17-mo. Omnia porro in praejudicium horum hactenus quomodo cunque Acta et Geasta exarataque passim intimata, Mandata aut rescripta, praepriis vero maxima illa Gentis ac privilegiorum duos nimirum illos Articulos 86:[1]723. et 46:[1]741. regulamenta, item duo de [1]769. et [1]777. et denique Rescriptum illud Declaratorium de [1]779. publice revocentur, prorsusque antiquentur.

18-o. Qui Privilegia haec infringere, Gentemque aut quatumquemque ex ea iwusto eorum Usu atque exercitio, quomodocunque usus fuerit tranquillitatis publicae Turbatos, is citra personae aut Conditionis discrimen irremissibili eaque exemplari poena plectatur.

19-no. Haec denique Cuncta ab Augusto seu recentter concedenda seu restauranda, et respective confirmanda in omnes linguas in provinciis illis vigentes, per quas Gens haec dispersa est, et quidem principaliter in Serbicam Valachicam, et Graecam, deinde vero in Hungaricam, Germanicam, Slavicam et Croaticam Gente ipsa sumptus datura fideliter vertantur Typisque numerose procusa rite ubique promulgetur et ne quis ignorantium praetextere valeat, residua exemplaria per Bibliopolas, Bibliopegas et forte petituris gratis ubique distribuantur.

Viennae die 29-a Juli [1]790.

(АСАНУК, ПМА „Б“, 1/II из 1790, концепт)

9.

Пресбург (Пожун), 25. новембар 1790.

Јожеф Хајноци, сремски поджуџан, митрополићу Стивану Сиратић-мировићу поводом његовог избора за митрополића, о сиварању Илирске дворске канцеларије и заседању Угарског сабора.

Pressburg den 25. Nov.[1]790.

Hochwohlgebohner, Hochwürdigster Herr Metropolit

H[er]r Fiscal Osstoics hat es aus zwar schon längst gesagt dass Eüer Hochwohlgebohren mit 67 Stim[m]en u[nd] zwar wiederholtermassen gesammelten Stim[m]en die Metropolitenwürde erhalten: doch haben Wir noch

nähere Bestätigung erwartet. Es freuen sich ungemein ihre Freunde darüber, u[nd] zweifeln nicht dass Ihrentwegen der Vorsatz Ihnen Stimm und Sitz im Landtag zu geben desto leichter realisirt wird.

Ich wünsche Eüer Hochwohlgebohren Glück von Herzen dazu u[nd] wünsche desgleichen, dass falls die illyrische Hofstelle zu Stande kom[m]en sollte, Ich durch Ihre Mitwirkung dazu gelangen, u[nd] damit Eüer Hochwohlgebohren v[on] meiner Ehrfurcht zu überzeugen die Gelegenheit haben könnte.

Die Resolution S[eine]r Maj[estät] in Religionssachen hofe Ich werden Eüer Hochwohlgebohren gelesen haben. Jetzt hält schon seit 3 Tagen der Primas Conferenzen mit den Ständen, um die inarticulation derselben zu verhindern.

Wir haben schon seit den 12-ten fast zur keine Sessionen auser Ceremoniessessionen zuhalten. Die Deputatio regnicolaris arbeitet immer an den vorläufigen Articubis. Der Landtag wird vermuthlich noch biss Weynachten dauern, folglich Ich auch die Ehre haben, Eüer Hochwohlgebohren allhier mündlich zu versichern, dass Ich mit Ehrfurcht bin

Wüer Hochwohlgebohrer

Unterthänigster Diener u. Verehrer
Haynotzi, m.p.

На полеђини писма:

П[римиљено] в Карлов[цје] Декем[врија] 3-о [1]790.по ст.

(АСАНУК, ПМА“Б“, 16 из 1790, оригинал)

10.

Пожун, 5. март 1791.

Угарски сабор цару Леополду II излаже арђументије у смислу ођраничења српских привилеђија у односу на угарско законодавство, као и своје прошивљење према стиварању Илирске дворске канцеларије са компромишованим председником на челу.

SACRATISSIMA CAESAREO REGIA APOSTOLICA MAJESTAS
Domine Domine Clementissime!

In Diplomate die 5-a [Septem]bris Anni praeterlapsi Majestati Vestrae Sacratissimae submisso Graeci Non Uniti Ritus Incolas Article 3-o inseruimus, ut et Jus Civitatis et Religionis libertas eis publica lege reddatur secura; Nam et Majestas Vestra in Litteris ad Barones Regni datis declaravit, se benigne velle, ut Graeci Ritus Non Unitorum Rationem habeamus, et, uti mentem nostram tunc aperuimus, Iustitia ac boni publici studium svadebat,

ne Gens tam Numerosa, et bellicosa velut hospita habeatur, et tractetur; et in Religione, hujus studiosissima est, ab arbitrio pendeat: Homini enim ut Civi perfectam securitatem praestant Jura civilia, et Religiosa, quae Homini-bus Graeci Ritus non Unitis jam Civitate, seu Regno Ungariae comprehen-sis, non tantum sub generali omnium legum, et libertatum, Populo Hunga-rico cujusvis conditionis proprietarum confirmatione, sed diserte certa esse volumus; nihil aliud spectantes, quam publicam felicitatem, quae ex co-wunctis Majestatis Vestrae Sacratissimae, et Populi commodis constat. Ma-jestas Vestra Sacratissima sub 21-a Septembris rescribere dignata est, se non esse alienam, ut de Graeci Ritus Non Unitis peculiaria Lex condatur. Jam tunc quidem id Nos attentos reddidit, quod cum Majestas Vestra Sacrati-ssima antea Nos ad concedendam in favorem Graeci Ritus non Unitorum Legem benigne provocaverit, ibi se tantum non alienam est dixerit: Sed Nos id in melius interpretati, 14-a Novembris eo sensu Legem condendam pro-posedimus, ut Graeci Ritus Non Uniti Incolae Jura Civitatis donentur: adeoque sicut iisdem Juribus, quibus alii Regni Incolae gavisuri sunt, ita iis-dem etiam Legibus, Dicasteriis, et Jurisdictionibus subjacentunt; in libero autem Religionis Exercitio nullo unquam tempore turbentur, verum illibate conserventur; in hoc Animi sensu sincere communicare volumus, integrum Jus Civitatis, quod Hungari, quales nos illos quoque in Eadem Patria tellure natos, vel fixam in Eadem mansionem habentes, existimavimus, habent.

Majestas Vestra sub 8-a Januarii anni praesentis concepta verba, quibus Lex de illis perferri possit, Nobis transmittere dignata est: quae cum integre per nos adoptari non potuerint, nolimus quidem, Unice sincera erga Ma-jestatem Vestram subjectione, et veneratione ducti, et fiducia illa, quam faustissima Coronatio, et felix nobis Majestatis Vestrae praesentia confirma-vit permoti Causas explicare, et minutim in Rem ingredi, sed eo cogitation-is intendemus, et paucis verbis additis, aut mutatis, quibus praecavebatur praejudicium, quod in commune Majestatis Vestrae Regnique bonum dimanare posset, Lex Eadem perferatur, existimantes ex his ipsis Majestati Vestrae sincere proponendis vera nostra studia adparitura: interim contra omnem expectationem nostram retulerunt Deputati ad concertanos cum Cancellaria Majestatis Vestrae articulos per Nos exmissi, Majestatem Vest-ram ab Articulo de Graeci Ritus non Uniti Incolis transmissio, nec in verbo recedere velle, et ideo, si ita Legibus inseri nollemus, exmittendum esse, cu-pereque Eos, penes priorem Usus relinqui. Jam nunc res ipsa gravissimi certe momenti Nos cogit, ut uberius sensa nostra aperiamus tanto magis, quod publica fama intellexerimus, Majestatem Vestram Cancellariam Illiri-cam resolvisse, et tam Cancelarium, quam reliquos ad Eam Officia gesturos denominasse, atque hac ipsa institutione propositi nobis articuli scopum plenius explicatum esse: Objectum hoc, et nexum nullum habet cum caeteris Articulis, de quorummutationibus Majestati Vestrae demissam Remon-strationem facimus, et peculiaris momenti est, ideo separatim aperta cum fi-ducia sensa nostra Majestati Vestrae demisse substernimus.

In Articulo per Majestatem Vestram Novis transmissio, et proposito duae sunt partes: in prima Graeci Ritus non Uniti in Regno jure Civitatis donati, sublatis in contrarium sancitis Legibus, possindorum bonorum, ac gerendorum omnium officiorum capaces in Regno Hungariae adnexis declarari deberent. In altera Negotia Cleri, Ecclesiae, Religionis, Foundationum, Studiorum ac Juventutis Educationis, Privilegiorum ipsorum Auctoritati Suae Majestatis, prout a Majoribus suis accepit reservantur.

Antequam uberius Articuli hujus sensum combinemus, illud praemitendum videtur, quadruplicis Generis Incolae Graeci Ritus Non Uniti in Regno Ungariae reperiuntur; Alii, quorum Antenati jam a saeculis in Regno degebant, de quibus in Antiquorum Regum Decretis sub variis Nominibus Valachorum, Rasciorum, Ruthenorum Leges conditas videmus; alii qui successive et quodammodo singillative variis Occasionibus, et antea, et nunc ex Turcicis Ditionibus, ad Regnum veniunt, et stabilem Incolatum suscipiunt, qui ad Mentem Pacificationum cum Turcis initarum Quaestum tantum in Regno exercent, ad quos ne sensus articuli extendatur, voces *Regni Incolae* adjecimus: alii denique eorum posterii, qui sub Leopoldo I-o Imperatore sat magno numero, quadraginta enim millia Familiarum fuisse dicuntur, certis conditionibus huc transiverunt: inter Conditiones illa praecipua fuit, ut Terrae parte in finibus assignata militent. Ceterum de Religione, vel potius eorum Hierarchia conservanda, nonnulla Privilegia data, quod quid sit, non est hic locus specificè in illa Privilegia ingredi, quae Nos, si cum Fundamentali Regni Constitutione non pugnant, Lege corroborare parati sumus, sed haec certissima Principia, et veritates sunt, quae a nullo in dubium vocari possunt.

1-o. Quod Populus in aliquod Regnum, vel Provinciam demigrans, et Sedes ibi quaerens, non armis occupans, vel minora, vel paria cum domesticis, Jura Civitatis obtinet; majora autem Eum consequi non posse, ipsa receptionis talium Hospitum indoles ostendit. Ideo ejusmodi demigrantes plerumque in Populum domesticum, Nationemque transformantur.

2-o. Populus ejusmodi demigrans, nunquam ita in Regnum, aut Provinciam recipi posset, ut distinctam Civitatem efformet. Nunc enim non esset Receptio, sed avulsa penitus Territorii parte, novae Civitatis Fundatio; igitur.

3-o. Leopoldus I-us Imperator, qui Diplomate et Juramento ad exemplum Antecessorum de non alienandis metis avulsisque revindicandis cavet, ex Regno Ungariae, Partibusque adnexis non potuit advenientibus Illiris, aut Rasciis, partem aliquam seu excindere, seu pacisci ita, ut illi peculiaribus Juribus donati distinctam Civitatem efficiant, quia Territorium Regni Ungariae, Partiumque adnexarum non est patrimoniale Jus Regum Ungariae.

4-o. Leopoldus I-us Familiis tunc transmigrantibus, Privilegia cec dare, nec pactare potuit talia, ut per Ea nova quaedam Civilis Societas, seu Status in Statu efformetur, sed tantum beneficia, quae cum Regni Constitutione non pugnent, concedere potuit. Igitur nec horum praetextu possunt omnes

Craeci Ritus non Uniti in Regno degentes, in quacunq̄ue Jurium Civilium, aut Religiosorum parte ad arbitrium pertrahi. His principiis praemissis dignetur Majestas Vestra ipsa articulum Nobis de Graeci Ritus non Unitis propositum benigne expendere. Confidimus in Majestatis Vestrae sapientia, et Aequitate, Agnituram, quod cum Jure Civitatis, quod in prima parte datur, Arbitrium illud Cleri, Ecclesiae, Foundationum, Educationis, Privilegiorum in parte 2-a retentum consistere non possit: quod Populi in Regno degentis, pars, peculiarem Cancellariam citra Convulsionem Regni Jurium habere nequeat. Regna Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae non sunt pars Regni Ungariae, sed Partes adnexae, quia tamen unam cum Hungaria non obstantibus quibusdam Municipalibus Eorum Legibus Civitatem constituunt, non per separatam, sed Eandem semper Cancellariam negotia illorum a Regibus tractata sunt. Nunc autem Natio in Regno Ungariae Partibusque adnexis, non in continuo quodam, et non interrupto Terrarum tractu, sed aliis intermixta, degens, diversam haberet Cancellariam, et non qua Regni Ungariae Populus, sed qua aliud quidpiam, quod adhuc vero Nomine compellare nescimus, a Rege Ungariae, cujus hucusque Unus erat per Regnum Ungariae Cancellarius gubernaretur.

Admirari certe satis non possumus, quid sit, quod cum paulo antea sub Regimine Augustissimi Imperatoris, et Regis Josephi 2-i Unitas omnium Provinciarum, indole, et constitutione diversarum quaerebatur, nunc Majestati Vestrae, et fortasse ab iisdem, qui tunc maxime Unitatem praedicatur, divisio talium, quae et indole, et origine sua unum sunt, et unum esse debent, uti est Regnum Ungariae, persvadeatur. Divisio enim est reipsa, ubi Nationes, quas forte Lingva, aut mores, vel Religio paululum discrevit, diversam gubernationis rationem in Eodem Regno accipiunt. Verum est quod in rerum Natura Unitas Eorum, quae indole sua coniungi possunt, firmiter, sed divisio Eorum, quae indole sua Unum esse debent interitum adfert.

Nos quidem bene perspicimus, quo Eorum, qui huiusmodi institutis favent, Consilia tendere, et quam Majestati Vestrae inde utilitatem polliceri possint, sed sollicita illius fiducia, et amoris, quem paterni plane Majestatis Vestrae sermones, quibus nos sancte credimus, confirmarunt, custodia Nos cohibet, ne forte, si ex acri nostro sensu queramus, quaqua ratione laedamus; plene alioquin persvasi, quod paterno animo vel indicium doloris sufficiat.

Possemus dicere, quod tempori relinquamus, ut horum Consiliorum, et Institutorum incommoda aperiat, sed plurima, et tristia aliorum Regnorum ac Rerumpublicarum exempla inclamant, semper esse perniciosum ex una Civitate duas fieri, et haec non tantum nobis Invidiam, et incommodum adferant, sed Majestati quoque Vestrae, et Incolis Graeci Ritus non Uniti, quibus tamen beneficium quoddam fieri praetenditur, damnosa sint. Nam quod ad Majestatem Vestram adinet, ne illa, quae jam insinuaverimus repetamus, id certum est, praestare semper ita Rerumpublicam regere, ut praecaveantur penitus Collisiones, quam eis forte Enatis arbitrum agere; deinde

difficile est, imo impossibile desideriis satisfacere, quibus nulla Lex limitem circumscripsit, nam si unice ab animo ejus, cui proponuntur, quæpletio pendeat, quæ ex ratione publici negantur, sæpius invidia negata esse videntur. Sed ipsis quoque Graeci Ritus non Uniti Incolis fruitio conditionis suæ, quam incertam esse sciunt, et experti sunt, grata esse non potest: et quia partem quodammodo propriam per id efficiunt, quibus Nos, incommodis exponuntur. Cum enim maxima ex parte intermixti reliquis Hungaricis Nationibus habitent, contrariis omnes studiis, quas partium divisio excitat, urgebuntur, quæ Cancellariarum, et Dicasteriorum dissidiis ansam dabunt, jurisdictiones turbabunt, quæ Majestatis Vestrae ordinationes non alia, quam Cancellariæ Hungaricæ via accipere.

Haec mala tanto graviora metuimus, quia is a Majestate Vestra Cancellarius Illiricus nominatus esse, contra quem popularium querelæ exarserunt. Nolumus hic ea invidiose commemorare, quæ Comitatus tam Ungariæ, quam Regnorum Dalmatiæ, Croatiae, Sclavoniæ contra Eum questi sunt, quia Magnanimitate Majestatis Vestrae in Benignis Propositionibus Regiis demonstrata invitati, polliciti sumus, Eas querelas nos prosequi nolle. Dolorem tamen nostrum tanto minus reticere possumus, quod certum sit, rationibus publicis, ipsique Majestatis Vestrae servitio non recte consuli, si talis qui etiamsi forte sine gravi culpa Popularium, existimationem, et Fiduciam amisit, ad gerenda in altiore loco Negotia admoveatur, et per id fortassis etiam tam feliciter confirmata erga Majestatem Vestram Fiducia labefactetur. Sed huic Rei non immoramur, quia Res ipsa, et Institutio uti jam satis demonstravimus gravis, et periculosa nobis videtur, ita, ut etiamsi vir plenam Regni fiduciam possidens admotus fuisset, contra Eam remonstrassemus.

Scimus futuros, qui sinistre mentem et Consilia nostra interpretentur, ei forte Concivibus nostris Graeci non Uniti Ritus persuadere contendunt, Nos non Ea, qua in Patriæ filios debemus Charitate duci, et forte sub aliquibus verborum involueris id velle, ut pro extraneis habeantur. Quod cum a sincero animi nostri sensu alienum sit, ne id illo subcolore unquam affirmari possit, et ut perenne supersit Testimonium, Nos vero erga Majestatem Vestram, et Patriam studio præcavere adlaborasse mala, quæ secutura juste metuimus; declaramus, Nos tam Civilia jura, quam eorum Religiosa, et beneficia Civitatis prout Hungari ex præscripto Legum pro conditione sua habent, Graeci quoque Ritus non Uniti Incolis propria esse velle, imo eosdem, sicut alias Nationes, quæ Regnum Hungariæ, Partesque adnexas habitant, Hungaros ejusdem Patriæ filios declarari, et præter hæc omnia favores quoque a Regibus concessos, qui cum Constitutione Regni non pugnent, eis conservatos cupere; Nihil tamen Majestati Vestrae Juribus præjudicare velle, uti id Articulus per Nos Majestati Vestrae submissus docet, in quo et Majestatis Vestrae Jura salvata, et Graeci Ritus non Unitis Jus integrum Civitatis datum, et Privilegia illorum relicta, de quibus ne forte Clausula: *in quorum actuali usu sunt*, in Eum sensum trahatur, quasi reliqua Privilegia,

quae cum Constitutione nostra non pugnant, sed quacunque de causa in usu Eorum non sunt, sufferrentur, loco ejus *in quorum Actuali usu sunt*, libenter substituimus, *quae cum Constitutione non pugnent*.

Alioquin persvasi sumus de Graeci Ritus non Unitis, quod nec ipsi velut Cives velint, aut velle possint talia, quae cum Regni Constitutione pugnant. Quodsi Majestas Vestra ab hoc aliena esset, nihil nobis aliud supeest, quam ut Articulum, quem Majestas Vestra proponere dignabatur, juxta insinuationem etiam Majestatis Vestrae vel inviti exmittamus, ne Majestati Vestrae, ne Graeci Ritus Incolis, ne nobis ipsis noceamus. Sed nos Majestatem Vestram Sacratissimam oramus obtestamurque, dignetur momenta per Nos proposita, ab illis Consiliaris, qui forte partium studio ducuntur, remota in sapienti benignoque Corde librare, et uti haec certe svadebunt, Articulum jam antea per Nos submissum, cum substitutione propositae nunc Clausulae: *Quae cum Constitutione Regni non pugnent* benigne acceptare, et confirmare.

Institutionem Cancellariae Illiricae vel sola Magnae Matris Theresiae memoria, et Auctoritate, quae Deputationem Illiricam, quia damnosam esse vidit, dissolvit (ut proinde nec praetextu Repositionis ad Annum 1780. haec Institutio Cancellariae Illiricae locum habere possit) revocare. Quo arctius Majestas Vestra Sacratissima Sapientissimis Consiliis Cives Ungariae, quos interdum diversa Religionum, et Nationum studia distrahebant consociaverit, quo magis Unam Civitatem, Unum omnium commodum effecerit, eo major erit Throni, et Monarchiae firmitas, atque ita publica felicitas. Contraria studia periculosos eventus habere possunt, quo fortius Majestas Vestra fiduciam in Gente Ungara constabilitam confirmaverit, et sicut Nos omnis diffidentiae, quam velut commune periculum detestamur, seminibus obstiterit, Eo magis percellemur inimici, Eo magis experietur Majests Vestra, quod Hungari felicitatem suam in Gloria et Felicitate regnantis Domus, et Majestatis Vestrae reponant.

Cujus Gratiis, et Clementiae Regiae devoti cum perpetua subjectione sumus.

Datum ex Sessione nostra Diaetali Posonii Die 5-a Marty Anno Millesimo Septingentesimo Nonagesimo Primo celebrata.

Majestatis Vestrae Sacratissimae

Humillimi Capellani ac Servi
Perpetuoque fideles Subditi
Status et Ordines Regni Hungariae
Partiumque adnexarum Dietaliter
congregati

Leopoldus Palatinus, m.pia
Primas Battiany, m.p.

ZEHN SCHRIFTSTÜCKE AUS DEN JAHREN 1790–1791
BETREFFEND DIE SERBISCHE FRAGE IN UNGARN

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

Inn diesem Beitrag bringt der Verfasser, nachdem er im einleitenden Teil die Frage der Herkunft der Schriftstücke, die sich im Archiv der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Sremski Karlovci, und zwar im Fond „B“ des Archivs der Patriarchie und Metropole, befinden, erörtert hat, die zehn Schriftstücke in lateinischer und deutscher Sprache. Im Raqmen seiner Erörterungen weist der Verfasser auf den Inhalt und die Bedeutung dieser Schrifstücke hin, insbesondere in bezug auf die die Tätigkeit der Versammlung in Temesvar 1790. Zugleich wird auch die Stellungnahme des Kaisers Leopold II, der serbischen führenden Persönlichkeiten, sowie auch der gewichtigsten Persönlichkeiten des ungarischen Staates bzw. der Ungarischen Versammlung (der Diät) gegenüber der serbischen Frage in Ungarn im Laufe des 18. Jahrhunderts, erörtert.

Сергеј Шевченко

ЕМАНУЕЛИ (МАНУИЛОВИЧИ): ОД БАЛКАНА ДО УКРАЈИНЕ (XVIII–XX в.)

САЖЕТАК: Расветљава се животни и ратнички пут коњичког генерала војске Руске империје, Георгија Емануела, и његових потомака. Рођен у Вршцу, већ у младости ступа у војну службу на Балкану, а потом у држави Романових. Емануел је испољио храброст у борби са Турцима, Французима и Кавкасцима због чега је био награђен многим наградама европских владара. Судбине потомака хероја Бородина биле су различите. Међу њима је било официра и велепоседника, учитеља и белогардејаца, жртава репресије и емиграната, разбацаних по Украјини, Балкану и Америци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Емануел, Јелисаветград, рат, служба, награде, јунаштво, Срби, Украјина, Руска империја

Национално-ослободилачка борба јужних Словена вековима је у први план истицала талентоване војсковође од којих су неки, силом прилика, усмеравали поглед према руским царевима и прелазили у њихову службу. У Русији су они имали могућност да направе блиставу каријеру, јер су Романови били благонаклони према странцима, који су се одликовали оданости, тим више према припадницима исте вере, сродним Словенима. Истовремено, учествујући у ратовима против заједничких непријатеља (на пример Турака), Балканци су помагали и својој далекој родној земљи, слабећи османлијски јарам на полуострву својих предака. У историјској литератури познатији Срби који су прешли у руско подаништво у првој половини или средином XVIII века били су: Милорадович, Текелија, Хорват и други. У овом чланку биће речи о балканском презимену које је у Русији крајем XVIII века утемељио Емануел (Мануилович) Георгиј Арсењевич, од чијег рођења се у пролеће 2005. године пунило двеста тридесет година.

По предању, његов прадеда Дабо и прабака Вукосава су крајем XVIII века прешли из Црне Горе у Враничево. Они су оженили будућег Емануеловог деду – Мануила Стефанидом из Пешке, који се налази на ушћу Мораве у Дунав. Почетком XVIII века деда је у Вискеругади служио као оберкнез. Уз то за заслуге у рату против Турске (1716–1718) добио је од

аустријске владе право наслеђивања оберкнежевства. Породица се преселила у Вршац. Ту се као четрнаесто дете родио Емануелов отац Арсениј. Он се 1777. године оженио Вршчанком Аном. Арсениј, који је већ наследио оберкнежевство, стиче, по речима кнеза Голицина, бившег ађутанта и аутора Емануелове биографије (он је својевремено био и Багратионов ађутант), „преко Влашке у Нову Србију; тако су тада називали Русију. У време Арсенијевог боравка у Русији, 1778. године, Банат је припојен Мађарској“.¹ Ради се о новом српском насељу (данас је то територија Кировоградске, делимично Черкаске, Дњепропетровске и Полтавске области у Украјини) које је основано указом руске царице Јелисавете. Припојење Баната Мађарској повукло је за собом ликвидацију оберкнежевства, али је 1792. године цар Леополд II, због заслуга рода Мануилових, уврстио Арсенија и сво његово потомство у мађарско племство. Баш у том документу је и преиначено њихово презиме у Емануел (рус. „Эмануэль“, могу се срести и варијанте „Эмануэль“, „Емануел“, „Эммануэль“). То презиме добила су Арсенијева деца – Георгиј, Симеон, Павле, Сара и Јелисавета.

Најпознатији од њих у Русији је Георгиј. Родио се у Вршцу 2. априла 1775, завршио је тамошњу школу и знао добро српски и немачки језик. Од детињства је почео испољавати велико занимање за војну службу, организовао је игре у којима су учествовале „војске“ формиране од његових вршњака. Дошло је време да младићи примене искуство из игре у пракси, при томе, евентуално нагађање овде не може бити претерано јер је реч о Балкану који вечно ратује (практично до данас). Како сведочи предсовјетска руска енциклопедија „Турци су 1778. године продрли у Банат у правцу Београда. Испред њих је све бежало, житељи Вршца такође су у великом броју напустили град, али тринаестогодишњи Е. је сакупио своје другове и наговорио их да штите град. Набавивши оружје, дечаци су се почели активно припремати за одбрану и свуда постављати страже. Када су се Турци приближили граду, дечаци који су га штитили дочекали су их са зида на топовском ватром. Мислећи да је у Вршцу велики гарнизон, Турци нису одлучили да му приђу, већ су прошли поред. То је био први подвиг будућег великог војсковође.“² У организовању одбране града учествовао је и Георгијев брат Симеон.

Жудећи да учествује у даљим ратним подвизима, Георгиј ступа у Михаљевићев добровољачки корпус у Србији, а после његовог распуштања постаје јункер у пуку барона Спивне у Букурешту. После склапања мира с Турском, Михаљевић је у Аустрији поново оформио свој корпус у који 1792. опет ступа Емануел у чину каплар-јункера и учествује у походу против Француза. Године 1793. Емануел је задобио три веома озбиљне ране (бајонетом у стомак и комадићем гранате у десну руку – код Ландауа, и

¹ Жизнеописание генерала отъ кавалерии Емануеля сочиненное княземъ Н. Б. Голицыным. С.-Петербург, 1851. С.2.

² Э. Г. Арсеньевич. *Рускій биографическій словарь*. Издаваемый Императорскимъ Русскимъ Историческимъ обществомъ. С.-Петербург 1912, С. 230.

крупном сачмом у десну ногу – код Вајсенбурга). Живот му је висио о концу. И да организам није био млад (младићу већ прекаљеном у борбама било је тек осаманест година!) те ране би биле последње. Године 1794. он се опоравља и добија могућност да накратко посети свој родни град. Имајући у виду његова рањавања, Емануел за исказану храброст добија у Аустрији цењену златну медаљу „Der Tapferkeit“, која се носила на грудима, а цар Франц га прима као потпоручника у гарду мађарских племића. Ту младић учи италијански и француски језик у војну теорију. Желећи да достигне врхунац у војничкој каријери, он одлучује да емигрира у Русију. Пре одласка га је примио сам цар, захвалио на служби и изразио жаљење због његовог одласка.³

Кренувши из Беча преко Лавова и Кијева, Србин стиже у Москву 27. марта 1797. године. По тврдњи кнеза Голицина баш тога дана се на тргу у Кремљу „одржавала коњичка парада. Цар је, приметивши наочитог и стаситог младића у мађарској униформи, послао генерал-ађутанта, грофа Шувалова, да се обавести о њему“. Осим тога, Павле I се сусрео с њим и, сазнавши Србинову животну причу, наредио да га као поручника приме у лајбхусарски пук те да „сви његови рођаци буду пресељени у Русију и да им заувек буде обезбеђена егзистенција“.⁴ Руски посланик у Бечу, син последњег украјинског хетмана, гроф Разумовски, пошто је од аустријске владе добио одобрење, шаље Георгијевог рођеног брата Павла и брата од стрица – Арсенија у Русију, где су били представљени Павлу I. Он је првог, као јункера (убзо је унапређен у официра), упутио у хусарски пук, а другог у кадетски корпус (постао је коњички официр, али је убрзо умро). Остали рођаци нису успели да пређу у Русију. Док су се они бавили распродајом имања и припремом за емиграцију, убијен је руски цар и одлуке које је он донео нису извршене.

Ипак је Павле за неколико година успео помоћи Емануелу да започне блиставу каријеру. Већ у септембру 1800. године он добија чин пуковника (у двадесет петог години!). Био је запажен и за време следећег цара, почев од првог дана његове владавине. Године 1801. два ескадрона лајбгардијског хусарског пука била су одређена да са двојицом пуковника иду у Москву на Александрово крунисање. Царевић Константин је у ту сврху изабрао Србе, Емануела и Дуку.⁵

Године 1802. Емануела, на властиту молбу, премештају у Кијевски драгонски пук с којим он од 1806. до 1807. године учествује у походима против француских трупа. За време Пултуске битке, док је командовао двама ескадронима, још једном бива рањен. Истакао се у биткама код Гутштата и Фридланда.⁶ Године 1809. требало је с Кијевским драгонским пуком у саставу војске кнеза Голицина поћи у рат против Аустрије, али као

³ *Жизнеописаніе..* С. 5.

⁴ *Истѡ*, С. 6.

⁵ *Истѡ*, С. 8.

⁶ *Эммануэль Георгій Арсенъевич...* С. 231.

мађарски племић и бивши аустријски официр, замолио је од цара одобрење да не учествује у борбеним дејствима. Али док је решење путовало по канцеларијама, међу државама је закључен мир.

Од јуна 1812. године, на почетку Отаџбинског рата, пуковник Емануел с кијевским драгонима чини заштитницу у саставу војске кнеза Багратиона и води тешке борбе против Француза за време повлачења руске војске са западних граница до Смоленска и Бородина. Дана 24. августа његов пук заједно са другим багратионовцима штити чувени Шевардински редут.⁷ Водио је Емануел драгоне неколико пута у напад и био рањен. У тој бици погинуо је његов шурак генерал-мајор Кнобељ. Сам Емануел се лечио у Владимиру, а након опоравка, у септембру, вратио се у Тарутински логор. Дејствовао је у претходници руске војске до протеривања непријатеља с окупираних територија, а нарочито се истакао под Вјазмом. 26. децембра када је унапређен у чин генералмајора.

Истицао се Георгиј Емануел и у многим биткама на бојним пољима Европе, које су заузеле Французи. Нарочито код града Цвикауа где је командовао летећим одредом састављеним од драгонског, пет козачких пукова и коњичкоартиљеријске чете и штитио прелазак савезничких трупа преко Елбе. Командовао је коњичком претходницом корпуса грофа Ланчерона. У сукобу под Лајпцигом са два пука је одолевао притиску шест француских пукова, а затим их напао. Показавши храброст и довитљивост, заробио је двојицу генерала, седамнаест официра и четири стотине редова. Затим је његова јединица заробила још хиљаду двеста људи у граду Готи.⁸ Са побеђеним непријатељем генерал је поступао милосрдно. Емануелово правило, по речима његовог ађутанта кнеза Голицина, било је: „Не штедети непријатеља на бојном пољу, али му пружити сваку помоћ и милосрђе када он није у стању да нашкоди и када пати.“⁹ Дана 17. марта 1814. године он постаје начелник претходнице војске која се кретала према Паризу. Другог дана после заузимања Париза упућују га да гони Француску војску која је напустила престоницу. За освајање Париза Емануел добија чин генерал-поручника.

Враћајући се с пуком у Русију, одважни генерал се успут упутио на одсуство у родни Вршац, где се последњи пут видео са оцем, који је убрзо, након Георгијевог одласка у Русију, умро. Емануел је око десет година био на челу четврте драгонске дивизије. Био је представљен новом цару Николају I, који је високо оценио његове заслуге за Русију. Цар га поставља за једног од тројице помоћника за време преношења посмртних остатака цара Александра из дворца у околини града у Казански сабор, а на дан сахране – у катедрални Петро-Павловски сабор. Генерала прекаљеног у биткама запало је да заседа у суђењу декабристима.¹⁰

⁷ Жилин, П. Ярославцев, А., *Бородинское сражение*, М., 1952. С. 95.

⁸ Эммануэль Георгій Арсенъевич... С. 232.

⁹ *Жизнеописание...* С. 15.

¹⁰ *Исто.* С. 57.

Дана 26. јуна 1826. године Георгиј Емануел је постављен за начелника Кавкаске области под чијом су командом биле јединице региона. Он најпре издаје наредбе за учвршћивање пограничне заштите државе у тој области и повећање броја стража. Ту су дошле до изражаја и генералове дипломатске способности. Захваљујући њима, већ следеће године под руским подаништвом нашли су се многи суседни народи (Балкарци, Карабулаци, Чегилци, део Чечена и др.), укупно више од тридесет хиљада људи. Упоредо с напорима да се одрже мирољубиви односи са горштацима, организована је регуларна војничка обука подручних јединица и уведена једнообразна униформа за козачке јединице, што је потом одобрио и цар. Тешким се показао положај области у време руско-турског рата од 1828. до 1829. године јер је број јединица овде био релативно мали, а долазило је до окршаја са горштацима који су били под утицајем Турске.

Емануел је одлучио да покори Карачајевце, што му је и успело уз помоћ кавкаских јединица које су заузеле гребен Магареће Седло. Након што су Карачајевци прихватили руско подаништво, то су учинили и Аварци, закубански Нагајци и још неколико народа (више од сто хиљада људи). За успешно покоривање и смиривање Кавказаца Емануел је унапређен у коњичког генерала.¹¹

Генерал је био од користи и науци. У циљу првог освајања планине Елбрус, он је организовао специјалну експедицију и позвао представнике Академије наука да у њој учествују. Експедиција се завршила веома успешно, била је сакупљена важна научна грађа. Осим тога, експедиција је имала велики политички утицај на горштаке: усред утврђења-аула налазио се тада највиши врх Европе (данас Азија). Године 1829. начелник Кавкаске линије и Црноморског подручја добио је обавештење о древним храмовима недалеко од аула Сенте и Шоана. У потрагу за њима Емануел је послао на Теберду и Кубан познатог архитекту И. Бернардација у пратњи педесет козака и два горштакча кнеза. Била су прегледана оба средњовековна аланска светилишта и прекопирани натписи на гробљима поред њих. Информација о налазиштима појавила се у „журналу Министарства унутрашњих послова“. Емануел је одлучио и да обнови култне објекте, поново уведе у њима службу и ту крсти Абазе, Черкезе и Карачајевце. Пројекат подизања те предстраже у муслиманском свету подржао је Николај I. Међутим, његову реализацију омела су борбена дејства у Карачају.¹² Емануелова администрација је искористила Бернардацијев таленат и приликом уређивања Ставропоља, Минвода, и Пјатигорска.

Године 1830. Георгиј Емануел је за заслуге пред државом добио на Кавказу „у стални и наследни посед“ шест хиљада десетина земље. Али се услед последица рањавања у бици под утврђењем Внезапна, завршила каријера одважног генерала, војног администратора. После тога он више ни-

¹¹ Эмануэль Георгій Арсенъевич... С. 233.

¹² Формозов, А.А. *Страницы истории русской археологии*. М., 1986. С. 58–59.

је могао служити.¹³ У то време груди коњичког генерала красиле су златне медаље Аустро-Угарске које је добио од краја XVIII до двадесетих година XIX века, руски ордени св. Георгија, св. Владимира, Александра Невског и св. Ане, пруски Орден црвеног орла, шведски Орден мача и др. Био је награђен златном сабљом с натписом „За храброст“. За време службе на Кавказу додељено му је звање почасног члана Академије наука.¹⁴ Заслуге у борби с Наполеоновом војском признате су му постављањем његовог портрета у Војној галерији Ермитажа.¹⁵

Године 1831. А. Емануел се са својом великом породицом настанио у Јелисаветграду (данас Кировоград, Украјина) и заменио врелу кавкаску климу за умерену украјинску. У граду су били пукови 2. резервног коњичког корпуса с главним штабом у којима су случили његови другови и познаници. Ту су живели и потомци Срба, досељеника из његовог завичаја, који су дошли ту у време Нове Србије (1752–1764). У град су често долазили достојанственици и вршили смотре и обуку јединица у околним пољима.

Године 1834. у врту имања Емануелових саграђена је породична гробница. Те године је прва у њој била сахрањена кћи Елена. Следеће године родио се Емануелов син Александар, али му је током тешког порођаја умрла жена, кћи руског генерала Кнобеља, Марија Велиамовна, са којом је Георгиј Арсењевич проживео тридесет година. Удовац је свакодневно по неколико часова проводио поред њеног гроба тешко проживљавајући неочекивану несрећу. А 14. јануара 1837. године, пошто је благословио седам кћери и тројицу синова, умро је и он. Сазнавши то, кћи његове рођене сестре долази из Беча у Јелисаветград да би се бринула о деци. Но кроз две недеље и она умире, те је сахрањују у породичној гробници. Цар је одредио деци пензију у износу од десет хиљада рубаља. Уз њих је остала још једино бака, генерал-мајорица Кнобељ. Али ни она није задуго надживела кћер и зета. Године 1840. најстарија међу сестрама, Марија, постала је дворска дама. Завршавајући приказивање грађе о родоначелнику породице Емануел у Русији (даље ће бити речи о његовим потомцима), вратимо се опет фрагменту из „Биографије...“ коју је написао кнез Голицин: „Никада није био неправедан или злонамеран, чак ни нестрпљив. Оправдано негововање увек је исказивао пристојним изразима и без икакве напроситости. Он је сматрао да је позивање на одговорност у служби потребно, али никоме није давао за право да буде непристојан.“¹⁶ Осим кнеза Голицина, биографију Г. Емануела писао је познати српски културни радник В. Карацић. Српски историчар С. Новаковић убрајао је коњичког генерала у најпознатије ратнике, емигранте свог народа у XIX веку.¹⁷

¹³ *Энциклопедический словарь*. Том XI. Издатели Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. С-Петербургъ 1894. С. 632.

¹⁴ Эмануэль Георгій Арсењевич... С. 233

¹⁵ Военная галерея Зимнего дворца, Л., 1974. С. 227.

¹⁶ *Жизнеописаніе...* С. 175.

¹⁷ Љубивоје Церовић, *Срби у Украјини*, Нови Сад 2002. с. 128.

Георгијев рођени брат напредовао је до чина генерала. После одласка у пензију и он се настанио у Јелисаветграду. У писму српском патријарху И. Рајачићу поводом обележавања стогодишњице Нове Србије, он је дао важне податке о потомцима досељеника са Балкана, о некадашњим српским четама у том крају.¹⁸

У централној Украјини породичну грану су продужили потомци Георгија Емануела. Његов син Николај је од 1865. до 1868. био члан окружног земства¹⁹, у војсци је напредовао до чина пуковника, сахрањен је 1875. године у гробници поред гробнице Емануелових. А друга два сина напредовала су до чина генерал-мајора. Нарочито се истакао Георгиј који је унапређен у унтерофицира Кабардинског пешадијског пука са непуних петнаест година. Након годину дана, он је за учешће у борбеним дејствима против горштака предложен за чин заставника. Ускоро је озбиљно рањен у ногу. Осамнаестогодишњи младић био је приморан да прима инвалидску пензију. Након опоравка служио је у Украјини и Пољској, у тридесет осмој години је постао генералмајор (његов отац у тридесет седмој), био је члан „Главног комитета за организовање и формирање трупа.“ За време војне службе, Георгије Емануел, млађи добио је домаће ордене св. Ане 3. степена, св. Георгија 4. степена, св. Станислава 1. степена, грчки Орден спаситеља. Но мучи га, још у младости а нарочито за време службе на Кавказу, подривено здравље и он умире у педесет четвртој години живота.²⁰

Средином XIX века у Јелисаветграду је у војној служби био познати руски песник Афанасиј Фет. Он је оставио опис „међу малобројним угледним породицама“, „двеју рођачких кућа Емануелових које су поседовале одређени иметак“. Породица Фетовог друга по служби, личног ађутанта командира корпуса, коњичког капетана Емануела, живела је „у потпуном благостању, али сасвим скромно“. Често је писац позиван у ту кућу „за сто“. Коњички капетан Емануел је наслеђену кућу дао на располагање двома рођеним сестрама од којих је старија била жена ађутанта корпуса, а млађа није била удата. Ту је Афанасиј Афанасјевич више пута позиван на плесове и вечере. Долазио је тамо и сам командир корпуса Остен-Сакен са женом. Неудату Емануел, Фет је сретао и у градској скупштини на баловима с гудачким оркестром. Залазио је песник и „у једну од најпријатнијих градских кућа, кућу пуковника Емануела. Љубазни пар без деце имао је прекрасни белетаж на који су водиле широке дрвене степенице“. Фет описује како се частио палачинкама на први дан Поклада.²¹ Сматрам да је реч о синовима Георгија Арсењевича, коњичком капетану Георгију и пуковнику Николају.

¹⁸ Исто, С. 356.

¹⁹ Систематический сводъ постановлений Елисаветградскаго Уезднаго Земскаго Собрания за 1865–1895 годъ, Елисаветградъ 1895. С. 889.

²⁰ Эммануэль Георгій Георгиевичъ. Русскій біографскій... С. 234.

²¹ Афанасій Фет, *Воспоминания*, Репринт издания 1890 г. Пушкино 1992. С. 384.

Пред стогодишњицу рођења коњичког генерала Г. Емануела, његове кћери су петроградској ковници новца наручиле спомен-медаљу. Њу је 1875. године направио виши медаљар В. Никонов.²² Унуци емигранта из Србије су, као и њихови родитељи, били велепоседници Херсонске губерније и правили војничку каријеру. Десетак његових праунука се школовало у Јелисаветградској реалној земској гимназији (неки од њих су били стипендисти губернијског племства).²³

Године 1912. у Русији се званично прослављала стогодишњица Отаџбинског рата, 20. септембра у Јелисаветград је дошла делегација Кијевског хусарског (бившег драгонског) пука у којој је било петоро људи.²⁴ Након два дана одржан је парастос и положени су венци на месту где је сахрањен Г. А. Емануел. У томе су учествовали кијевски хусари, генералови рођаци, представници јелисаветградског коњичког училишта.²⁵

Познато је да су у време грађанског рата у Добровољачкој војсци Русије ратовали прауници знаменитог коњичког генерала – Николај, Кирил, Марк, Владимир и Лав Емануел. Делимично је њихову судбину, готово после пола века, описао Кирил, који је живео у САД, у писму свом школском другу из Јелисаветградске реалне гимназије, начелнику војске Украјинске Народне Републике, писцу, емигранту, Јевгенију Малањуку. Владимир је био тешко рањен и лечио се у Севастопољу. Петнаестогодишњи Лав је умро од тифуса у логору Стрчалково поред Познања (Пољска). Сам аутор је у борбама против Црвеноармијских јединица напредовао и одступао у подручју Крима, Одесе, Бахмача, Орла, Јелисаветграда, Кременчуга, Бердјанска, Полтаве, Тираспоља, Дубосара, био је у Пољској и Румунији.²⁶

После евакуације с Крима, Марк, Николај и Кирил доспели су на Балкан. Први се населио у Бугарској, Николај је био у руском корпусу у Југославији, касније је, као и Кирил, прешао у САД. За време службе у америчкој флоти, његов син Александар је 1960. пловио на удаљености од педесет миља од места где је некада ратовао његов отац, Сочи, Теодосија, Севастопољ, Херсон, Одеса и на захтев свог оца заграбио неколико ведара црноморске воде.²⁷

Белогардејско-емигрантска страница историје Емануела постала је кобна за судбину њиховог оца, унука родоначелника династије, Сергеја Александровича. Године 1922. њега су због везе са синовима емигрантима

²² Щ у к и н а, Е.С., *Два века русской медали, Медальерное искусство в России 1700–1917 гг.* Государственный Эрмитаж, М. 2000. с. 175-176.

²³ Державний архів Кіровоградської області (далее-ДАКО). Ф. 60, оп. 1, 140, 207, 211, 224, 243, 245, 252.

²⁴ Голосъ Юга (Елисаветград), 1912, 21 септембра.

²⁵ Ю р ч е н к о, А.Н., *Записки краеведа*, Кировоград 1999, С. 182.

²⁶ Архів Української Вільної Академії у США, ф. XXXVIII, д. 1470, л. 1–6. (Использованная ксерокопия из личного архива кировоградского писателя, доктора филологических наук Л. Куценко).

²⁷ *Ист.* Л.10

јелисаветградски чекисти држали затвореног два месеца. Кроз петнаест година, након што су енкаведеовци прочитали писмо које је четрдесетосмогодишњи Николај Емануел послао оцу са Балкана у Кирово (тако се од 1935. до 1939 звао Јелисаветград), он се поново нашао у видокругу казних органа. Управо је синовљево писмо од 22. августа 1937. године било основ да га градско одељење Народног комесаријата унутрашњих послова укључи у „оперативни документ за репресију..., али у вези са забраном затварања лица у годинама... од репресије над Емануелом су се уздржавали“.²⁸

Међутим, 13. новембра поменуте године потписано је решење о хапшењу Сергеја Александровича као активног учесника „у борби против совјетске власти, који има тројицу синова белоармејаца, емиграната са којима одржава сталну везу, који је антисовјетски расположен и проводи контрареволуционарно деловање.“ За време претреса запленају шест разгледница и писмо с иностраним поштанским маркама. Кировски пензионер ухапшен је 15. новембра када је иследник записао о њему да води порекло од велепоседника и генерала и да је у писмима синовима пружао разна обавештења о расположењу грађана СССР и да одржава „важне“ везе са Бугарском, Србијом и Румунијом. У записницима са саслушавања сведока забележено је сведочење о вези осумњиченог са „Саграницем, пуковником, десничарским чланом државне думе Савеза Руског Народа“, чија је жена, Емануелова сестра, била стрељана због контрареволуционарне делатности“, о томе да он, као верник, не ради недељом. Истовремено је сам ухапшеник саопштио да је он што се тиче социјалног положаја после револуције, чиновник, да су његови отац и деда били Срби, а да се он „родио у Украјини и да себе сматра Украјинцем СССР“, у белогардејским јединицама, бандама, устаницима против совјетске власти није учествовао, шпијунирањем се није бавио.

У осуђујућој пресуди вансудске „тројке“ задужене за Николајевску област тврдило се: „... У периоду грађанског рата пружао помоћ белобандитима и деникиновцима, учествовао у оружаним устанцима против Сов. Власти, уступао свој стан штабу банде, одржавао везу са синовима-деникиновцима који живе у иностранству. У то време окупљао је око себе контрареволуционарно расположене елементе“.²⁹ У децембру 1937. године унука и сина генерала Срба, учитеља-Украјинца, стрељају (његова жена умрла је још 1925. године). Породица кћери Ине, бојећи се даље репресије, уништила је богату породичну архиву. Тек поједине породичне реликвије, међу којима су се налазили биографија, портрет, слика на којој је насликан коњички генерал Емануел и уникатна фотографија, биле су брижљиво упаковане у поцинковано дрвено сандуче које су склонили испод даске тоалета у дворишту, захваљујући чему су и сачуване.

У Кировоградској области званично није откривено ниједно место на коме су енкаведеовци вршили масовна стрељања. По мишљењу познавао-

²⁸ ДАКО, ф. П-5907, оп. 2-р, д. 4062, л. 2.

²⁹ Исто, л. 20.

ца краја А. Јурченка, живот Сергеја Емануела прекинуо се у зидинама бивше тврђаве Свете Јелисавете.³⁰ Подигнута је она још 1754. године ради заштите балканских војних насеља (Нове Србије) у складу са указом Јелисавете Романове.

Тек 1950. године кћи репресираног, Ина Сергејевна, сазнала је за пресуду. Након шест година, помоћник војног тужиоца Кијевског војног округа узео је у разматрање жалбу кћерке за додатно испитивање предмета њеног оца. У жалби је посебно истакнуто: „Могуће је да је на хапшење мога оца утицало то што је његов отац, Емануел Александар Георгијевич, за време царског режима био генерал, као и отац последњег, генерал Георгиј Арсењевич Емануел који је ушао у историју Русије као чувени војсковођа у време Отаџбинског рата 1812. године. Биографију тог чувеног руског војсковође, насталу 1851. године сачували смо до данас. Мој прадеда био је члан руске Академије наука, зато што је прославио нашу отаџбину руководећи експедицијом која је прва у људској историји успела да се попне на врх Елбруса, о чему се говори у глави IV његове биографије у совјетском журналу чије странице ми чувамо. Совјетска власт поштује успомену на тог чувеног војсковођу: у граду Пјатигорску на Кавказу, у чијем је покоравану он учествовао, постоје парк и пећина који носе име генерала Георгија Емануела; његова биста постављена је ван Москве на Бородинском пољу јер је он покривао чувени Шевардински редут у бици код Бородина 24. августа 1812. године. Мој прадеда се у поодмаклим годинама настанио у Јелисаветграду и сахрањен је овде на до данас сачуваном породичном гробљу, преко пута одмаралишта. Као потомку човека који је овенчао вечном славом руско оружје и руску науку, мени је сада болна и увредљива спознаја да је мој отац без икакве кривице пред Совјетском влашћу стрељан услед грубог кршења социјалистичких закона од стране банде Јежова, због чега је незаслужено пала мрља на мене и сав наш род. Ја се залажем за посмртну рехабилитацију мога оца..., да бих рехабилитовала себе и сав наш род“. Дана 8. јануара 1957. године војни суд Кијевског војног округа поништио је пресуду из 1937. године.³¹

Године 1958. Кировоград је посетио бугарски држављанин Марк Емануел, син репресираног. Он је дознао да је у време грађанског рата (1918–1920) породична гробница била оскрнављена. Посмртни остаци коњичког генерала били су извучени напоље и ... по њима је осута паљба.³² Крајем седамдесетих година од породичне гробнице Емануела остао је само подземни део који је обрастао растињем након пошумљавања. Како је тада писао познавалац краја С. Бонфелд: „Кућа где је живео Г.А. Емануел сачувала се до данас (Бобрињецки пут, 90). А капела у којој је он био сахрањен и надгробни споменик уништили су фашисти за време окупације. На каменом стубу који је некако остао читав, види се натпис: „Коњички

³⁰ Ю р ч е н к о, А.Н., *Указ работа*. С. 177.

³¹ ДАКО, ф. П-5907, оп. 2-р, д. 3512, л. 45.

³² Архив Украјинској Вільној Академії ... Л.8–9.

генерал Емануел“ ... Било би пожељно да се на кући у којој је он живео види спомен-плоча, а може се рестаурирати и надгробни споменик после чега би тај објекат добио своје место у туристичким маршрутама...“³³ Али 1988. године овде је почела изградња породичних кућа при чему је булдожер провалио у гробно место. Сазнавши за то, Кировоградска јавност је устала у заштиту спомен-места тако што је поставила страже и захтевала да се прекине градња у подручју гробнице. У пролеће су делимично проведена археолошка истраживања при чему су откривени делови тканине са златним везом, делови костура, две лобање, мраморна урна с монограмом „Е“ и предати локалном завичајном музеју. У лето је извршено самовољно, недозвољено ископавање гробнице. Тада је Градски извршни комитет прогласио заштићену зону у којој је забрањена градња.³⁴

Данас у подручју заштићене зоне око бивше гробнице Емануела у Кировограду постоји гранитни спомен-знак, али без икаквих обележја на њему. Чувеног генерала сетили су се у републичким и локалним средствима информисања поводом обележавања годишњице Отаџбинског рата. Рата у коме је тај војник Србин, као и други Словени – Руси, Украјинци, Срби, Белоруси, Пољаци, испољио патриотизам и вештину савладавања непријатеља-агресора штитећи исконске словенске земље од војске Наполеона Бонапарте.

Превела Драгана Појовић

THE EMANUELS (MANUILOVIČES): FROM THE BALKANS TO UKRAINE
(18th–20th CENTURY)

by

Sergej Ševčenko

Summary

The paper sheds light on the life and warrior's path of a cavalry general in the Russian Empire, Georgij Emanuel, as well as of his descendents. He was born in Vršac, and already in his youth entered the military service, first in the Balkans and then in the country of the Romanovs. Emanuel showed courage in fighting with the Turks, the French and the Caucasians, and was given many awards by the European rulers. Destinies of the descendents of this Borodino hero were different. Among them, there were military officers and land-owners, teachers and members of „white“ (anti-Bolshevik) forces, victims of repression and emigrants, scattered across Ukraine, the Balkans and America.

³³ Кировоградска правда. 1985, 25 сичня.

³⁴ Народное слово (Кировоград), 2000. 4. квітня.

Славко Гавриловић

ПРЕДСТАВКА АУСТРИЈСКОЈ ВЛАДИ ИЗ 1850-ИХ ГОДИНА О ЗАПОСТАВЉЕНОСТИ СРБА У МОНАРХИЈИ И НОВОСТВОРЕНОМ ВОЈВОДСТВУ СРБИЈИ

САЖЕТАК: У овом прилогу аутор полази од боравка 1849–1851. у Бечу патријарха Јосифа Рајачића, српских епископа и појединих народних првака, који су били сведоци стварања Војводства Србије и Тамишког Баната, а који су одмах, у почетку његовог бивствовања запазили намеру владајућих кругова да оно буде српско само по називу, а да у стварности буде под доминацијом несрба, у првом реду Мађара који су Србе приказивали као недорасле за самосталну управу и у том смислу утицали на аустријско јавно мњење. Анонимни писац представке, упућене царској влади у Бечу, аргументовано је оспоравао промађарску пропаганду и изнео супротно мишљење, стављајући тежиште на то да у Војводству Србији треба да буде српска народна управа утемељена на српском историјском и природном праву и позитивном слову царског патента из новембра 1849, којим је Војводство створено, а цар се прогласио за српског војводу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустрија, Војводство Србија, патријарх Јосиф Рајачић, аноним, Срби, Мађари, аустријски цар, царски патенти 1848/49, народна управа

У нашој историографији добро је познато како је новембра 1849. дошло до стварања Војводства Србије и Тамишког Баната, као и то у којој мери је Војводство стварно било српско и каква се управа крила под тим часним називом.¹ Међутим, досад је остало мање познато како је са српске стране већ у самом почетку битисања Војводства гледано на његово уређење, на положај српског народа у њему, на сметње да оно постане круновина и да буде равноправна са Мађарском и Хрватском, о чему речито сведочи представка коју је, мени, засад, непознато лице, упутило аустријској влади, а које се, како изгледа, у то време, вероватно у току 1850/51. налазило у Бечу у кругу патријарха Јосифа Рајачића, који је у ње-

¹ Василије Крестић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1849–1868*, у: Историја српског народа, књ. V/2, СКЗ, Београд 1981, 136–139.

му боравио од лета претходне године, у време кад се тамо одлучивало о судбини Српске Војводине.² На то упућује белешка о брошури *Пропанак за нешто о стању даљског сѣахилука*, у којој се наводи да су „српски архијереји у г. 1850/51. у Бечу доста ваљаних предлога израдили и предали их Влади“.³ Стога би се и представка, о којој је реч, могла сматрати за став патријарха Рајачића и српског епископата, уз појединце из грађанског staleжа, окупљених у престоници на конференцију ради уређивања односа цркве према политичкој власти и политичке према црквеној власти.⁴

У овој представи, као и мноштву других током XVIII и XIX века, полазило се од верности Срба према аустријском Царском дому, од заслуга српског народа за Царевину, на којима се заснивало „историјско право“ Срба, као нације са правом на аутономију, што се, у то време, после Револуције, поткрепљивало и посебно наглашавало навођењем царских патената од децембра 1848. и новембра 1849, у којима је било садржано право Срба у Војводству на сопствену националну управу.

Српска црквена јерархија и прваци из грађанског staleжа почели су да увиђају да ће њихов народ, као много пута у дотадашњој аустријској и мађарској политици, бити обманут, па су покушали да то спрече, али усмеравајући своју критику искључиво према Мађарима, а не и према Бечком двору, иако је уређење Војводства Србије, у то време, далеко више зависило од њега него од Мађара, мада не треба искључивати ни утицај увек присутне мађарске аристократије која се није од њега одвајала, иако је, али тактичније од радикалних политичара своје нације, штитила мађарске а угрожавала српске националне интересе. Изгледа да се код Срба сматрало да би се на тај начин могло утицати на Двор да, ипак, омогући увођење њихове народне управе у Војводству Србији.

У својој представи анонимни писац (или писци?) тврди да сва зла за Србе долазе од Мађара којима се попуњавају сва важнија места у управи Војводства, и то под изговором да Срби нису дорасли да управљају сами собом, да су непоуздани, опасни за државу, заостали и да немају довољно образованих људи, да су нетолерантни и да им се не може поверити управа која би била национално обојена. Према том анониму, мађарско политичко вођство, у коме су Кошутове присталице и даље биле присутне, упорно понавља противсрпску пропаганду, која не остаје без одјека и на аустријској страни, па се само утврђују такве предрасуде о Србима.

Бранећи се од свега тога, Срби су инсистирали на свом историјском и природном праву на пуну равноправност са Мађарима и Хрватима, истичући да имају високошколовану интелигенцију, посебно правне струке, способну да води свој народ, уверавали да тај народ, с обзиром на језик,

² Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић и генерал Ђуро Рукавина*, Глас САН СХСН, Одељење друштвених наука 96, Београд 1949, 195–243.

³ Јован Радонић, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића*, Београд, САН, 1951, 93.

⁴ Ibidem.

историју, културу и друге посебности треба да има сопствену управу која ће носити његова обележја као водећег народа у Војводству, што не искључује спремност Срба да несрпском становништву омогуће пропорционалну заступљеност у свим областима живота, али да се не могу задовољавати тим да „странци“ заузимају водећа места у Војводству и тиме овековече своју дотадашњу превласт над њима. У том смислу ишло је залагање анонимног писца представке: да Српско Војводство (Војводство Србија) заиста буде *српско*, да се назива *Србија*, пошто се то темељи на царском патенту од 18. новембра 1849. и царевој одлуци да прихвати титулу Великог војводе.

*

Да ли је ова представка имала одјека у владајућим круговима у Бечу, то би требало истражити; за нас је она значајна као документ из кога се могу разабрати настојања српских политичких првака да буду „своји на своме“, да своје бране а да за туђим не посежу.

Овако оцењујући спис о коме је реч, сматрам да је оправдано његово објављивање *in extenso*, што овде и чиним уз неколико интервенција на тексту, унетим у угласте заграде.

Представка гласи:

AN DAS HOHE KAIS. KONIGL. OSTERREICHISCHE
GESAMMT MINISTERIUM

Wien,

Die serbische Nation in den kaiserlichen österreichischen Staaten hatte von jeher das Unglück, für ihre ungetrübte Anhänglichkeit an den Herrscherthron von dem magyarischen Volksstamme angefeindet zu werden.

Vorzüglich man dies der fall, seit ihrer dankwürdigen Einwanderung vom Jahre 1690.

Seitdem liessen dieselben nichts unversucht, womit sie den Serben schaden zu können glaubeten, weil diese, so viel mahl sich jene gegen ihren rechtmässigen Herrn empörten, immer diesem zur Seite wie ein Mann standen, und die Rebellion zu bewältigen halfen.

Sie verfolgten gleichsam planmässig ihre zum Verderben der pflichtgetreuen serbischen Nation angelegten Ränke – was ihnen um so leichter gelingen musste, als sie sich trotz ihrer so vielmahl schon bewiesenen feindlichen Gesinnung, dennoch nach überstandener Gefahr immer zu den höchsten Ämtern und Würden magyarischen Oberherrlichkeit für immer entbunden bleibt, und ihre nationale Verwaltung gleich nach beendigtem Kriege wiederbekommen wird.

Es ist seitdem über Jahr und Tag vorüber, ohne dass dieser Zusage die gebührende Rechnung getragen worden wäre.

Doch nicht dieses ist es was die Serben beunruhigt – wir wissen es am besten, die wir aus ihrer Mitte kommen – dasjenige ist vielmehr, was sie seitdem geschehen sahen ganz geeignet, um die grössten Befürchtungen für ihre Zukunft in ihnen zu erwecken.

In dem allerhöchsten Patent vom 15-ten Nov[ember] [1]848 heisstes, dass die Serben gleich nach beendigten Krieg ihre nationale Verwaltung erhalten.

Und was ist dagegen was sie geschehen sahen? Ein Magyar wird zu ihnen entsendet, um ihnen diese nationale Verwaltung einzurichten.

Dieser setzt wie natürlich durchgehends Magyaren an die Spitze, und den Serben weist er, nur hie und da nach der bisherigen Gepflogenheit, untergeordnete Stellen an.

Und was dient zur Ausrede dieser unerhörten Verfahrens weise? Abermahls das naive: die Serben haben keine geeigneten Individuen dazu. So antwortete man ja den Serben zu allen Zeiten, und war so glücklich damit das, dem Magyarenthume so gefährliche, serbische Element stets niederzuhalten.

Was Wunder nun wann sich dabey das Angstgefühl aller bemeistert, das ihnen glauben macht, dass den Serben abermahls so wie ehemals ergehen, wieder die Oberherrlichkeit der Magyaren bei ihnen die Oberhand gewinnen wird.

Selbst diejenigen die ein zu den Schwarzsehern gehörten, können sich dieses mehr als schwarzen Gedankens kaum erwehren – schon deshalb nicht, weil sie die Serben auch von den höheren Regierungsämtern – ganz so wie es ehemals war – völlig ausgeschlossen sehen.

Bey der Statthalterey sehen sie unter so vielen Beamten verschiedenen Ranges von den ihrigen nicht einen einzigen, und in den Ministerien, wo alle übrigen Nationalitäten sich durchkreuzen, gleichfalls Niemanden. Ein Umstand, der ganz geeignet ist die Serben glauben zu machen, was man ihnen von der gegnerischen Seite täglich vorhält: dass sie trotz ihrer aufopfernden Hingebung für das regierende Kaiserhaus dennoch zurückgesetzt bleiben, indess sie sich die Sache mit den Ungarn gleichfalls verdorben haben und von diesen wie natürlich auch nichts gutes zu erwarten hätten.

Wenn man nun noch das loose treiben einiger Winner Journale erwägt, die sich ohne aller Scheu täglich über die Serben auf das schlimmlichste auslassen, jene Serben, die in den letzten Ergebnissen für ihre beyspiellose Aufopferung von ihrem Kaiserlichen Herrn und der Regierung so vieles Lob ernteten, die Artikeln mit den entsetztesten Angaben in ihnen liest, die sie aus verschiedenen Theilen der Wojwodschafft sich schreiben lassen, im Vergleiche mit dem Umstande, dass sie die krafttesten Erdichtungen nie zurückrufen, weder die ihnen von Seite der Serben gebothenen Aufschlüsse und Entgegnungen in ihre Spalten aufnehmen wollten, so drängt sich jedermann unwillkürlich die Überzeugung auf, dass dann doch an der gerüchtweise bestehenden diesfälligen Propaganda etwas wahres sein muss, die da zur

Aufgabe haben soll, das serbische Element mit allen Mitteln nieder zu halten. Wenigstens ist die Sage allgemein, dass eine solche Propaganda existirt, dessen Mitglieder förmlich die Rollen unter sich vertheilt haben in der Art, dass die einen bloß derley Artikeln schmieden, während die andern die Aufgabe haben, aller Orten, wo sie nur dringen können die grellsten Angaben gegen die Serben, ihre Intoleranz, ihre Unwissenheit, ihr verschmitztes Wesen, und was sie nur im Stande sind böses über sie aufzubringen nach dem: *Calumniare audacter semper aliquid haeret*, vorzubringen, und auf jede mögliche Weise bemüht zu seyn, ihren diesfälligen Angaben Eingang zu verschaffen, die dritten endlich sich unter die Serben selbst, als Wölfe in Schafpelzen zu mischen und unter ihnen durch die mannigfachsten Kunstgriffe den Samen der Uneinigkeit so wie der Unzufriedenheit, je nachdem das eine oder das andern in ihren Plan schlägt, zu streuen.

Diese sind beyläufig die äussersten Umrissse der nicht zubeklagenden jetzigen Zustände der Serben in der Wojwodtschaft, die wir bei dieser Gelegenheit, wo wir uns von Seite der Regierung berufen hier befinden, um die Verhältnisse unserer Kirche zu regeln, um so weniger verschweigen zu können glauben, als jede Regelung der kirchlichen Verhältnisse, ohnehin ein müßiges Unternehmen sein würde, wenn die nazionalen Verhältnisse der Gläubigen, die die Kirche eigentlich ausmachen, nicht schon in der Art geregelt und gesichert sind, dass sie den Keim einer sicheren Zukunft in sich selbst tragen.

Wir müssten, so halten wir, unsere Stellung sehr verkennen, wenn wir bey so bewandten Umständen die Bitte verfehlen würden, um die so schleunige als sichere Abhilfe, die nach den Gesagten der serbischen Nazion so sehr Noth thut, wenn sie der kaiserlichen Verheissungen theilhaftig werden nicht minder, als überhaupt als Nazion fortan bestehen, und als solche im Stande seyn soll, bey ihrer angestammten Treue und Anhänglichkeit an das allerhöchste Kaiserhaus, nöthigenfalls auch erspriesslichere Dienste zu erweisen.

Es liegt nicht in der Absicht dieser Schrift, hier tiefer auf die politische Wichtigkeit der Wojwodtschaft einzugehen. Wir können uns gleichwohl aber die Bemerkung hier nicht versagen, dass die Errichtung einer serbischen Wojwodtschaft jedenfalls einen Zweck gehabt haben muss. Wenn nun dieser Zweck erreicht werden soll, so ist es wenigstens so viel für jedermann sehr einleuchtend, dass da keine Vargas und keine Szalays an der Spitze der Verwaltung stehen können, so wie sie nach der jüngsten juridischen Organisation fast durchgehends gestellt erscheinen.

Die Worte können doch nicht umsonst in dem allerhöchsten Patent vom 18-ten Nov[ember] [1]849.seyn, dass vorläufig jene Landstriche in Bacska und Banat nebst dem Rumaer und Illoker Prozess Syrmiens, wo die Serben vorzugsweise wohnen, in die serbische Wojwodtschaft aufzunehmen seyn. Offenbar weil die serbische Wojwodtschaft die Zusage einer nazionalen Einrichtung erhielt, die ihr nach ihren verbrieften Rechten gebührt, und

wozu sie sich namentlich bei den letzten Ergebnissen das unbestreitbare Recht erwarb.

Die serbische Wojwodschaft muss so nach serbischen Typus an sich tragen. Wozu würde si sonst Serbien heissen, und Seine Majestät der Kaiser sich entschlossen haben, um die geschichtlichen Rechte der Serben zu ihren – Worte des allerhöchsten Patents vom 18-ten Nov. [1]849. – ihre diesfällige Bitte den Titel ihres Grosswojwoden zu übernehmen?

Gleichwie nun im magyarischen Kronlande die nationale Verwaltung nur magyarische, im Kroatischen kroatisch u[nd] s[o] w[eiter] seyn kann – kann in der Wojwodschaft, die mit dem allerhöchsten Patent vom 15-ten Nov[ember] [1]848.den Serben zugesagte nazionale inner Verwaltung gleichfalls nur serbisch seyn, – wenn alles vorbesagte zur Wahrheit werden und überhaupt der Zweck der Errichtung der Wojwodschaft erreicht werden soll.

Wie kann aber dies möglich seyn, wenn an die Spitze der Verwaltung da, wie gesagt, Szalays und Vargas kommen, die offenbar ganz was anders im Sinne führen, als es der Zweck dem Wojwodschaft mit sich bringt.

Sie bewiesen es eben noch kürzlich – wenn wir darüber Beweise überhaupt noch bedürfen – als sie bei Gelegenheit des abgelegten Diensteides, aus voller Kehle ihren Kossuth leben liessen.

Bei solchen Thatsachen kann denn wohl kaum mehr die Meinung derjenigen übertreiben genannt werden, die in solchartigen Organisirungs-Ausführungen nichts anderes als die Anlage einer frischen Revolution erblicken. Denn in der That wozu würden sonst auch mit den vorzüglichsten Stellen jene getraut werden, die für den Absetzungs Ackt in Debrecin, Kosuth ihrem Gouverneur Dankadressen votirten – für die Rebellion Streitkräfte sammelten – das kaiserliche Porträt auf öffentlichen Strassen mit Füßen getreten – unzählige Serben, die für ihren Kaiser und Herrn eingestanden, den schmachlichsten Tod sterben liessen – mit einem Wort Verruchtheiten übten, vor denen jedes Menschengefühl erbeben muss.

Wir sind in dessen bei allem dem weit entfernt davon, um damit gleichsam haben zu wollen, da in der Wojwodschaft durchgehends kein anderer als Serbe angestellt seyn soll. Allerdings sollen da auch Nichtserben – doch quantitativ sowohl als qualitativ in der Art nur angestellt werden, dass der Name Serbien zu keiner Illusion herabsinke – die meisten Stellen da Magyaren, und magyarisch gesinnte sonstige Nichtserben einnehmen, die die den Serben zugesagte nazionale – also jedenfalls serbische Verwaltung in Nichtserbischer – sogar, wie es jetzt der Fall ist, – magyarischer Sprache ausführen. Diese Angestellten halten wir dürften ferner erstlich keine erklärten Feinde der Serben, und ihrer Schrift und Sprache vollkommen kundig – dann aber Männer vom unbescholtenen Rufe seyn, keine Kossuthianer, die wie natürlich nicht für, sondern gegen den Zweck der Wojwodschaft handeln müssen.

Aber dann sollen auch die Serben nirgends ausgeschlossen seyn. Weil wenn es zweckwidrig ist, dass in der serbischen Wojwodschaft Nichtserben

an der Spitze der Verwaltung stehen sollen – es um so unzweckmässiger seyn muss wenn die Verhältnisse dieser Verwaltung so wie es jetzt der Fall ist, in den höheren Gliederungen ohne aller Mitwirkung der Serben geregelt würden.

Unsere Gegner werden hierauf ganz gewiss abermahls nach ihrem herkömmliche Brauch damit kommen, dass die Serben keine geeignete Leute dazu haben. Wenn man jedoch nur halbwegs sich die Mühe genommen haben wird um auf die Sache näher einzugehen, so wird man bald zu der Überzeugung gelangen, dass dies nichts als blosser Machiavelismen sind, da die Serben juridisch ausgebildete Individuen bestim[m]t mehr als jede andere Nation haben, die nach dem täglichen Beispiele für politische Bedienstungen gleichfalls sehr gut zu verwenden sind, – dann aber ist und bleibt einmahl jede Bevorzugung unzulässig, wenn die ausgesprochene und allen Völkern der Gesamtmonarchie garantierte Gleichberechtigung zur Wahrheit werden und ihre für den Bestand der Monarchie so wohlthätigen Früchte bringen soll. Und am Ende dürfte es denn doch auch einmahl schon an der Zeit seyn, wenigstens den Versuch damit zu machen, ob denn doch die Serben in der That keine Befähigung für höhere Stellen besässen? oder wäre dieses nicht etwa nur ein von ihren Gegnern ersonnener Vorwand, um damit ihre fernere Oberherrlichkeit, von der sie sich so schwer trennen, zu begründen.

Wir glauben unmassgeblich, dass für die strenge Ausführung dieser Massnahmen ausser der jedenfalls wünschenswerthen Berücksichtigung der Gleichberechtigung, bei den Serben auch der weitere nicht minder wichtigen Grund nicht zu verkennen sei, um ihre Zustände dadurch endlich einmahl so zu stellen, dass sie für jedermann wünschenswerth und nicht abstossend erscheinen, wie sie bis jetzt waren. Ein Grund, der unverkennbar diese Massnahmen für die weiteren Zwecke, die man bei der Errichtung der Wojwodenschaft im Auge haben musste, als sehr zweckfördernd, wo nicht unerlässlich nothwendig herausstellt.

Zum Schlüsse werden noch Stück Eingaben hier beigegeben, die die besagten Verhältnisse näher bekunden, und die Gefertigten zur Abfassung ihrer gegenwärtigen Denkschrift gleichsam mitveranlasst haben.

(АСАНУК; ПМА“Б“; непер)

ÜBER EINE AN DIE ÖSTERREICHISCHE REGIERUNG GERICHTETE
DENKSCHRIFT BETREFFEND DIE ZURÜCKSTELLUNG DER SERBEN
IN DER MONARCHIE UND SERBISCHEN WOJWODSCHAFT

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag geht der Verfasser von einem Aufenthalt des serbischen Patriarchen Josif Rajačić, sowie auch von serbischen kirchlichen Würdenträgern und

angesehenen Anführern des serbischen Volkes, 1849–1851 in Wien. Alle diese Persönlichkeiten waren Zeugen bei der Errichtung der Serbischen Wojwodschaft und des Temeser Banats und haben sofort eingesehen, daß die herrschenden Kreise die Absicht hatten, die Bezeichnung „serbisch“ nur formell gelten zu lassen und die eigentliche Macht in den Händen der Nichtserben, vor allem der Ungarn, zu belassen, indem man die Serben als ein Volk hinstellte, das noch nicht reif genug sei, um die Verantwortung für eine eigene Selbstverwaltung übernehmen zu können. Mit einer solchen Stellungnahme wollte man selbstverständlich auf die österreichische öffentliche Meinung Einfluß nehmen. Der anonyme Autor der Denkschrift, die er an die österreichische Regierung gerichtet hat, suchte mit Argumenten diese im Interesse der Ungarn geführte Propaganda zu widerlegen, indem er den Standpunkt vertrat, daß die Serbische Wojwodschaft ihre eigene nationale Verwaltung auf Grund des historischen und naturgegebenen Rechts und des kaiserlichen Patents aus dem November 1849, mit dem die Wojwodschaft begründet wurde und der Kaiser den serbischen Wojwoden ausgerufen hat, mit vollem Recht beanspruche.

Славко Гавриловић

ДВА ДОКУМЕНТА О СРПСКО-РУМУНСКИМ ОДНОСИМА У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА

САЖЕТАК: У овом студијском прилогу аутор износи основне, битне податке о српско-румунским („влашким“) односима унутар Карловачке митрополије у току XIX века. Он полази од српско-влашке верске и културне симбиозе, оствариване током XVIII века, корисне за оба народа, а потом указује на промене до којих је дошло у првој половини следећег века, које се карактеришу сепаратизмом Влаха, односно њихове световне и духовне интелигенције и њиховом агресивношћу према свему српском и словенском у цркви и у друштву, о чему речито сведоче и писма ходошког архимандрита Емилијана Кенгелца и лугошког прота Јована Атанасијевића, упућена у Карловце митрополиту Јосифу Рајачићу, која аутор прилога овде објављује у целости.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Власи, Банат, Поморишје, Арад, Лугош, манастир Ходош, црквени спорови, прота Рац и Марки, архимандрит Емилијан Кенгелац, прота Јован Атанасијевић

*

У току XVIII века односи између Срба и Румуна (у изворима: *Влаха*) у Карловачкој митрополији били су присни, нераздвајни и обострано корисни. Захваљујући српској црквеној јерархији, Србима-епископима, протојерејима, манастирском духовништву и мирском свештенству, Румуни у Митрополији су се одупирали унијаћењу коме су у Угарској, а нарочито у источном делу Баната и Поморишју, били изложени током целог XVIII и прве половине XIX века. За њих је посебно било значајно то што су у оквиру Карловачке митрополије постали судеоници српских народноцрквених привилегија.

Међутим, постепеним стварањем интелигенције код Румуна и слабљењем, односно романизовањем српског грађанства у Банату и Поморишју, као и умножавањем румунске а смањењем српске популације, ствари су се почеле мењати и кретати у правцу слабљења, а потом, у крајњој линији,

раскидања српско-румунске верске, па и културно-политичке симбиозе у тим крајевима.

Неповерење, спорови па и отворена борба између двеју националних заједница, српске и „влашке“, узели су маха од отварања учитељске школе у Араду 1812, кад су румунски професори и катихете Цикинђал, Михуц и Ђаконовић, које је митрополит Ст. Стратимировић сумњичио због склоности унији, поставили захтев да епископ у Араду, а касније и у Вршцу и Темишвару, буде румунске народности и кад су почели оптуживати Србе да Румуне запостављају и у духовном и у политичком погледу, пошто се не брину о њиховом просвећивању и општем добру. Стратимировић је порицао истинитост тих оптужби и доказивао супротно, указујући при том на општу неразвијеност „влашке“ средине у којој нема ни племства ни значајнијег грађанства, а њено сељаштво стоји на најнижем степену цивилизације и културе. Ипак, поткрај 1820-тих година, он је почео да чини уступке па је дозволио да арадски епископ буде Румун, а вршачки и темишварски епископи требало је да се служе румунским језиком. Пошто се Румуни нису тиме задовољавали, а будући да су у најисточнијим епархијама Митрополије били у већини у односу на Србе, они су црквене општине преузимали у своје руке а у ранијим српским црквама почели су тражити богослужење и верске обреде на свом, румунском језику, а затим су прешли на избацивање из цркава српских матрикула и богослужбених књига, на протеривање Срба свештеника и учитеља, на захтев за поделу манастира, што је изазвало огорчење не само српске јерархије него и грађанства и интелигенције, који су доказивали да су манастире и цркве по градовима подигли српска властела, трговци и занатлије, да су им патрони и мецене готово искључиво били Срби, као и да су Румуни свој значај у Угарској, уколико га уопште и имају, дугују Србима и српским привилегијама.

У целини узевши, Срби су сматрали да би раздвајање било штетно за обе народности, које су угрожене од унијаћења и мађаризације, али су у реаговању на кораке Румуна били подељени: једни су тражили да се Румунима пружи одлучан отпор, а други да се са стањем треба мирити и припремити се да се сопствени интереси благовремено заштите у случају одвајања, а да се братски и пријатељски односи двају народа одрже и развију бар за будућност.¹

*

Из обимне грађе која се односи на српско-влашко сукобљавање издвајамо, засад, два извештаја непосредно пре избијања Револуције 1848. Први је 30. јуна/12. јула 1847. писао тадашњи архимандрит манастира Ходоша, Емилијан Кенгелац, а други, засад, недовољно познати из Лугоша, Јован Атанасијевић от Ваљепаја. Оба извештаја упућена су у Карловце митрополиту Јосифу Рајачићу, који их је примио на знање.

¹ Славко Гавриловић, *Срби у Хабсбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века*, у: Историја српског народа, књ. V/2, Београд, СКЗ, 1981, 41–42.

Непосредан повод за писмо архимандрита Кенгелца било је отимање од Срба у Араду њихове, дотад заједничке цркве и избацивање српско-словенског језика из употребе у њој, за што је оптуживао арадског проту Раца и његовог рођака (?) епископа Герасима Раца, као острашћене анти-Србе. Кенгелац је разоткрио и намеру Влаха да се домогну Текелијине цркве у Араду, као и њихову благонаклоност према унији и католичанству. Он, лично, сматрао је да би потпун раскид између агресивних Влаха и деморалисаних Срба био најбоље решење за обе стране. Уколико пак до тога не дође, Власи ће продужити да Србе потискују, омаловажавају, клевету и користе се оним што су Срби створили у оквиру црквене заједнице с њима. А, од тога, у крајњој линији, све ће то бити у интересу унијата.

Избацивање од стране Влаха из заједничке цркве у Лугошу свега што је „словенско“, било је повод за писмо проте Јована Атанасијевића, који се жалио због сталних напада Влаха на Србе, на изругивање, изазивање и друге непријатности са њихове стране, у чему је предњачила група око проте Јована Маркија. Прота Атанасијевић при томе тужио се и на равнодушност Срба, па и на подршку коју су неки угледнији Срби показивали према влашком сепаратизму и расрбљавању свог народа. Он, лично, имао је „слабу надежду“ да ће драги Бог тамошње Србе „са ревностију, слогом и духом народности [да] обдари“.

*

Оба ова списа, као документа неоспорног значаја, објављујем ради критичнијег сагледавања, почешће идеализованих српско-влашких (румунских) односа; чиним то према оригиналима тих списа у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима са својим интервенцијама на тексту, унетим у угласте заграде, и најнужнијим коментарима уз саме текстове.

У целости списи гласе:

I

ВАША ЕКСЦЕЛЕНЦИЈА Господине и Архијерарше Милостивјејшиј!

Арадска катедрална црков предана је на самиј празник храмовиј, то јест на Иван-дан, у сљедству новјејше отпушченог Земаљским совјетом² на овдашњег дијецесана интимата, Власима аки искључителна сопственост, са коначним изоставленијем славенског – или као што су Власи у својем то-муже мјесту поднесеном рекурсу изложили, руског – језика. Преданије ово совершио је *ex commissione ep[iscop]ali* арадскиј протопресвитер у цркви

² Земаљски совјет = Угарско краљевско намесничко веће у Будиму.

пуној народа, за чим је абије и всевалахијскоје богослуженије сљедовало. Овдашње Сербље, који се ту же да у предмету том, и поред поднешене подобајушчим мјестам повторене молбе, никад прислушани били нису, таковоје имјенија церковног ухитреноје похишченије, и того у храму Божијем клопотноје публикованије, тако је огорчило да су кромје двојице-тројице сви прочи абије из цркве изишли.

Огорченије ово умножава се јошт и другими причинами, које како арадске, тако и све у околини овој живеће Сербље до малодушија приводе. Такове јесу: што прота арадски Рац,³ аки презес Дијецезалног конси-сторија, под извјетом да се не би Власи због србског језика, којим се у гдјекојим црквама поред влашког служи, унијати свуда, гди се јошт по штогод славенски налази, вељенијем као као што каже епископовим изте-рује, гди пак славенски бити мора, онде и влашки уводити свешченицима налаже, да с тим и оно мало число Србаља, пре него што је сама судби-на закључила, силом повлаштити ускори.

Што арадски Власи, цркву тамошњу похитивши, сви до једног сами су пришелци, и што исти, аки свију агитација влашкиј коловође, јавно грозити не устручавају се, да ће сад, имајући тако јавну и доказану Земалског совјета наклоност, и на Текелијину церков⁴ ударити и о присвојенију онолико манастира, колико числу Влаха соотвјествује, што скорије поста-рати се. Они су на тај конец на све стране емисаре отпустили, да гди је нужно код обшчества и дикастерија своје планове промичу. Што даље, и овдашњи дијецесан подобнима претњама своје гнусне погрде јавно против Србаља вообшче просипајући, исте с тим даље смушчавати пакостно при-лаже што не обињујасја пред својима дворани и млађима арадске Сербље Циганима назива и прети им да ће се што скорије и у Текелијиној цркви влашки служити. Он говори да ће Консилијум Власима противу Србаља, који су ово царство изневерили и у Русију се изселили, све по вољи чини-ти да ће се у том на све прошње влашке, не от србског митрополита, но от њега, који је такође у дијецеси својој митрополит, надлежне информа-ције искати. Он је сад, особито от како су Ваша Ексцеленција новјејше наложили му *ut de Praesidio prospiciat*, јавно притиву Србаља са Власима дјелати почео, и већ је учредио да су овиј њима познатим путем сходне корак за моје из Ходоша – гди сам *insolito modo, non obstante ep[isco]pali protestatione* пристављен – уклоненије, а Попескулово,⁵ у м[о]н[ас]ти-ру убо за настојатеља и архимандрита, у дијецеси пак за генерал-викарија поставленије учинили, ту жећи се купно на Вашу Ексцеленцију да сте лу-кавим начином еп[ис]к[о]пског човека Попескула, који је оном десна рука био о[т]узели да само са овдашним м[о]н[ас]тирем по Вашој вољи распола-

³ Прота Рац био је, вероватно, рођак тадашњег арадског епископа Герасима Раца, под-ложног утицајима влашко-румунских интелектуалаца у својој епископији.

⁴ Текелијина црква имала је велики значај у прошлости Срба у Араду као средиште њиховог духовног и друштвеног окупљања.

⁵ Попескул, архимандрит, засад недовољно позната личност.

гати можете, а не знам како је сам еп[ис]коп фишкала Савича к Вашој Ексцеленцији с молбом коју је истиј у о[т]суствију Ваше Ексцеленције Г-дину Стеф[ану] Хаджичу саопштио,⁶ шиљао да се Попескул из Арада због тога уклони, што је истиј еп[ис]к[о]пову снаху протиницу облстити ходио – Власи о добром успјеху своји предпријатија напред се хвале по тому, што је вишим мјестом познато да Срби по црквама и м[о]н[ас]тири рускиј језик и књиге имају. Они поступке своје, као што се примјетити даје, по њеком већ о[т] давна скројеном плану управљају. Тако, да би као што сад прете, и код Текелијине цркве са влашењем успјети могли: навели су јошт пре више времена арадског пароха Атанацковића,⁷ који је поводом своји гнусниј поведенија, из духовног код Србаља поповјеренија са свим испао, но о[т] еп[ис]к[о]па управ за то протежиран бива, те је против поменуте цркве епитропа, једну, с вједомостију еп[ис]к[о]па, бировом Србом устројену тужбу, у којој излаже да су епитропи ониј находившесе при вопросној цркви влашко ев[анг]елије сакрили, Консилиуму⁸ поднесао, о[т]куд кад је тужба та Консистиријуму у време боловања еп[ис]к[о]повог на извидјеније низпослата, торжествено се с[вја]шченик тај у Консистиријуму, основаниј доказателства в подкрјепленију тужбе своје не имајући, изјаснио: да му је то чинити о[т] самог еп[ис]к[о]па наложено; јављено убо Консилијуму буде о[т] стране Консистиријума да је изложеније тужителево неосновано, с тим обаче Консилијум, по свој прилици о[т] Влахов расположениј недоваљавајући се, наложио је предмет тај мјестному Магистрату варошком строжајше изследовати. Другу је тужбу, опет бировом Србом уготовану истиј парох Атанацкович всевисочајшему мјесту противу Србаља арадскиј о[т]правио, у којој излаже да Србљи Влахе недостојно угњетавају, еп[ис]к[о]па, што је Влах, гордо презиру и друга многа измишленија наводећи, којима Србље вообшче на најподлији начин оклеветава. Зато су га Власи, приликом оном, еп[ис]к[о]пу препоручили да га у протекцију своју против нападенија србскиј узме, кад су овому на ходатајство у присвојенију С[вја]то Иванске цркве осведочено, благодарствена воздали.

Ово знам из уст консистиријалног нотарија Антоновића,⁹ који је Бога на моје људе у Араду мећао, док ми нису поручили да се с њим састанем. Он вели да еп[ис]к[о]п мора у памети дирнут бити, ибо је с тако строптивим људима у сојузу и такве је претеране ствари већ починио и чинити намјерава да ће нечувени покори у овој и кромје тога до зла Бога запушченој дијецеси слједовати.

Што на конец видећи Србљи, каквим су начином церков С[вја]то Иванску изгубили, основано се боју да се и у прочем претње влашке и еп[ис]к[о]пове не испуне, ибо добро знају да Власи – ползујући се обшчим

⁶ Стефан Хаџић, правник, блиски сарадник и пријатељ митрополита Рајачића.

⁷ Засад ништа не знамо о каквом „нечасном“ његовом поступку је реч.

⁸ Конзилиум = Угарско намесничко веће.

⁹ Нама, засад, непозната личност, очигледно из угледне српске куће Антоновића из које су раније потекла значајна војна и црквена лица.

противу Славенства криком,¹⁰ и наш церковниј језик, не взирајући на то-го сједу древност, и много старше нег што су Руси до историческе знаности дошли, сушествовање, језиком руским пакостно га називају, само да с клеветом таковома лакше до своји намјеренија противу Србаља код мађарскиј дикастерија успјети могу – јавно на пропаст србске јерархије иду! Зна се пак и то, да ће из руку Србаља једанпут истргнуто ма којег имена имјеније церковно, кад тад унијатима припасти. Власи бо, не довољавајући се общчим са Србљима имјенија церковног уживањем, за то га само на своје име пограбити желе, да га после управо унијатима, којима су учени Власи срдцем и душом о[т]дани, с тим лакше предати могу.

То овиј предјела Србљи знајући и предвиђајући, ратосиљају се Вла[х]а и воледу да се сви Власи и поунијате, него да им са собственим својим и својих пожертвованијем концесије чинећи, такове после на своју штету и срамоту у рукама вражијима гледају!

Влашки овај са црквом арадском поступак и ниова већ изјављена и далша непријателска намјеренија ожесточила су и оне србске синове који су досад најравнодушнији прама цркве своје бити видели се. Тако сад Петар Чернојевић,¹¹ поставио се на врху ониј арадскиј Србаља, који су на сваке крајности припасти готови само да Власима похишчено опет из руку избију. Они не жале толико ни за црквом, колико им је срамота да су такова непријателства и клевете противу своје светиње о[т] ониј људиј дочекали, који су до данас равне с нама како у цркви тако и у народним Привилегијама користи уживали и који се о[т] свете јерархије, непрестано странпутицом идећи, очевидно и својевољно цепају, желећи с тим себи неку особиту будућност уготовати!

Сад већ и унијатскиј св[ја]шченик арадскиј јавно проповједа да с тим што је Консилијум Св[ја]то Иванску цркв Власима присудио, купно је унијатима готов катедрал опредјелио. Ово весма вјеројатно види се бити о[т] туду што су унијати зимус са неколико само стотијна фор[инти] већ прилично число Влаха о[т] арадске простоте придобили, и сад само јошт 1.000 fl. ср[ебра] на сиротињу влашку у Араду подјелити требају, да и већину душа, а с тим и цркв ону придобију!

То боли сваког праводушног Србина, то и арадске Србље премного печали, што цркв насилно изгубише и због клевете језик свој из оне изгнан видише по једној само јединовјерија со Власима причини, које иначе, ни сами претерани мађаромани, ни у којем случају улучити не би могли. За то на сваке мисли падају, једни веле да се покалвине, а други да се право р[имо]католиче. И јошт их та једна само надежда пита, и о[т] крајности уздржава, што мисле да је Консилијум предкоснуту интимацију о реченој цркви – *velut in questione communem statum Eccl[es]iae concernente,*

¹⁰ Мисли се на панславизам због кога су Срби у Монархији жестоко нападани, посебно од стране мађарских политичара и јавних радника.

¹¹ Петар Чернојевић, гроф, у то време поджупан Арадске жупаније, иначе привржен мађарским политичким странкама, а 1848. комесар мађарске владе.

коју по канони наше Православне цркве нити митрополит без еп[ис]к[о]-пов нити еп[ис]к[о]пи без митрополита решавати могу – uniteraliter без сваког Ваше Екскеленције прислушанија, довољавајући се само оном у име овдашњег еп[ис]к[о]па, који у оно време ни за себе није ни знао, а јошт мање подписати се могао, притиву већ донешене у предмету том детерминације консисторијалне, чрез бирова Срба et Comrag[nie] устројеном и у тајности експедираном информацијом, отпустио. Антоновић бо говори да је зимус еп[ис]к[о]п приликом свог боловања, на положениј му о[т] Консилијума ради поднесенија информације у призрјенију С[вја]то Иванске цркве terminum graeculsi, чрез Консисторијум тому же мјесту о[т]говорити дао, да он као тежко болестан, није у стању налогу томе удовлестворити. За овим о[т]говором, абије о[т]пушчен буде адурсоријум којим се то исто удјелати Косисторијуму налаже.

У сојузу овог сазвани буду о[т]мјенији влашки протопр[есвите]ри и асесори, који предмет тај по дугом и совјестном разсудженију, не гледајући што се само један прота Рац једијаше, на корист Србаља рјеше, и по рјешенију том искану информацију воздати закључе. О закљученију обаче исвјешчени о[т] проте Раца, Власи похите под предводителством бирова Срба ко еп[ис]к[о]пу и код овог толико успеду да је тицајућа се акта ноћу после 11-г часа о[т] нотара Антоновића изискати, вопросну информацију, које концепт још ни данас inactatus није чрез бирова Срба устројити и потајно експедирати дао, са чим је таки и Аркошиј фишкал у Будим, гди се јошт и данас находи, о[т]путовао. Таквим је начином закљученије консисторијално, које Србљи у рукама имају, осујећено, таквим су путем Власи до вопросне цркве дошли!

За бирова Срба сви вообшче казују да је многостручно заплетен и весма десператног стања. За то и држе да што год он у име влашке народности куша, то све за унијате, којима је себе продао, преправља. Овај човек, ползујући се неповолностима у глубину којих је овдашњи дијецезан погружен, тому своју и својих јединомислеников помошч противу нападенија, као што веле, Ваше Екскеленције и тужбиј овдашњи Србаља, крјепко објешчава. Тим је начином Серб тако себи еп[ис]к[о]па подчинио да све важније предмете, кријући такове и од фишкала и о[т] Консисторијума, по совјету само и наведенију онаго о[т]правља, а не зна бједник да га Серб и Власи никада трпити нису могли и да се управу о[т] то доба, о[т] како је еп[ис]к[о]пом постао, Власи о њему љуто соблазнавају, што као такав, не уме себи вњешњег аукторитета дати.

Ја сам једном приликом у Араду, у кући Светозара Риђичког, гди су тобож племићи и знатнији Власи случили се, сведок морао бити најгнуснији погрда, које су истиј предамно противу еп[ис]к[о]па просипали и које сам ја о[т]суствујућем из човечности заступавајући, по могућности возражавати силио се. Власи сада еп[ис]к[о]па само као једно средство, којим до јошт гдјекоји намјеренија своји доспјети желе, сматрају, а после, увјерићете се Ваша Екскеленција, оставиће га и сами ће гледати да га оборе, а

другог на мјесто његово попну. Они желе да им еп[ис]к[о]п просто племство предводи и њима к службама комитатским поспјешитељ буде. Као што се јавно говори, Серб је ово дана у Варад¹² унијатском еп[ис]к[о]пу о[т]ишао да код овог објешчано му добара директорство утврди!

Опростите милостивјејше мојему пространству и дерзновенију, ја сам рад Вашу Ексцеленцију о свима окресностима вјерно увједомити. То судим, да сам као Србин и син оне цркве, у којој сам ређен и снабђен, и непозван чинити дужан, а при том, по мјерје ограниченог увиђења мог, сљедушча јешче високому разсужденију доставити.

Кто је бодрим оком све дуготрајуће тежње влашке пратио, тај се је досад пуно увјерити могао, да су они о[т] православне јерархије наше духом већ давно о[т]пали; и сад, будући да о подјеленију и грабленију имјенија церковног лукаво настојавају; на то иду да се и самим дјелом о[т] сваког с нама обшченија церковног о[т]цјепе. Тиј бо људи, све што је србско пакосно презирући, нису никад, као што би једновјерна браћа иначе чинити имала, жеље своје и тјаготе духовне, путем духовног надлежательства искали, но свагда су странпутицом к помоћи непријатеља цркве наше, унијатскиј сирјеч и римскиј еп[ис]к[о]па и високодостојника прибјегавали. За то је већ близу оно време, гди ће нужда цркви нашеј управ наложити да Влахе њивој судбини собственој, из више причина оставити ускори:

1) Што су они, као што је горе примјечено, већ давно о[т] наше церковне зависимости духом о[т]цјеплени; 2) Што само са крајном штетом славне народности наше и даље с нама у једновјерију чувани бити могу; 3) Што ништа или весма оскудно на обштеполезна заведенија прилагајући, у користима тјех по једној само причини јединовјерија, равноје с нами во всем, а многажди и преимувшествоноје претендирају участије, које, ако им се о[т]каже, всевозможна препјаствија успјехом нашим полагајући, на похишченије имјениј и чести церковних, прешченијама и странпутицом устремљују се; 4) Што њи само јошт један изглед за грабежом знатнији користиј церковниј держи да се већ и самим дјелом о[т] сваког с нама сојуза церковног не о[т]цјепе и тамо не поврве гди им се златни објешчавају брегови.

Причине ове могу поне у толико подвизателне бити, да Србљи Влахе на свак случај са готовим антидотом дочекају, сирјеч, приуготове вопервих средствијем једне народње депутације икономическу всего имјенија церковног сепарацију, и то о[т] мјеста до мјеста гди Србљи са Власима помјешани живе, опредјеливши шта је србско и шта је влашко, а церков, гди се не мож' доказати чија је, по учињеној предварително процјени, странама на произволеније оставити да једна другу по достојанију исплати. У сојузу са овим имало би се непосредствено и списаније народа у призрјенију националитета под једносјел совершити и потом Власима влашког а Србима србског душепопецитеља мимо сходног числа капеланом, купно и зва-

¹² Мисли се на Велики Варадин (Gross Wardein, Nagy Varad) у коме су столовали нај-агресивнији унијатски и католички епископи, а у то време злогласни епископ Самуило Вулкан.

није дјетонаставников о[т]прављати имушчих, опредјелити. Ово би се учредити имало, само у дијецесама банатским и Арадској, гди би потом Сербљи по досадашњој конвенцији једног дијецесалног еп[ис]к[о]па, по обстоятелствам љети у Вершцу а зими у Темишвару ресидирајућег, и једног суфрагана¹³ у Бездину или Ходошу купно настојателствујућег мимо Консistorијума за поморишке Сербље потребног снабдјети имали: Власима пак на произвољеније оставити да себи у сојузу са Ердељем колико хоћеју число еп[ис]к[о]па или, ако њиови еп[ис]к[о]пи и даље под духовном србског митрополита зависимошћу остати не би хотјели, да и собственног митрополита поставити и снабдјети можеју. И будући да су еп[ис]к[о]пска добра со свима м[о]н[ас]тири и по гласу Привилегија искључителна собственост србског народа, и као таква у обшчу со Власима – који по вједомости историческој, у Монархији овој прежде пришествија Србцов нити собствене јерархије нити својих м[о]н[ас]терјерј имјејаху – дјелбу не спадају: да се ипак Власима, докле с нама у једновјерију пребуду, постризи за церковне из монашества сановније,¹⁴ у два-три сремска м[о]н[ас]тира опредјеле!

Ово би боље било, да сами удјествовати благовремено ускоримо, док нас није трећиј кто дјелити и цјепати стао; ибо ћемо тада бојим се (?) у свему као и Арађани са црквом проћи и у собственем пред свјетом уваженију дубоко пасти, ако влашком безобразлуку мужествениј о[т]пор дали не будемо. Они бо стојећи у неком мрачном созаклетију, које нам и народност и церков упропастити прети, да би насртања своја противу нас тим безбједније произвести могли, једним истим лукавством на сугубиј начин послужују се, јерархији сирјеч са унијом прете, а дикастеријам улагују се. За то, ако би се гореописано подјеленије предузети имало, треба их како пред народом нашим, који се на свјак случај на крајност ту предварително приуговорити има, тако и пред прочим разумним свјетом, аки варалице подле обнажити. Онда би сам смјео мој живот подјемчити да Власи после вопросног подјеленија ни једну цјелу годину у нашем благочестију издржали не би, и тад би се најбоље видало куд су и за чим су тежили!

Взирајући пак на садашни дијецесе Арадске замјешателства и обстоятелствам сходноје тјех уврачеваније, необходимоноуждно јест каквоје нибуд промотреније о истој дијецеси јеже скорше учинити, или сирјеч по донињешним о искључимости овдашњег дијецесана, имја своје ни днес јешче подписати могушчаго, податком, ашче такови Вашеј Ексцеленцији доволни бити видјатсје, администратора тому опредјелити или предварително средствјем ближајшег еп[ис]к[о]па, јему же би купно индивидуум Ваше Ексцеленције придан бити могл, без о[т]ложенија во Арад испосланог, уншеје о поколебаном и духа и тјела ондјешњег еп[ис]к[о]па состојанији и нових искључителности јего податцјех удостовјереније, о[т] нотарија, фишкуса и других членов консistorијалних прибавити и по том топерв о приставленији вопроснаго администратора милостивјејше учредити. За сеј сл-

¹³ Помоћник епископа.

¹⁴ Чиновници, достојанственици.

чај сходњејшиј по внутреном и совјестном увјеренију мојему будет бездинскиј архимандрит Маширевич,¹⁵ и по близкости о[т]стојанија јего к Араду и познатом јего умјереном и мудрому со Власима, их же језик доволно знајет и у нихже популаритета имјејет, обхожденија начину.

Закључително јешче примјетити вкупноже и молити глубочајше усуждајусја, јако ниње поводом тјем, что Власи несвојственным образом м[о]н[ас]тир Ходош похитити ишчут, најлучша јест прилика, тој же м[о]н[ас]тиро[т] својего дијецесана давно уже презрјениј, и о[т] всјакаго даже прописанаго сојуза официоснаго искључениј и междутјем прјамој Вашеја Ексцеленцији зависимости абије подчинити: да не аз, иже премногаја служенија незаслужно терпљу, и о[т] давна запушчена дисциплина домашња, котору без извјестнаго надлежателства и вјашчшаго аукторитета трудно точију держати могу, и прочеје бједствујем. И дондеже не уznam, што с Ходошем сбудетсја, ниже на необходимонужднија репарацији, ниже на изглажденије страдателних долгов – хотја о потребних на все сије средствах, с лишенијем даже мње аки настојатељу позвољених угодности, ревностњејше пекохсја – чтонибуд приложити буду.

В прочем високим архијераршим милостем смирењејше предан, с глубочајшим страхопочитанијем и цјелованијем с[вја]тија десници изумру

Вашеја Ексцеленцији
В М[о]н[ас]тири Ходоши дне 30-го Јунија [1]847.

нижајшиј раб
Емилијан Кенгелац, m.pia
Архимандрит¹⁶

На йолеђини сѣиса:
В Карловцје, 19. Јулија 847.

(АСАНУК, ПМА“А“, 753 из 1847, оригинал)

II

Ваше Високопревосходителство!
Милостивјејшиј Господине

Са височајшим почитанијем усуђујем се Ваше Високопревосходителство, као нашег архипастира и митрополиа, о поступку овдашни Влаха, сверху нас овде у Логошу обитавајушче Сербље понизњејше извјестити.

¹⁵ Самуило Маширевић, у то време протосинђел и професор Богословије у Вршцу, а од 1864. до 1870. патријарх у Карловцима.

¹⁶ Емилијан Кенгелац (1807–1885), архимандрит манастира Ходоша 1845–53, а од 1853. до 1885. епископ у Вршцу.

Вашему Високопревосходителству познато јесте, да се у Логошкој правосјерној восточној цркви о велики и главни празници при богослуженију, поред влашки, и славенски служи и поје; које уведеније путно и праведно, за живота протопрезбитера Стефана Афанасијевича сохрањено било је; ибо премда овдашње Обшчество највише из Влаха, но отмјенија част, а и благородство¹⁷ и добара притјажатели скоро из сами сербски фамилија состоји се, који лугошку восточну цркву као всеобшчу зрирајући, досада свагдар и у свако доба подпомагали јесу; и када је иста црква чрез огањ пострадала, да не би Сербља ни до данас не би ју оправили, јербо које о[т] нас овдашњи Сербља, које пак посредствијем можлиаго и милостиваго втеченија Вашего Високопревосходителства, о[т] прочи наши браћа и Обшчества сербска, као што сами рачуни церковни показују, близу 8. хиљада форинти добили јесу; да Власи и влашка обшчества ни 1. хиљаду форинти цркви влашкој дали нису.

А и у политичком призрјенију ми овдашни Сербљи сверху Влаха свагдар и у свако доба као прави пријатељи и брача показали се и њиј у свачему бранили и подпомагали јесмо; које доволно показује да непостојане у вјери на унију прелазече и послем опет натраг вратити се хотјевше Влахе свуда, а најпаче при конгрегацијама бранили;¹⁸ и за то чрез њиј са римокатолици у величајшу распру и непријатности дошли јесмо.

При рештаурацијама у вотума¹⁹ премда много можлији нежелли Власи, више смо се за њиј, нежелли за саме себе бринули и дјелали, Фрумера ген[ералног] перцептора²⁰ р[имо] католика изоставили смо и мешто њега Фогарашија Влаха избрали смо, чрез којег и до данас мерзост и препиранија трају.

Но неблагодарниј и ништа не уважавајући под новонаименоватим протопресбитером Г. Јоаном Марки прошавстаго года на Великој Госпојини при богослуженију све славенско из цркве избаце; но совим уврежденијем јошт незадоволни, без свакога узрока и повода, само из злобе и мерзости, да нас Сербље и публично обезчесте, исти дан ночу на подсмех иновераца, а и сами Чифута, са с музиком и с факлијама²¹ по вароши ишли, код гореименоватаго протопрезбитера Г. Ј. Марки, школарног диштриктуалног директора Г. Максима Паску, и бившег ген[ералног] перцептора Г. Вас. Фогараша, као поглаварма њиовима, станак и слово держали и њима у име целога народа романскаго благодареније исказали, да су њиј из тавности у просвјешеније довели, о[т] ига сербскаго избавили и Сербље из цркве њиове протерали, о[т] предречени пак поглавара на прозори радостно са благодаренијем примљени били јесу, сим изјасненијем да је одавно њиова топљејша жеља била, да се ова измена учини, и да њиов труд највечи бити хоче, такова и у будушче содржавати.

¹⁷ Благородство = племство.

¹⁸ Конгрегације = жупанијске скупштине.

¹⁹ Вотуми = гласови у скупштинама и саборима.

²⁰ Перцептор = благајник.

²¹ Факлије = бакље, бакљада.

Послем преко писама и прочу њиову брачу у Араду и Липови радостно извјестили јесу, да су сербски језик из њиове цркве протерали и Сербље у егзил послали. Но будући да нека част овдашни трговаца Герка, а и сами Влаха, ови скаредни поступка учасници били нису, и слеђујушчи дан сва ова чувши, без сумње из узрока премда су до сада толике многе помочи о[т] Сербља имали, бојечи се да Сербљи тако јако уврежени и огорчени, у будушче њиј подпомагати нечеду, а к тому садашњега протопрезбитера такођер и диштриктуалном школ[ског] директора Паскуа ништа разумније не остаје него за место и дом славенскога богослуженија бринуте се и за једнога свештеника фундацију учинити. – Само да милостиви Бог овдашње Сербље са ревностију, слогом и духом народности обдари. Но, стидим се изказати „слабе сам надежде!“

Ја и Гос[подин] Стојан Миленкович хочемо и желимо, – а Госп[один] Феодор Петрович, који је противу воље Сербља са Влаима содјејствовао, да је предречени Ј. Марки за протопрезбитера наименоват, противно ради и сотим нам одговара и отвращава да Ваше Високопревосходителство то дозволити нечеду. – Но шта можемо о[т] таковога Серблина и ожидавати, који је при једној Ген[ералној] конгрегацији²² публично као заслугу алегирало, да његова деца сербски не знаду. Ако душе чловјеческе као безсмртне знаду шта на овом свету бива, то чеду почивши наш митрополит и његов нечак Тоша Стратимировичи²³ велику радост и дику на оним свету чувствовати, да унуци Стратимировичеви не знаду „о[т] шта се разуман стиди, с тим се безуман хвали“.

О[т] стране Сербља није Влашком народу нигдар и ниучему увреда и неправда учењена, и ако је такова учињена, то само о[т] почившега Архиепископа и Митрополита Стратимировича учињена јесте.²⁴ Можно да Г. Петрович као репрезентант унука, за учињене увреде и неправде, противу нас Сербље удовлетвореније дати жели.

Ако Ваше Високопревосходителство мене са отвјетом удостојити милостивјејше благоизволу, то нижајше молим такови Gegen Retour Resepisse послати, јербо сам искусио да писма без Resepisse са поште нестају.

Мене височајшеј милости и отеческој љубови препоручујући, десницу целовајај, са страхопочитанијем остајем

Вашего Високопревосходителства
У Логошу 15/27. фебруара 848

нижајшиј и покорњејшиј слуга
Јоан Афанасијевич о[т] Ваљепаж²⁵

(АСАНУК, ПМА“А“, 301 из 1848, оригинал)

²² Генерална конгрегација = главна, велика жупанијска скупштина.

²³ Теодор Стратимировић, синовац митрополита Ст. Стратимировића.

²⁴ Није нам јасно какву је увреду Стратимировић нанео Власима (Румунима), осим што се супротстављао њиховој доминацији над Србима.

²⁵ Атанасијевић Јован; засад без података о њему.

ZWEI SCHRIFTSTÜCKE BETREFFEND DIE SERBISCH-RUMÄNISCHEN
BEZIEHUNGEN IN DER KARLOWITZER METROPOLIE
MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag legt der Verfasser die wichtigsten, wesentlichen Angaben über die serbisch-rumänischen („walachischen“) Beziehungen im Rahmen der Karlowitzer Metropole im Laufe des 19. Jahrhunderts dar. Er geht von der serbisch-walachischen religiösen und kulturellen Symbiose aus, zu der es zum Nutzen beider Völker im Laufe des 18. Jahrhunderts gekommen ist. In der ersten Hälfte des nächsten Jahrhunderts jedoch haben diese Beziehungen eine Änderung erfahren, indem sich die Walachen bzw. ihre weltliche und geistige Intelligenz für einen walachischen Separatismus entschieden haben. Die Folge dieser Änderung bzw. Neuen Stellungnahme war eine offene Agressivität in bezug auf alles Serbische und Slavische sowohl im Bereich der Kirche wie auch der Gesellschaft, wovon die Briefe des Hodoscher Archimandriten Emilijan Kengelac und des Lugošcher Pfarrers Jovan Atanasijević an den Karlowitzer Metropolitan Josif Rajačić ein klares Zeugnis ablegen. Diese Briefe werden in diesem Beitrag ohne irgendwelche Kürzungen veröffentlicht.

Никша Смиљчевић

О ИТАЛИЈАНСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ

САЖЕТАК: На основу писама које је Људевит Вуличевић из Трста упућивао Перу Чингрији у Дубровник, а која се чувају у Хисторијском архиву у Дубровнику, саопштавају се имена једне групе гарибалдинских добровољаца у Херцеговачком устанку 1875. године. Објашњавају се идеолошке побуде италијанских добровољаца, као и других Гарибалдијевих акција. Доноси се и досадања литература о феномену учешћа италијанских добровољаца у овом устанку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Гарибалди и гарибалдинци, Херцеговачки устанак 1875, Људевит Вуличевић, Ђузепе Мацини, Италијански Рисорђименто

Осврнуо сам се, давно, на учешће италијанских добровољаца, гарибалдинаца, у Херцеговачком устанку¹. Данас могу додати неколике вести о овој занимљивој историјској појави.

Гарибалдијеви добровољци били су постали једна врста институције још у доба Гарибалдијевих подухвата у Латинској Америци, када је Гарибалди кренуо да помогне Уругвају против Аргентине. У шпанским ратовима гарибалдинци су се били извештили у четничком виду ратовања („guerra per bande”). Године 1843. Гарибалди је у Америци образовао легију од 500 војника. Потом, нарочито после Револуције 1848. године, настали су у Италији многи добровољачки одреди под различним именима („Bersaglieri Lombardi”, „Legione Africana”, „Legione Bolognese”, „Legione franco-italiana”, итд.). У рату 1859. године, добровољачки одреди били су од велике помоћи регуларној војсци, па је Гарибалди носио униформу генерала војске Краљевине Сардиније. Са познатом експедицијом од 1000 добровољаца („Spedizione dei Mille“) Гарибалди је освојио целу Краљевину двеју Сицилија. Мудри Камило Бенсо Кавур успео је да спречи да добровољачки

¹ Уп. *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Prosveta, Београд 1979, стр. 220–223. На овим страницама налази се и дотадања библиографија.

одреди постану део војске новонастале Краљевине Италије. Када је пао Наполеон III, после напада Пруске на Француску, Гарибалди је са својим добровољцима кренуо у помоћ Француској и код Дижона је остварио значајну победу, која ипак није могла да спречи да Француска изгуби рат. Гарибалдијеве експедиције ван Италије биле су део политичког програма, и Мацинијевог и Гарибалдијевог, по коме једна нација не може бити слободна ако су друге нације поробљене.² Гарибалдијевој акцији у Херцеговачком устанку, као и његових гарибалдинаца, претходила је веома жива Мацинијева тајна и јавна акција у прилог устанака у српским земљама, која је нарочито била јака почетком и средином шездесетих година деветнаестог века³ У време Херцеговачког устанка Мацини већ није био жив, али били су живи његови саборци и истомишљеници, који су сарађивали са Гарибалдијем. Симбиоза Гарибалди-Мацини била је често противречна, али у једном је била сродна: тежили су обојица ослобађању неослобођених нација.

У књизи *Два џрејорода*⁴ изнео сам литературу о италијанским добровољцима која се појавила до 1979. године. Марчела Деамбросис је у два наврата писала о овом питању⁵. Дело Ђузепеа Барбантија Бродана, који је учествовао у српско-турском рату, добро је познато у нас⁶. Данас смо у прилици да изнесемо нове податке о добровољцима у устанку у Херцеговини.

У оставштини Пера Чингрије (1837–1921), која се чува у Хисторијском архиву у Дубровнику⁷, налазе се извесни подаци који бацају ново светло на учешће гарибалдинаца у устанку и који могу користити за један шири рад о интернационалном ангажовању гарибалдинаца на нашим странама. У време устанка, Чингрија је био на челу Градског већа у Дубровнику (други „приседник), а Људевит Вуличевић је преко Пера Чингрије, из

² Вид. Angelo Tamborra, *Garibaldi e l'Europa. Impegno militare e prospettive politiche*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, Ufficio Storico, 1983, pp. 251. Важне податке доноси такође Angelo Tamborra у студији *Questione veneta e progetti di azioni garibaldine dalla Dalmazia all'Europa centrale u Conferenze e note accademiche nel primo centenario dell'unione del Veneto all'Italia*, Padova 1968, pp. 81–95. Уп. и Eugenio Porovich, *Garibaldi e l'Oriente*, Rivista Storica del Risorgimento italiano, I, 1896, n. 3–4, pp. 310–320.

³ Уп. Nikša Stipčević, *Macini i srpski liberali*, двојезично, у *Macini 2005, zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestogodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija*, Beograd, 25. maj 2005, Novi Sad 2005, стр. 16–45.

⁴ *Нав. дело*, стр. 221.

⁵ Marcella Deambrosi, *La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani all'insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875–1876 e alla guerra di Serbia*, Atti e Memorie del Museo del Risorgimento di Mantova, *Studi garibaldini*, a cura di R. Giusti, Mantova 1967, pp. 33–82; *La partecipazione dei garibaldini e dei repubblicani veneti alla insurrezione di Bosnia ed Erzegovina (1875–1876) e alla guerra di Serbia*, Atti del III Convegno di Studi Risorgimentali, Vicenza 5–6 giugno 1976, pp. 181–183.

⁶ Giuseppe Barbanti Brodano, *Serbia*, Bologna 1877; друго издање под насловом: *Sulla Drina Ricordi e studi slavi*, Bignami, Milano 1978, и превод на српски *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Српска књижевна задруга, Београд 1958.

⁷ HAD, RO 161 – 8. В. а.

Трста, упућивао италијанске добровољце у Херцеговину⁸. Вуличевић је био човек изузетно немирна духа, опседнут верским противречностима. Дивио се Николи Томазеу, па је чак настојао у свом књижевном раду да пише у складу са етичко-религиозним начелима овог великог италијанског писца родом из Шибеника, а поштоваоца српске нације. Вуличевић је објављивао радове у новосадској „Застави“, задарском „Српском листу“, и „Дубровнику“, као и у италијанским часописима и новинама. У тршћанском листу „Il Cittadino“ полемисао је са Евгенијем Поповићем који је подржавао монархијску струју црногорске опције, ону која се ослањала на Књаза Николу, а Вуличевић је био уз Мићу Љубибратића, који се ослањао на Србију⁹. Вуличевић је део велике породице српских књижевника. Анђело Тамбора је године 1986. објавио врло занимљиву књигу о овој личности¹⁰, чија су целокупна дела објављена у Београду 1909. године са предговором Васе Стајића. У архиву евангелистичке цркве валдеза, Тамбора је пронашао потпуно нове податке о животу и раду Вуличевића. Овај наш списатељ и проповедник, рођен у Цавтату (1839) а преминуо у Напуљу (1916), где је сахрањен о трошку Краљевине Србије, ушао је најпре у фрањевачки ред, да би из њега иступио и постао свештеник у Истри, па учитељ у Трсту. Године 1882. приступио је Цркви валдеза, проповедајући евангелистичку веру. Црква валдеза има дугу историју. У 12. веку, негде после 1170. године, Пијетро Валдо из Лиона био је образовао верску скупину која је желела да цркву приведе апостолском сиромаштву, што ће потом учинити Фрањо Асишки. Осуђивани од Римске цркве, валдези су потом пришли протестантима, а данас су окупљени у заједницама у високим долинама Пијемонта, а и у Риму имају свој храм. Вуличевић је постао горљиви валдежанин, што је одговарало његовом проповедничком патосу. У време устанка у Херцеговини, Вуличевић је био у Трсту.

У наведеном фонду Хисторијског архива у Дубровнику, сачувано је неколико писама Вуличевићевих која нам пружају важна обавештења о италијанским добровољцима. Писмом од 1. септембра 1875. из Трста (устанак се ширио између јула и августа), он упућује Чингрији Лучана Монталтија (Luciano Montalti), „добровољачког официра у свим ратовима, а 1870. капетана с Гарибалдијем у Француској“ („ufficiale dei volontari in

⁸ У Дубровнику је постојао читав Одбор за помагање устаника; на челу му је био Перо Чингрија, а чланови: Антун Селак, Јаков Ђивановић, Божо Бошковић; уп. напомену Петка Луковића у ниже нав. *Дневнику* Косте Грујића, стр. 30; што чврсто потврђује да је Аустро-угарска у почетку подржавала Херцеговачки устанак. Такви одбори су постојали и у Сплиту и Задру.

⁹ Уп. Ennio M a s e r a t i, *Eugenio Popovich D'Angeli tra Italia e Montenegro*, in *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento, Studi in onore di Elio Apih*, „Civiltà del Risorgimento“ n. 52, 1996, pp. 219–248. Енио Мазерати је написао малу монографију о Евгенију Поповићу, врло исцрпну, засновану и на рукописима и преписци Е. Поповића који се налазе у архиву Отаџбинског музеја у Трсту (Museo di Storia Patria). Ова биографска студија је веома важна за свако даље проучавање италијанско-српских односа у овом периоду.

¹⁰ Angelo T a m b o r a, *Ljudevit Vuličević fra Slavia e Italia*, Roma, Istituto per la Storia del Risorgimento italiano, 1986, 169 pp.

tutte le campagne e nel 1870 capitano con Garibaldi in Francia”). Из писма се види да с њиме путује према Херцеговини још један Монталтијев пријатељ. Вуличевићу их је препоручио Роберто Гали (Roberto Galli), уредник листа „Il Tempo” у Венецији. Чингрија је требало да их упозна с путем и средствима којима ће стићи до свога одредишта. Два дана потом, 3. септембра 1875, опет из Трста, Чингрији је упућено писмо, а доноси га уредник листа „La Nuova Torino”, који путује у Херцеговину да би се обавестио о покрету: „Овај одлични господин долази да види и проучи покрет наших преко брда, и нека би се сви могли вратити у своју отаџбину да би казали да свет не зна за наше несреће! ... Нека би могли узвикнути: данашња цивилизација јесте лаж! („Questo egregio signore viene a vedere e studiare il movimento dei nostri oltre i monti, possano tutti ritornare alla loro patria per dire, che il mondo ignora le nostre sventure! ... Possano convinti esclamare: la civiltà di oggi è menzogna!”). Већ 9. септембра 1875. писмом из Трста Вуличевић извештава свога познаника Перу Чингрију да је примио писмо од 5. септембра¹¹. Доносилац писма је неименовани младић („giovinetto”), који о сопственом трошку путује. Моли Чингрију да га упуту како би се овај придружио својим друговима. Хвали Чингрију због његова делања у корист устаника: „Из извештаја који нам стижу из Далмације, сазнајемо да је адвокат Чингрија најделатнији; дошљаци Вас веома хвале, а сваки патриота који има осећања за отаџбину а не сопствени значај мора да Вас поштује“ („Dalle relazioni che riceviamo dalla Dalmazia veniamo a sapere, che l'avvocato Cingria è il più operoso; i forestieri assai La encomiano ed ogni patriota, che sente la patria e non la individuale importanza La deve stimare”). Ђузепе Гамберти (Giuseppe Gamberti) је потоњи добровољац који је преко Вуличевића и Чингрије ишао преко Дубровника у Херцеговину (уп. писмо од 2. септембра 1875). Он ће у Дубровнику сачекати пароброд за Херцег Нови, а потом ће „ићи својима преко брда“ („raggiungere i suoi oltre i monti”). Седмицу дана доцније Вуличевић извештава Чингрију да је примио његово писмо које се тиче италијанских добровољаца, али му указује на тешкоће с којима је суочен у вези са слањем добровољаца: „мада ствар није лака, јер овакве и онакве појединости се збивају при доласку италијанских добровољаца тако да не знам како да се извучем“ (quantunque la cosa non sia facile, perché tali e tanti particolari accoppiansi alla venuta dei volontari italiani da non sapere come cavarsela”). Писмо му је донео Федерико Воланте (Federico Volante), мајор и ађутант Гарибалдијев, који полази у Херцеговину да проучи ситуацију („Il latore della presente è il sig. Federico Volante aiutante maggiore del generale Garibaldi. Egli viene costì a studiare la posizione non senza utili intendimenti per la causa di oltre i monti”). Волантеа помиње и Коста Грујић¹²,

¹¹ Тада су писма путовала брже него данас, иако их је аустријска полиција контролисала.

¹² Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, б. VIII – 16. X 1875, предговор и коментар написао мајор Петко Луковић, Војни музеј ЈНА, Београд 1956, стр. 181. Пет-

бележећи (25. септембар 1875): „Ту је био још и кореспондент Фредерик (sic!) Воланте који је сада међу усташима као својевољац и заповедник Талијанаца; а требао је и он поћи с нама на Гребце“. Следеће године, 19. јула 1876, Вуличевих је упутио Агостина Дануса (Agostino Danusso) као дописника из Херцеговине миланског листа „Il Secolo“ и венецијанског листа „Il Tempo“, који су бранили и заступали херцеговачке устанике („entrambi propugnatori della nostra causa“).

У наведеном конволуту *RO 161 – 8.B.a* налази се и списак шеснаест добровољаца. Ево њихових имена, уз пратећи документ:

Telemaco Evangelista – Carta di congedo assoluto

(Телемако Еванђелиста – Војни апсолутни отпусни лист)

Bois Francesco – Passaporto

(Боис Франческо – Пасош)

Suggi Alessandro – Passaporto

(Суђи Алесандро – Пасош)

Neri Lanciotto – Passaporto

(Нери Ланчото – Пасош)

Lunardini Paulo – Passaporto

(Лунардини Пауло – Пасош)

Sarti Angiolo – Passaporto

(Сарти Анђоло – Пасош)

Spadoni Pilade – Matricola

(Спадони Пиладе – Извод из матичне књиге рођених)

Neri Lanciotto – Porto d’armi

(Нери Ланчото – Оружни лист)

Lomi Oreste – Porto d’armi

(Ломи Оресте – Оружни лист)

Bonatti Francesco – Passaporto perduto a Trieste

(Бонати Франческо – Пасош изгубљен у Трсту)

Bartolomei Raffaele – Congedo

(Бартоломеи Рафаеле – Отпусни лист)

Macheletti Giovanni – Perduto a Trieste il passaporto

(Макелети Ђовани – Изгубљен у Трсту пасош)

Bertolani Francesco – Senza (documenti)

(Бертолани Франческо – Без (докумената)

Mariotti Tommaso – Senza

(Мариоти Томазо – Без)

Fedi Arturo – Senza

(Феди Артуро – Без)

Nudi Giovanni – Senza

(Нуди Ђовани – Без)

ко Луковић, у напомени 308 на истој страни, наводи да је чета италијанских добровољаца под Волантеовом командом формирана крајем 1875 и да је учествовала у борби на Муратовици 23. фебруара 1876.

Она лица која нису имала пасош или документ обележена су бројевима од 1 до 6. Вероватно им није дозвољен пролаз, или су задржана. Име Нери Ланчото се понавља, али с различитим документом. Прецртано је име *Boisè Augusto* (Боизе Аугусто), за кога је убележено да има пасош. Нема забележених података о томе да ли су наведена лица отишла „преко брда“. Из наслова докумената види се: 1) да су лица италијански држављани, јер поседују пасош; 2) да су дошла преко Трста, дакле из Аустрије, јер Трст је припадао Аустрији, а не Аустро-Угарској; да су бар четворица припадала војним формацијама, вероватно добровољачким одредима Гарибалдијевим. По неким презименима може се закључити да су нека лица пореклом из Тоскане, или чак из Ливорна.

Милорад Екмечић у свом синтетичком раду¹³ констатује: „Једна „Страна легија“, са већином гарибалдинских добровољаца, распала се кад је Мићу Љубибратића на граници (марта 1876, прим. Н.С.) ухапсила хабзбуршка полиција и интернирала у Линц. Остатак гарибалдинских добровољаца се пребацио у Србију, где је формиран одред који је учествовао у рату за ослобођење Босне на реци Дрини“. Љубибратић је остао у интернацији до 15. марта 1877. (у Линцу и Грацу), када се вратио у Београд. Да ли се у тој „Страној легији“ налазио неки добровољац и са наведеног списка данас још не знамо. Али сви италијански добровољци нису били у истом одреду, нити на истим деловима борбених линија.

Ако укрстимо имена која се налазе на горњем списку из времена сарадње Вуличевић-Чингрија, као и у писмима самог Вуличевића, са именима италијанских добровољаца које помиње Коста Грујић у своме *Дневнику*, можемо доћи до следећих закључака. Само се име Федерика Волантеа, који је дошао у Дубровник и потом у Херцеговину почетком септембра 1875, понавља. Коста Грујић помиње извесног *Гала* (Гал), а ја мислим да би то могао бити *Roberto Galli*, јер Коста Грујић није сигуран у транскрипцији италијанских имена и презимена. Очевидно је да су добровољци „Грујићевим“ дошли у Херцеговину у првим недељама Херцеговачког устанка, а они са „списка“ почетком септембра 1875. Међу „Грујићевим“ налази се и веома познати *Carlo Faella*, кога Грујић бележи као „Фајела“, а он је био један од најпознатијих сарадника Гарибалдија, четовођа поприлично славан, а и командант италијанске легије у Херцеговини. Ту је и маџинијевац и гарибалдинац *Giuseppe Menotti*. Али било би корисно навести сва имена која се помињу код Грујића на стр. 170, под датумом 22. септембар 1875, уз настојање да се исправно наведу, латиницом: *Enrico Bossi* из Вероне, *Carlo Faella* из Рима, *Giuseppe Gomberti* из Риве, *Andrea Fraccaroli* из Милана, *Luigi Olivieri* из Парме, *Giacomo Mainardis* из Удине, *Alessandro Cadiani* из Милана, *Giovanni Gandina* из Милана, *Augosteo Defendente* из Милана, *Antonio Pugnalin* из Венеције (кога су Турци звер-

¹³ Milorad E k m e č i ć, *Risordimento i srpska istorija 1797–1882. godine*, двојезично, у *Macini 2005, zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija*, Београд 25. мај 2005, Нови Сад 2005, стр. 117–118.

ски убили и одсекли му главу, стр. 220 нав. дела), *Giuseppe Menotti* из Милана, *Ernesto Besozzi* из Гавирате. Грујићу су сами Италијани дали ову листу њихових имена „пре боја“, „као и од куда су да ако би који погинуо можемо писати и јавити“ (стр. 170 нав. дела). Поред ових дванаест бораца, Грујић помиње и следеће добровољце (опет доносимо њихова имена латиницом): *Pasqua(le) Vivaldi*, *Federico Volante*, *Gal (Roberto Galli)*, *Alessandro Gonella*, *conte Lazzari*, *Pietro Balloni* (из Падове)

Првобитна замисао је била да се сакупи и доведе три до четири хиљаде италијанских добровољаца-гарибалдинаца. Тачан број се ни данас не зна. Не верујем да се било стигло до неколико стотина гарибалдинаца који су учествовали у Херцеговачком устанку.

VOLONTARI GARIBALDINI NELL'INSURREZIONE IN ERZEGOVINA DEL 1875

Nikša Stipčević

Riassunto

Le lettere inviate da Ljudevit Vuličević a Pero Čingrija rivelano i nomi di un gruppo di volontari garibaldini, sbarcati nel porto di Gravosa a Dubrovnik per partecipare all'insurrezione in Erzegovina nel 1875. Si spiegano le ragioni del loro volontariato.

Саша Марковић

ИДЕЈЕ О ВОЈВОДИНИ ДР НИКОЛЕ МИЛУТИНОВИЋА, СЕКРЕТАРА МАТИЦЕ СРПСКЕ ОД 1932–1941. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду је приказана друштвено-политичка концепција др Николе Милутиновића, секретара Матице српске тридесетих година прошлог века, покретача и уредника „Гласа Матице српске“. Поред најважнијих сегмената његове концепције, засноване на објављеним изворним чланцима, указано је и на рефлексiju и утицај Милутиновићевог рада на развој политичког живота у Војводини у овом периоду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Милутиновић, Матица српска, „Глас Матице српске“, „Војвођанин“, „Дан“, Војводина

У контексту друштвено-политичког одређења простора данашње Војводине, у периоду након увођења диктатуре до почетка Другог светског рата, треба свакако поменути и рад Матице српске¹, чији је председник од 1920. до 1935. године био др Радивоје Врховац², а секретар др Никола

¹ Ближе о раду Матице српске у овом периоду, а у вези са нашом проблематиком види: Д. Попов, *Историја Матице српске*, IV том 1918–1941, Матица српска, Нови Сад 2001; Ж. Милисавић, *Матица српска 1826–1964*, Матица српска, Нови Сад 1965; Мр Биљана Шимуновић, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Задужбина Андрејевић, Београд 1997. године.

² Др Радивоје Врховац рођен је у Лаћарку. Студирао је славистику и класичну филологију у Загребу, Грацу и Бечу. Готово цео свој радни век, 42 године, провео је у Сремским Карловцима, као професор, а од 1903. до пензије 1928. године као директор. Био је угледни педагог, књижевни историчар, критичар и естетичар. Основао је у Сремским Карловцима „Стефанеум“ по угледу на пештански „Текелијанум“. Као председник Матице српске, оспораван и подржаван учествовао је у креирању њеног рада који се рефлектовао и на политички идентитет Војводине. „Знамо добро да смо били културнији од Сервијанаца, то бар није никаква тајна... Али без геџиног опанка омадасмо ми ипак под аустријском чизмом.“ Види: Д. Медковић (са којим је Врховац био у сродству), *Ефемерис*, књ. 1, Београд 1991. године, стр. 235; М. Радојевић, *Српско-хрватски спор...*, стр. 58; Поводом изласка из штампе *Споменице* Радивоја Врховца, поводом 75-годишњице живота и 50-годишњице његовог рада, 1938. године, *Војвођанин* је објавио један текст који са јасним наклоном сведочи о раду Врховца. „У послератном јавном животу Војводине мали је број људи који су читавог свог века водили народну бригу, а нису никада имали амбиције да постану народни представници и воде велику државну политику. Још је мањи број наших јавних радника који су цео свој живот

Милутиновић³. Матица се често оглашавала са коментарима о војвођанском политичком идентитету, стављајући га у контекст традиције српског покрета у Угарској током XIX века.

Делатност Матице српске у периоду до 1929. године била је обележена намером да се, у складу са духом новоформиране државе и истрајношћу на традицији, донесе нови Устав Матице српске⁴. Након увођења диктатуре, Матици српској као установи приватне грађанске иницијативе и економски независне од државе, државни органи нису могли да наметну програмску политику. Тада је Генерална дирекција пореза Министарства финансија донела одлуку да Матица српска мора да плаћа порез на приход од земљишта и зграда које поседује.⁵ У Матици српској је „владао уверење да је држава оваквим тумачењем закона учинила неправду према установи, која је, током своје дуге историје, управо, захваљујући својој материјалној независности, очувала самосталност и независност у области неговања српске националне и културне баштине.⁶

Тих година Матица српска је постала поприште сукоба који је имао и своју политичку пројекцију. Дошло је до сукоба Управе Матице српске и њених опонената у Књижевном одбору⁷. Заправо, био је то сукоб традиционалне концепције рада којој су били наклоњени чланови Управе: Никола Милутиновић, Александар Моч, Жарко Јакшић, и др⁸. Другу групу предводили су др Мирко Косић и др Федор Никић у намери да смене стару

повели у једном малом месту у унутрашњости, на истој дужности, у истом заводу, не мислећи на даљу каријеру и више положаје у чиновничкој хијерархији... Под Врховчевим председништвом реформисана је и знатно проширена Матичина издавачка делатност. Поред *Летописа* и *Годишњака* 1. маја 1934. године појавио се први број *Гласа Матице српске*, који излази с успехом и дан данас. Смер и правац листа одредио је сам Врховац...“; *Војвођанин*, 8. 10. 1938. године.

³ Др Никола Милутиновић је рођен у Панчеву 26. јануара 1879. године у богатој грађанској породици. Похађао је класичну гимназију у Рожљави. Студирао је права и славистику у Будимпешти и Клузу. Члан Матице српске постао је 1905. године. Године 1932. постао је секретар Матице српске и активно је учествовао у креирању политичке сцене Војводине, заступајући, пре свега, идеолошка и политичка становишта Самосталне демократске странке, уз свесрдно залагање за артикулацију војвођанских политичких интереса. Умро је 19. септембра 1969. године у Новом Саду. Види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*, РОМС, М 18453; Н. Гаћеша, *Др Никола Милутиновић* (некролог), Зборник за историју МС, бр. 1, Нови Сад 1970, стр. 190–191.

⁴ Рукописно одељење Матице српске: *Устав Матице српске из 1920 и 1923*, М. 8413 и М.8.412.

⁵ У Рукописном одељењу Матице српске сачувана је Жалба Матице српске на ову поменуту одлуку, М.8.307.

⁶ Мр Биљана Шимуновић, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Задужбина Андрејевић, Београд 1997, стр. 29.

⁷ Сукоб је изазвао и прави скандал на седници 1. септембра 1929. због неслагања Управе да прихвати преко 800 нових чланова Матице српске углавном из реда добровољаца и колониста насељених у Војводини. Тада је интервенисала и полиција.

⁸ Они су, углавном, били чланови или присталице Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића; Види: В. Крстић, *In memoriam – Др Федор Никић*, Зборник Матице српске за историју, св. 46, Нови Сад 1992, стр. 202–213.

управу и ‘негују истински југословенски дух’. Присталице њиховог рада били су: Марко Малетин, Вељко Петровић, Светислав Марић, Милан Кашанин, Стеван Ђирић, и др. У критици руководства Управе Матице узео је учешће и др Станоје Станојевић⁹.

Раскол и дискусије у Матици српској наизглед ће прекинути долазак Николе Милутиновића за секретара 1932. године¹⁰. „Долазак Милутиновића на место секретара имао је и политичку димензију и био одраз сарадње између самосталних демократа, демократа и радикала¹¹ у време оживљавања политичког рада политичких странака у Краљевини Југославији почетком тридесетих година“¹².

*Глас Матице српске*¹³, који је покренут у време обележавања седамдесетогодишњице пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад, 1934¹⁴. године, се већ у првом броју, цитирајући говор Ј. Цвијића на Скупштини Матице српске 14. јануара 1922. године о томе да „је у Србији увек тако било, а тако и у новој нашој држави: сваки крај треба сам да се бори за оно што му као обласној целини треба“¹⁵ и пронашавши у њему „идејног

⁹ Станоје Станојевић, чијом су оставком у Књижевном одбору превирања и почела, објавио је у *Политици* од 5. септембра 1929. године чланак *Срамојџа*, у намери да покуша да образложи проблеме у Матици српској, а тражећи њихове корене у односу између Срба „пречана“ и Србијанаца. „У Војводини је колевка српске просвете, српске науке и културе. Војводина је дуго времена била представник и вођ српске књижевности и зачетака српске науке...И доцније, када је центар српске просвете, културе и науке пренет у Београд, Војводина се стално поносила, што је она била творац и представник српске књижевности и науке. И после уједињења, Војвођани су се често хвалили тиме, бусали се у груди, са поносом помињали та факта, и са омаловажавањем некултурнога човека, са висине говорили о другим српским покрајинама у том правцу, особито о Србији, одакле им је дошло ослобођење. Они су Војводину сматрали за културно-аристократску провинцију у нашој држави, а себе све од реда, за рођене, Богом дароване и патентиране ‘културтрегере’ у овој нашој ‘бедној’ и ‘некултурној’ земљи.“

¹⁰ „Две године доцније, одазивајући се позиву тадашњег председника Матице српске Радивоја Врховца, потпредседника др. Александра Моча и чланова Матичине управе др. Жарка Јакшића, Ђоке Павловића и других, јавио сам се на расписани конкурс на упражњено место Матичиног секретара 8. 6. 1932. Јавило се 10 кандидата. Изабран сам на заједничкој седници књижевног и управног одбора 20. 11. 1932. Од 23 присутних чланова за мене је пало 15 гласова. Избор је извршен тајним гласањем.“; Види: Н. М и л у т и н о в и ћ, *Аутобиографија...*, стр. 18.

¹¹ Јоца Лалошевић, који је био председник Месног одбора Радикалне странке у Сомбору, био је и председник Месног одбора Матице српске у Сомбору.

¹² Мр Биљана Ш и м у н о в и ћ, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Задужбина Андрејевић, Београд 1997, стр. 33.

¹³ „Мојом иницијативом и на мој предлог покренут је *Глас Матице српске* 1. 5. 1934. Док је *Лейојис* био месечни часопис за књижевност и науку, *Глас* је одмах од почетка постао лист за савремена питања, излазио је два пута месечно и пратио живе токове актуелних збивања.“ Види: Н. М и л у т и н о в и ћ, *Аутобиографија...*, стр. 20.

¹⁴ Први број *Гласа Матице српске* је изашао 1. маја 1934. године.

¹⁵ Ј. Цвијић је ту говорио у контексту идеје да Нови Сад, Сремска Каменица и Сремски Карловци треба да постану један град. *Глас Матице српске*, број 1, 1. мај 1934. године, стр. 4. Осим тога ове речи Ј. Цвијића се поново помињу и у броју 37 од 1. новембра 1935. године у чланку Н. М и л у т и н о в и ћ а, *Задовољење покрајинских појтреба*, Инвентарни број, П Ш 261.

покретача и оснивача“ Војвођанског покрета¹⁶, определио за афирмацију покрајинске аутентичности у југословенским, али и српским оквирима.

Никола Милутиновић у првом броју *Гласа Матице српске* пише: „У нашем Војвођанству треба гледати ону садржину коју оно у истини стварно представља, оно значи љубав нашу за ову груду земље, за ове области Југославије, кад је реч о Војводини, реч је о Југославији. Наше Војвођанство представља бригу нашу и старање наше да српски живаљ у овим крајевима Југославије заузме поново своје старо место које је држао пре него што су Беч и Пешта отпочели да остварују своју колонизациону политику о овим нашим крајевима. Наше Војвођанство¹⁷ у потпуном је складу са Југословенством наше велике Отаџбине, јер Југословенство у овим крајевима представља, у првом реду, и бројно најизразитије наш војвођански српски живаљ. Још 1924. године Васа Стајић писао је у *Летопису Матице српске* „Толико се Војводина целом својом мисионарском прошлошћу није научила о себи да мисли. Изневеравајући себе, свака покрајина изневерава целину.“¹⁸

Иако су се културни и јавни делатници Матице српске трудили да очувају свој рад од призвука дневнополитичких догађаја, десило се супротно. Пре свих, Никола Милутиновић и његов рад, од стране опозиционих странака из Србије, је нападан као један од главних идеолога војвођанског сепаратизма¹⁹. „Уз свестранију националну активност Срба на војвођанском простору, *Глас Матице српске* се отворено залагао и за признавање „посебног положаја“ Војводине у државном систему Краљевине Југославије. Заступање става о изузетном, а недовољно признатом значају Војводине у јавности је прихватано као агитација за опозициони Војвођански покрет и својеврсно „цепање Српства“, Матица српска је од стране опонената та-

¹⁶ „Сам првак тог фронта Душан Бошковић говорио је касније да су управо мисли и паролe из овог матичиног гласила служиле за формулисање програма грађанске опозиције у Војводини, а то је иритирало многе тадашње чланове Матице и одбијало их од учешћа у њеном раду.“; Д. П о п о в, *Српска штићеница у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1983, стр. 454.

¹⁷ Н. Милутиновић, је наглашавао да „Српска Војводина“, као посебан део Дунавске бановине, „постоји као стварност“ и обухвата: алибунарски, апатински, бачкопаланачки, бачкотополски, батински, белоцрквански, великобечкеречки, великокикиндски, вршачки, дарђански, жабаљски, земунски, илочки, иришки, јашатомићки, ковачички, ковински, кулски, новобечејски, новокањишки, новосадски, оџачки, панчевачки, румски, сенђански, сомборски, сремскомитровачки, старобечејски, старопазовачки, тителски и шидски срез. У њој се налазе градови Бела Црква, Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Вршац, Нови Сад, Сента, Сомбор, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Стара Кањижа и Суботица, затим варошице Инђија, Рума и Шид и трговиште Ириг.“; Види *Српска Војводина, Глас Матице српске*, 1. фебруар 1935. године, Б. Ш и м у н о в и ћ, *Матица српска...*, стр. 104.

¹⁸ *Глас Матице српске*, 1. мај 1934, 3.

¹⁹ „...Ове Магарашевићеве алузије јасно су се односиле на чланке мога оца, објављене с времена на време у *Гласу Матице српске*, који су сви Матичини чланови добијали бесплатно и снажно утицала на јавно мњење у Војводини. У овим чланцима се начелно расправљало о многим актуелним питањима, између осталог, и о запостављености Војводине ‘у новим данима’ о задовољењу покрајинских промена државноправног система у духу једнакости и равноправности свих наших земаља и покрајина. У свему томе није било ничега „тенденциозног“ – „у извесном страначко-политичком смислу.“; Види: К. М и л у т и н о в и ћ, *Аутиобиографија*, РОМС; М. 15.779.

кве политике представљана као центар својеврсног сепаратизма пречанских Срба.²⁰

Ондашња прорежимска штампа је оптуживала Матицу српску да је легло опозиционих странака, пре свих Самосталне демократске странке. „У 67. броју новосадског дневног листа *Дан*, од 14. августа о. г. (реч је о 1935. години), изашао је чланак под насловом: „Како да се организује културни рад у Војводини“. Анонимни писац овог чланка у вези са радом Матице српске наводи, између осталог, „да групу људи око Матице српске представља један скуп партијских присталица бивше Самосталне демократске странке која никад није имала присталица у широким народним слојевима...“ У даљем тексту чланка, писац оптужује уредништво Матице српске „да води партијску политику“. Никола Милутиновић у свом одговору одлучно одбацује ове оптужбе. „Одбијам, пре свега, ону неумесну инсинуацију пишчеву, да се из Матице Српске хоће да води нека партијска политика. Матица Српска је културно-просветна установа²¹, а њезини су чланови исправни Срби и Словени без обзира на њихову припадност политичким странкама... Чланови појединих Одбора Матичиних и главна скупштина њезина не воде никакву партијску политику; у разноврсној њиховој делатности имају једино у виду оне високе културно-просветне задатке којима служи Матица Српска од свога постанка до данас. Писац чланка настојава, да унесе забуну у редове чланова Матице Српске па да се ови опредељују према политичким партијама. – Таква настојања су за осуду и треба их у свом нездравом зачетку угушити...“²²

²⁰ Биљана Ш и м у н о в и ћ, *Матица српска у Краљевини Југославији*, стр. 52; „Осетивши се довољно чврстом у Матици, група „Војвођанског фронта“ почиње активнију политичку делатност кроз ову културну организацију... Избором дотадашњег потпредседника дра Александра Моча за председника Матице српске 1936. године се могла водити одређенија политика једне политичке групације. Кроз *Глас* и новопокренуте народне читанке она је ширила идеје „Војвођанског покрета“, залажући се више за покрајинска аутономна права него за политичке и демократске слободе.“; Ж. М и л и с а в а ц, *Матица српска...*, стр. 144–145.

²¹ У образложењу запостављености Војводине, присталице Војвођанског покрета су указивале и на запостављеност у културно-просветном смислу. Тако је у *Војвођанину* од 18. априла 1937. године изашао чланак „Војводина и цифре буџета Министарства просвете“, у којим, између осталог, пише: „Војводина је без сумње, поред Словеније, Подравине и једног дела приморја, културно најекспонованији крај. А када размотрите буџет расхода Министарства просвете, залудно ћете тражити кредите за подизање југословенске културе у овим крајевима... Нигде се не даје много, али Војводина баш ништа не добија ни од тих малених кредита... У Војводини наша државна културна политика није заинтересована за библиотеке, а колико би корисније могла послужити Библиотека Матице српске када би имала сталну годишњу помоћ ма и од две-три десетине хиљада динара? У Војводини се налазе веома важне државне, самоуправне и приватне архиве које би ваљало проучавати да би се расветлила прошлост тако важног краја. Међутим, кредити за ту сврху су управо незнатни, а ево како су распоређени: Државна архива у Београду добија 285.479 динара, архива у Скупљу 100.233 динара, Земаљска архива у Загребу 145.861 динара, архива у Новом Саду 53.410 динара, а у Дубровнику 110.636 динара... Најинтересантније је југословенска културна политика не сматра за потребно да ишта треба учинити за један војвођански музеј...“

²² Види: *Глас Матице српске*, број 32, 15. август 1935. године и *Дан* број 67. од 14. августа 1935. године.

Многи противници рада Матице српске трудили су се да минимизирају њен значај, сматрајући да је она везана за веома узан круг људи и да нема ширег утицаја међу становништвом. „Од годишње скупштине из 1933. године па до данас порастао је, истина, досадашњи број Матичиних чланова са 500 нових, али то није довољно. Треба само сравнити број чланова Српске Матице у Новом Саду са бројем чланова Словачке Матице у Турчанском Светом Мартину па видети грдну разлику. Матица словачка у Турчанском Светом Мартину имала је већ 1935. године 26.000 чланова. Матица Словачка прикупила је само 1934. године 5000 нових чланова. Матица Српска у Новом Саду нема укупно толико чланова...1932. пријављено је Скупштини само 27 нових чланова, 1933. само 53 нова члана.“²³

Иако су напади одлучно одбијани, контекст деловања Матице српске, односно *Гласа Матице српске* на челу са Николом Милутиновићем јесте била друштвена делатност за очување идентитета Војводине са истовременим залагањем за јачање српства у њој. Прихватањем идеје да Војводина буде засебна јединица, Никола Милутиновића је протежирао ка идејама федералистичке концепције Самосталне демократске странке²⁴, иако то он није желео никада да посведочи.²⁵ Његови бројни чланци, као што је *Задовољење покрајинских потреба*, указују на његову страначку опредељеност. „Задовољењем покрајинских потреба ће се, углавном, решити и хрватско и словеначко и српско питање. Јер у Југославији стварно постоји и српско питање, а постоји зато, јер у Југославији постоје у већем броју и српске покрајине. Једна је Србија, друга Јужна Србија, трећа Војводина... Задовоље ли се покрајинске потребе српских покрајина, решено је и српско питање... По себи се разуме да и Војводина има својих покрајинских потреба... Да би се задовољиле покрајинске потребе Југославије, требаће омогућити покрајинама да се највећи део пореских терета појединих покрајина врати истим тим покрајинама, речју: требаће увести такву пореску политику да свака покрајина већим делом својих прихода располаже са-

²³ *Правда*, 12. 4. 1936. године.

²⁴ Заправо у *Аутобиографији* Н. Милутиновић је навео да је члан Самосталне демократске странке од 1924. године. „Приликом тешке унутрашње кризе у Демократској странци (1922–1924) држао сам се по страни. На једном поверљивом састанку, упитан од самог Прибићевића шта мислим, одговорио сам му да сматрам да би јединство странке требало чувати по сваку цену, макар и уз велике жртве, да не би требало цепати странку, а најмање улазити у било какав аранжман са радикалима. Остао сам у мањини. Кад је, ипак, дошло до издавања огромне већине демократа из пречанских крајева и до формирања нове политичке партије, Самосталне демократске странке (1924) под вођством Светозара Прибићевића, и ја сам заједно са осталима приступио новој странци. Нисам се хтео одвајати од својих старих другова, са којима сам се борио за заједничке југословенске идеале, и ушао у нову странку, иако политику Националног блока и режима Пашић-Прибићевић нисам одобравао.“; Види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија...*, стр. 15–16.

²⁵ „Никола Милутиновић се чувао да преко *Гласа* непосредно и отворено агитује за своју Самосталну демократску странку... Милутиновић је, међутим, износио у *Гласу* идеје за које се залагао Војвођански фронт... Матица у својим гласилима, по Милутиновићевим речима, афирмише „идеологију војвођанске националне политике“ свесна да има штошта да у њој усаврши и протурни.“; Д. Попов, *Историја Матице српске, 1918–1941...*, стр. 494–495.

ма... Треба већ једном престати са досадашњом праксом да поједине странке, из Главног страначког одбора, натурују појединим покрајинама политичаре које – част изузецима! – не могу да пласирају у области из којих су поникли, баш зато што их те области не познају, или неће, или их исувише добро познају. Војводину у народном представништву треба да представљају искључиво само Војвођани.“²⁶

Неколико месеци касније *Глас Матице српске*, односно Никола Милутиновић, опет указује на значај покрајинског одређења Војводине у чланку „Потпуна равноправност покрајина“ не прецизирајући саме покрајине. „...Равноправне и задовољне покрајине ће током година изградити народно јединство... Уклањањем покрајинских незадовољстава има се омогућити постојаност и даље напредовање Југославије... Равноправност Срба, Хрвата и Словенаца имаће да дође до потпуног изражаја баш у оним мешовитим покрајинама каквих ће свагда бити у Југославији. Ако је Србија хомогена српска покрајина, Војводина је мешовита... Али, Војводина као посебна покрајина, имаће да покаже своје државотворне способности и око решавања мањинских проблема. И да Војводина у својој историјској прошлости није никад тражила своју посебну политичку територију, требало би јој ту покрајинску посебност обезбедити данас у Југославији...Ма на колико се зато хрватских, словеначких и српских хомогених и мешовитих покрајина буде делила Југославија: Љубљана, Загреб и Београд остаће ипак наше велике метрополе Срба, Хрвата и Словенаца...“²⁷

Да оптужбе *Дана* о доминацији одређене политичке опције у Матици српској нису биле без основа говори и податак да је *Војвођанин*, гласило Војвођанског покрета, преузимао одређене чланке из *Гласа Матице српске* и редовно извештавао о догађајима везаним за рад Матице српске. Ову повезаност, која се треба протумачити као тежња ка заједничком циљу - изградња војвођанске политичке оригиналности, као и чињеницом да су многи људи из Матице српске били и присталице Војвођанског покрета, очигледно илуструје преузимање чланка: *Нема више тј. зв. „бивше“ Војводине* из *Гласа Матице српске* у листу *Војвођанин*.²⁸ „... Уз остале многе узроке, за лоше стање у Војводини криви су и они многобројни наши Војвођани који су веровали и претпостављали да у нашој новој националној држави није потребно водити посебну бригу о Војводини, када је и она саставни део наше велике нове отаџбине... Годинама се препуштало другима да представљају Војводину, да управљају Војводином и да се брину о Војводини... Данас је и опет васкрсла стара Војводина и нико не говори више о „бившој“ Војводини... Војвођане у Војводини чека велики напоран посао да изведу Војводину из данашњег лошег и неповољног

²⁶ *Задовољење покрајинских потреба, Глас Матице српске*, број 37, 1. 11. 1935. године.

²⁷ *Потпуна равноправност покрајина, Глас Матице српске*, број 48, 15. 4. 1936.

²⁸ Чланак је у *Гласу Матице српске* објављен 1. 12. 1935. године, а у *Војвођанину* скоро две године касније 3. 10. 1937. године.

стања. Али тај труд мораће бити крунисан успехом чим су изнова васкрсли Војводина и Војвођанство. У пословима око васкрса старе Војводине има својих великих заслуга и Матица српска. Овде у овом њезином малом листу први пут се писало за ових последњих неколико година о војвођанској покрајинској свести, о Војвођанском покрету и о потреби задовољења покрајинских потреба Војводине.“²⁹

У својој аутобиографији Н. Милутиновић је веома јасан у ставу да је, заправо, он идеолог концепције аутономије Војводине. „Поред многих других актуелних питања, ја сам у низу чланака објављених у раздобљу од 1934. до 1941. поставио и разрадио нову концепцију о аутономији Војводине, која се битно разликовала од ранијих предлога и поставки наших грађанских политичара. Могу рећи без икакве лажне скромности да су војвођански демократски опозициони листови, прво *Панчевац*, у редакцији Дуде Бошковића, а затим *Војвођанин* под уредништвом Спасе Благојевића, акцептирала и популаризовала моју концепцију о аутономији Војводине. По себи се разуме, присталице шестојануарске диктатуре и доцнијих режима оштро су ме нападали што увлачим ‘политику’ у Матицу српску, иако ја нисам писао о овој проблематици као страначар, као присталица Војвођанског покрета, него са једног више теоретског гледишта, онако као што је Полит 60-их година прошлог века писао о Југословенској федерацији и Источној Швајцарској.“³⁰

Развијајући даље своју идеју о покрајини Војводини, Н. Милутиновић је све више, у вези са тим, комуницирао са оним политичким првацима из покрајине којима је идеја о аутономији најближа. То су били политичари из Војвођанског покрета, а пре свих представници Самосталних демократа. У његовом концепту уставног решења земље који је изложио у *Елаборацији о могућем уставном решењу проблема Војводине*³¹ он је дошао до становишта да су, поред три покрајине српског, хрватског и словеначког ентитета, потребне и две мешовите покрајине, и то Босна и Херцеговина и Војводина, као противтеже племенској хегемонији. „Две такве покрајине довољне су да се племенске размирице и несугласице одстране. Ове две покрајине морају такође постати потпуно равноправне са трима осталима.“³²

²⁹ *Глас Матице српске*, 1. 12. 1935. године.

³⁰ Види: Н. Милутиновић, *Аутобиографија*, стр. 21. Чланци Н. Милутиновића који се баве проблемом аутономије Војводине: *Осиромашила је Војводина*, број 21, *Глас МС*; *Национализација Војводине*, број 22, *Глас МС*; *Покрајинска војвођанска свест*, број 28, *Глас МС*, и *Задовољење Покрајинских потреба*, број 37 *Глас МС* сви из 1935; *Поштом на равноправности покрајина*, *Глас МС*, број 48 из 1936; *Благосијање Војводине*, *Глас МС*, број 91, *Пишање благосијања Војводине*, *Глас МС*, број 93 – сви из 1938; *О онима који не желе Војводини изнимно благосијање*, *Глас МС*, број 95 из 1939, *Окуљање Срба и споразум са Хрватима*, *Глас МС*, број 106 из 1940. године. Библиографија радова Н. Милутиновића, по наводу К. Милутиновића, његовог сина, има 160 радова.

³¹ Види: Р. Кончар, *Опозиционе партије...*, стр. 250–255.

³² Оставштина М. Ђурчина, *Елаборација Н. Милутиновића о могућем уставном решењу проблема Војводине*, Р. Кончар, *Опозиционе партије...*, стр. 251.

Војводина је у овом контексту морала да обезбеди доминацију словенског живља³³, при чему је постојала равнотежа српског утицаја (преко Новог Сада као центра) и хрватског утицаја чији би центар био Осијек. „Милутиновић констатује да што је Нови Сад за војвођанско српство, то треба да је Осијек за војвођанско хрватство.“³⁴ Овај концепт је захтевао „обогаћивање“ српске Војводине територијама где је хрватски живаљ доминантан – Осијечки котар. Идеја је наметала нужност српско-хрватског споразума око, на овај начин, дефинисане Војводине. „Милутиновићеве погледи на уставно решење проблема Војводине сасвим коинцидирају са уставним нацртом групе загребачких интелектуалаца и схватањима Војвођанског фронта.“³⁵

Разрађујући идеју о доминацији словенског живља у Војводини, Н. Милутиновић је афирмисао појам „национализација Војводине“ који претпоставља планско бројно јачање словенског живља у Војводини. „Хоћемо бројно јачање српског, југословенског и словенског живља, не путем денационализације наших народних мањина, не путем насилног однорођивања наших народних мањина, него путем нових миграционих покрета, путем природног ненасилног освајања, путем експанзије своје националне културе, путем просветне офанзиве, путем природног пораста нашег живља, спречавањем исељавања нашег националног живља, враћањем изгубљеног властитог поседа, етапним спровођењем национализације, природним процесом, националним престижем, добровољним слободним насељавањем националног живља у ове крајеве, приливом наших свежих националних снага са целокупног етничког подручја Јужних Словена, спонтаним досељавањем³⁶ ... Српство, југословенство и Словенство у Југославији треба изнова да прими на себе изгубљену улогу репрезентативног живља у овим крајевима.“³⁷ Услов ове експанзије словенства у Војводини мора да буде њена

³³ Вођен идејом да обезбеди словенску доминацију у Војводини, Никола Милутиновић је понудио статистичке податке: „... У том смислу предлаже да територијално заокружење војвођанске аутономије обухвати Банат, Бачку, Барању, цео Срем за жупанијским, винковачким и вуковарским котаром, и осијечки котар са Осијеком. Таква покрајина осигурала би бројну надмоћност словенског живља и имала би 935.651 Срба и Хрвата, 4.643 Словенаца, и 103.489 осталих Словена, или укупно 1.043.783, наспрам 407.878 Мађара, 385.319 Немаца, 64.155 Румуна, 711 Арнаута, 226 Талијана и осталих 14.961, односно укупно 873.249 несловена. Према тој статистици, која је заснована на службеним подацима о попису становништва из 1931, у Војводини би са целим Сремом, осијечким котаром и Осијеком било 170.534 Словена више од несловена. У релацији Срби-Хрвати на овом простору, Срба би било 698.538, а Хрвата 237.113. Из такве статистичке анализе Милутиновић закључује да Срем и Осијек повећавају број Срба и Хрвата у Војводини за 222.799 становника (Срба за 197.692 и Хрвата за 137.186). Види: Ранко К о н ч а р, *Ойозиционе...*, стр. 250–251.

³⁴ Р. К о н ч а р, *Ойозиционе...*, стр. 251.

³⁵ *Исто*, стр. 253.

³⁶ Милутиновић помиње повећање словенског становништва Војводине за 300.000 нових досељеника који ће омогућити да Војводина постане Југословенски Елдorado, Југословенска Нова Америка.

³⁷ *Национализација Војводине, Глас МС*, број 22, 15. 3. 1935; О проблему национализације, Милутиновић је први пут писао још 1932. године, у *Народној Одбрани*, у чланцима:

примамљивост оличена у снажној економији. „Свако повећање привлачне снаге војвођанских крајева, путем економског подизања, требаће да изазове појачано притицање српског и југословенског живља у Војводини.“³⁸ У том контексту Милутиновић опредељује и рад Матице српске. „Матица Српска указује на потребу да се подигне материјално благостање Војводине, како бисмо дошли до њезине национализације.“³⁹

Из свега реченог, по Милутиновићу, произлази тачно одређена мисија коју Војводина мора да испуни. „Из чега би се састојала данашња мисија Војводине? Да, удружена са другима истих начела и истих уверења, узме иницијативу за уношење европских погледа, културних метода, широких видика, модернијих схватања у наш јавни живот, да се заузме за ново схватање државе и њезине високе улоге, да захтева нове људе, нове програме, нов морал, нов начин борбе, да сарађује на одвајању државе од партије, чиновника од партизана, поштеног јавног радника од саможивог рачунције, на организовању једне модерне и моћне државе у којој ће се политичка борба схватити као сукоб идеја, а не као сукоб амбиција и интереса, у којој ће се поштовање закона издићи на степен догме и у којој ће се радити у духу праве демократије која црпе снагу у слободи и вољи народа.“⁴⁰

За национализацију југословенског Североисточка и Улога Новог Сада у национализовању југословенског Североисточка.

³⁸ *Национализација Војводине*; Ову своју идеју Н. Милутиновић је поново афирмисао и у чланку *Благостање Војводине*, у броју 91, *Гласа МС* од 15. 1 1939. године. Овај његов чланак као и идеја о „национализацији Војводине“ коју је афирмисао током ових година, представљена је као нереална у чланцима *Благостање Војводине* који су изашли у *Дану* од 21. и 22. јануара 1939. године. „У истом броју и на истој страни објављен је чланак *Благостање Војводине* од г. др. Николе Милутиновића. Главна је тема у том чланку снажење словесног живља у Војводини. Сваки Србин ће се обрадовати када прочита тај чланак... Дивно би све то било! Но, када се човек пробуди из сна и почне стварно мислити, види да је све то „фатаморгана“... Нека нам г. др. Милутиновић одговори да ли има у историји случајева да је једна држава колонизирала за 20 година на једно тако мало подручје, као што је Војводина, 300.000 душа?...У Војводини свака стопа земље има свог грунтовог власника... Ако је г. др. Милутиновић мислио да треба населити 300.000 сељака, нека нам каже одакле би узео тај број и одакле би им дао земљу, када још није збринута ни сва војвођанска сиротиња?...Од године 1928–1935, дакле 7 година била је економска криза. Остаје од 20 година, 10 година просперитета. За тих 10 година, по г. Милутиновићу требало је створити чуда!... У свом чланку пише г. др. Милутиновић, да би требао Нови Сад да има три пута, а остале вароши два пута толико становника као данас. То би било око 500.000 душа више. Питамо г. др. Милутиновића одакле би донео тих 500 хиљада душа? У нашој држави су најразвијеније вароши баш у Војводини... На југу се тек сад формира право варошко становништво... Колонизација се врши постепено и смишљено. Не врши се у маси и у једном кратком времену. Онај сиромашак кога населе треба да постане самостална привредна једница, а не да падне на милост државе и друштва... Наша држава је састављена из разних покрајина, које су стотинама година одвојено живеле. Између ових покрајина влада суревњивост. У свакој покрајини се чује да је она запостављена... Да се спроведе све што је у своме чланку г. др. Милутиновић написао, треба народ Југославије, осим државног, бановинског, општинског, црквеног буџета и кулука, да милијарде троши на инвестиције... Сумњамо да би на ово пристали и Срби Војвођани, а о Немцима, Мађарима, Румунима и Словацима нећемо ни да говоримо.“; *Дан*, 21. и 22. јануар 1939. године.

³⁹ *Војводина и Матица Српска, Глас Матице српске*, број 26, 15. 5. 1935.

⁴⁰ *Глас Матице српске*, 15. јуна 1936. године.

Да би Војводина могла да оствари своју мисију, потребно је афирмисати војвођанску свест. Један од модалитета јачања те свести, по Милутиновићу, било је оснивање војвођанских академских клубова. „Већ одавно се осећа потеба за војвођанским академским клубовима. Многи наши претходници су помишљали на то, али увек су и даље војвођански академичари остајали неорганизовани, незближени, неупознати... Жеља нас, који оснивамо ове клубове, јесте да и ми, и наше млађе колеге, никад не забораве Војводину, а камоли да се одрекну, када би јој по својим положајима могли помоћи. Нећемо да и међу нама буде таквих који једном тврде да нема Војводине, да је она своју улогу одиграла, да је она историјски појам, да постоји само „бивша“ Војводина... Ти клубови морају имати једну специјалну задаћу, једну вишу, светлију дужност. Они морају војвођанским академичарима подићи свест, коју данас најалост многи немају, а то је војвођанска свест.“⁴¹

Н. Милутиновић се активно уплитао у чисто страначка питања Самосталне демократске странке, а у контексту оправдања остварења свог концепта. Предлагао је Д. Бошковићу да трансформише Самосталну демократску странку у Српску сељачку странку, а да Хрвати оснују Хрватску сељачку странку. Ове странке би образовале Српско-хрватску сељачку коалицију. Његов темперамент и начин рада били су често мета напада многих његових неистомишљеника. Тако је прозиван да је од Матице направио „породичну прђију“ и да је „формално и стварно диктатор у Матици српској.“⁴²

Овај свој концепт надахнут идејом југословенске нације у федеративном државном уређењу, као противтежу националног тријализма у федеративном државном уређењу, након споразума Цветковић-Мачек, Н. Милутиновић ревидира⁴³. Прихватио је идеју да Војводина егзистира у оквиру

⁴¹ *Глас Матице српске*, 15. децембар 1935.

⁴² Види полемику коју је Н. Милутиновић водио на страницама *Дана* са представницима Омладинског народног универзитета који су га оптуживали, између осталог, и за новчане малверзације, катехизијски однос и непотизам у Матици српској; Види: *Дан* од 21, 25. и 29. јануара 1939. године.

⁴³ У новембарско-децембарском броју *Гласа Матице српске* за 1939. годину, Н. Милутиновић је објавио чланак *Да ли и Срби на окупи*. Између осталог, он ту пише: „Зар је потребно још којем Србину доказивати да покличи: Хрвати на окуп, Словенци на окуп, нису наперени против Српства у Југославији? Није се зато нашао никад ни један Србин да је ово прикупљање Хрвата и Словенаца осудио и негодовао. Не замерају ни Хрвати ни Словенци што се и код Срба, једва једном, дошло до сазнања да и Срби ваља да се окупљају ако желе себи добро. И када нема таквих Хрвата и Словенаца којима би сметао поклич: Срби на окуп, зашто да је онда неким Србима криво што су, ево, и Срби одлучили да се прикупљају?... Камо лепе среће да смо се већ раније окупљали, ми Срби па нам је већ раније било пошло за руком да сперемо са себе срамну љагу да су Срби, да је српски народ хегемонист и шовинист.“ До фебруара 1940. године у *Гласу Матице српске* су уобличени ставови о преуређењу Југославије, а били су засновани на идејама Српског културног клуба. „Ако Славонија, Далмација, Херцеговина не представљају самосталне федеративне јединице, већ су саставни делови јединствене Бановине Хрватске, не могу ни друге историјске покрајине, настањене српским живљем, бити издвојене из српске јединице.“ Види: *Глас Матице српске*, *Нема лажне*

српске федералне јединице. Напуштајући идеју Војводине као засебне федералне јединице, Милутиновић се удаљавао од гледишта Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке, а приближавао становишту демократа.⁴⁴ Оно од чега Н. Милутиновић није желео да одступи у својим политичким сагледавањима Војводине јесте: обезбеђивање већине словенског живља и унутар њега доминацију српског корпуса при територијалном одређењу Војводине и економско-културна специфичност покрајине. У тој дилеми, како обезбедити доминацију српског живља и истовремено афирмисати аутономност Војводине, концепција Н. Милутиновића је тражила свој модел постојања. Друге, опет, концепције су афирмисале једну од ове две идеје, остављајући на тај начин отворено питање Војводине.⁴⁵

На крају се може рећи да првобитна концепција Николе Милутиновића у свом покушају обједињења и помирења „покрајинског“ са „словенским“ и „националним“, иако сврставана уз поједине страначке политичке програме, представља један оригиналан, а на одређен начин и идеалистички приступ друштвено-политичког одређења Војводине са очигледним не-

демократије, фебруар 1940. године. Прихватање ове концепције није значило одрицање од југословенства, напротив, оно је и даље истицано као „велика и жива револуционарна мисао, с којом би се могао поносити и већи народ.“ Види: др М. Поповић, *Наши национални рад*, *Глас Матице српске*, фебруар 1940. године. Југословенство, односно Југославија је за њих била државни оквир у којој се одвија српска, хрватска и словеначка интеграција. За разлику од те, постојала је концепција југословенства као националне идеје коју је неговао Југословенски културни клуб основан у Новом Саду и Београду. Носилац ових идеја у Војводини и председник Југословенског културног клуба у Новом Саду био је Васа Стајић. Види: Б. Шиминовић, *Матица српска...*, стр. 60–62.

⁴⁴ Концепција федеративне јединице Војводине од стране ХСС је прагматично прихватавана и зависила је од тренутне дневнополитичке ситуације и била је подређена афирмацији засебне хрватске јединице. Уколико је Мачеку одговарало да, због тренутних политичких околности потеже питање засебне Војводине, а ради афирмације хрватског питања, он је потврдно говорио о тој идеји; у супротном, он се залагао и за могућност да је то унутарсрпско питање. Отуда и два става В. Мачека, а која наводи др Чедомир Сребрено-Долински. Први став В. Мачека је везан за идеју да питање Војводине решава Уставотворна скупштина, и то у оквиру српског питања, па чак и ако је реч о извесној аутономији (‘Што се тиче Војводине као и срезова који се налазе у бившој Сремској жупанији, а где Срби имају већину имала би да решава уставотворна скупштина и то већином гласова, да ли ће ти крајеви припасти потпуно Српској земљи или ће добити извесну аутономију, остајући и у том случају при Српској земљи.’), а други је изрекао годину дана касније 1937. а говори о идеји Војводине и Босне и Херцеговине које су, за разлику од осталих крајева, непосредно под централном владом. За прву идеју види: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам – идеје и стварности*, 1, Збирка докумената, Просвета, Београд 1987. године, стр. 368, за другу идеју види: Р. Кочар, *Ојозиционе...*, стр. 254 и др Чедомир Сребрено-Долински, *Уставни нацији*, фебруар 1937. године, стр. 56. О нејасноћи Мачекових концепција о Војводини писао је и Дан.

⁴⁵ Концепција Самосталних демократа у погледу Војводине је афирмисала идеју аутономне Војводине и на тај начин била критикована да не уважава српске интересе. Са друге стране концепције радикала (о концепцији Косте Бугарског, радикала из Сомбора види: Р. Кочар, *Ојозиционе...*, стр. 256–259) афирмишу српски идентитет Војводине у којем има места за тачно утврђену децентрализацију.

премостивим препрекама у евентуалној реализацији. Када је међутим, у политичком одређењу Краљевине Југославије успостављена доминација националног одређења, Никола Милутиновић је покушао да своју идеју прилагоди и афирмише унутар српског корпуса, сматрајући да ће га на тај начин видно ојачати.

IDEAS ABOUT VOJVODINA OF DR NIKOLA MILUTINOVIĆ,
SECRETARY OF MATICA SRPSKA FROM 1932 TO 1941

by

Saša Marković

Summary

Dinamic socio-political history of The Kingdom of Yugoslavia was reflected in Matica Srpska and influenced its work. After being appointed the secretary of Matica Srpska, dr Nikola Milutinović dynamized the work of this association which began to participate more actively in the creation of contemporary social environment. This caused a division among the Matica's members and politization of its work. The founding and publishing of *Glas Matice Srpske (The Matica Srpska Voice)* was an undeniable success in the recognition of Matica Srpska's significance, and Dr Milutinović had the greatest merit for it. He published the majority of his works and formulated his concept about the state position of Vojvodina precisely in that journal. He believed that Vojvodina should have the provincial social identification, and that the prerequisite for it was the Slavization of Vojvodina, having in mind the national character of the population of Vojvodina. Explaining the state-legal and economic autochthonism of Vojvodina, Milutinović – in an idealistic tone – suggested the „civilizational“ colonization of Vojvodina which should enable the dominance of the Serbian and Croatian nations in that area. Reacting on the daily-political events, Milutinović – as a member of The Independent Democratic Party – quite committedly supported, and sometimes formulated the standpoints of the Vojvodina Front, wishing to overcome the idea of the tribal, that is national federalism and the idea of the fictitious Yugoslavism. After the Cvetković-Maček Agreement was signed, Milutinović evolved in his basic idea. He accepted the national division, and saw Vojvodina inside the Serbian federal unit with a properly determined autonomy.

СРПСКИ БИОГРАФСКИ РЕЧНИК 1, А-Б,
Матица српска, Нови Сад 2004, 916 страна

Ових дана стављена је на увид најширој читалачкој публици једна књига великог формата и великог обима, са укупно 916 страница, а истовремено лепог спољашњег изгледа. Одштампана је двостубачно, пријатним и топлим ћириличким слогом, неуобичајене садржине. Реч је о првом тому *Српског биографског речника*, у издању Матице српске, чије се објављивање очекивало с нестрпљењем. На одлагање публикавања утицали су многобројни чиниоци. Неки су лако уочљиви, па се могу приметити и лети-мичним погледом на прву страницу Речника, где су при врху уписана имена тројице главних уредника: Младена Лесковца, Александра Форишковића и Чедомира Попова. Прва двојица су замењена, због неумитне људске судбине, па је трећи уредник добио у наслеђе многе недовршене или незапочете послове. Главном уреднику помагао је у раду један тим од тридесетак најближих сарадника, али једна четвртина није дочекала објављивање првог тома (*Речника*). Њихове послове морали су да преузму нови чланови: Уређивачког одбора, уредници струка, Редакционог одбора и нови секретари. Све је то утицало на успоравање многих послова. Укупан број најближих сарадника изгледа, бар на први поглед, преголем, али ако се пође од чињенице да је око 250 аутора дало приближно 2000 прилога за први том и нешто мањи број портрета или фотографија појединих личности, које је требало прихватити и припремити за штампу, онда је тим од тридесетак људи обавио огроман посао.

Укупан број саопштених прилога у првом тому истовремено сведочи о значају, величини и сложености пројекта, каква је израда *Српског биографског речника*, па је сасвим разумљиво и очекивано што је реализацију таквог пројекта прихватила најстарија српс-

ка културна и научна установа – Матица српска. Под окриљем Матице српске, једна група угледних и смелих научника са широким видицима, преузела је обавезу да око значајног пројекта окупи што већи број сарадника, с циљем да се напишу на стотине и хиљаде прилога. Иницијатори и организатори пројекта, достојног дивљења и поштовања, благовремено су уочили потребу, *да се ишло пре зайочне са писањем биографија свих оних људи који су својим делом учествовали у стварању свеукупне историје српског народа кроз векове*. Била је то насушна потреба јер је током друге половине XX века дошло до експанзије научних истраживања у свим сферама људске делатности. Истовремено са научном експанзијом изграђено је огромно књижевно наслеђе, са тенденцијом непрекидног повећавања, које истраживачи више не могу да контролишу на класичан начин. Захваљујући срећним околностима, некако у исто време, млађим и будућим истраживачима стављена је на располагање моћна и модерна техника, која омогућава приступ многим центрима где су похрањене информације различитог садржаја. Успешно коришћење савремене информационе технике не може се ни претпоставити, без претходно припремљених база података.

Створене базе података имају различиту садржину, зависно од усмерења приликом настајања, па је сасвим природно што се Матица српска определила да прикупи најважнија обавештења о животу и делима оних људи, који су дали видљив допринос у свим сферама стваралаштва српског народа. Захваљујући таквом прилазу, кроз *Речник* промичу сва занимања, некадашња и садашња, сва достојанства, звања, чинови и титуле. Најважнији критеријум да би се заслужило место у *Речнику* било је нечије дело, а не

друштвени положај. Поштујући ова начела аутори појединих прилога с подједнаком пажњом су прикупљали и саопштавали најважније податке о животном путу и делима заслужних личности, било у основном тексту, било у приложеним списковима: најважнијих дела, библиографијама или приложеној литератури. Применом наведеног поступка почувана је јасна разлика између носилаца истог презимена, звања, истих титула или занимања.

Редакција се у свом раду суочавала с проблемима различите садржине, укључујући и утврђивање горње хронолошке границе, подједнако за све личности. Ова је граница најпре лимитирана са 1918, а онда померена на 1945. годину, што је добро, али је то створило додатне тешкоће. Доња граница није постављена тако прецизно, већ се подразумева или се претпостављало да је свима позната. Наслућујемо да би се могла ставити у VII век, што је близу истине. Према казивању Константина Порфирогенита, Срби су се доселили на Балкан за време цара Ираклија, између 610. и 641. године, што је опште позната чињеница, а довео их је њихов кнез, односно „Архонт Србин“ који је умро пре 680. године. Поменути кнез или Архонт Србин био је пунолетан у доба сеобе, па из тога следи закључак, да је рођен почетком VII века и да је умро нешто пре 680. године. Један од његових многобројних наследника у IX веку, био је први по имену познати, млади принц Бран. О њему је с разлогом написан кратак али садржајан прилог, из којег се сазнаје како се млади принц у то доба борио за власт у Србији, а то је касније чинио и његов син, па се с правом може констатовати, да борба за власт у Србији има заиста дугу традицију, дужу од 1200 година.

Наведени пример на посредан начин указује и на став Редакције, да се владари и њихови блиски рођаци не разврставају у *Речнику* по династијама, већ по личним именима. Оваква концепција је у потпуности прихватљива познаваоцима српског средњег века, а донекле и историчарима новије српске историје. Сви потомци Стефана Немање који су се смењивали на српском престолу, не помињу се у изворима по презименима, већ са владарским именима Стефан и Урош. Син кнеза Лазара, деспот Стефан, такође, не користи презиме, док су потомци севастокра-

тора Бранка изводили презиме из очевог имена, па је једино његов син Вук прави Бранковић. Редакција је упорно настојала да о свим заслужним људима пишу признати стручњаци, а поготово ако су у питању крупне историјске личности. Захваљујући таквом ставу, о краљу Александру Карађорђевићу написана је смиреним тоном језгровита студија, поткрепљена снажном аргументацијом. На овај прилог скрећемо пажњу због тога, што је о краљу Александру Карађорђевићу, током XX века, изречено безброј произвољних и негативних оцена, како у земљи, тако и у иностранству.

Није нам намера да препричавамо садржину *Речника*, нити његових делова, јер је то немогуће, али зато треба истаћи нека видљива својства, а посебно поузданост и вредност информација које су понекад груписане. Једна група занимљивих, а по садржини веома корисних прилога односи се на жене у средњем веку. Под уобичајеним именом Ана поменуто је десетак личности, почевши од Ане супруге Стефана Немање, па закључно са Аном-Јакшић Глинском и Аном из породице Косача. Када се у једном даху прочитају сви ови садржајни прилози, с лакоћом ће се закључити да је женама у средњовековној средини припадало видљиво место. Тадашње српско средњовековно друштво било је једноставно и патријархално, али није имало оријентална обележја, па се очекивало као сасвим природно да супруге, мајке и сестре уживају дужно поштовање. У случају потребе супруге или мајке владара замењивале су своје мужеве или синове у политичким и јавним пословима. Дешавало се, не тако ретко, да нека госпођа мајка стекне политичку самосталност и да у таквом својству управља великим подручјем као прави владар, односно самостални обласни господар. У овој групи, а и иначе у *Речнику*, постоје прилози који су комплементарни. Један од ових прилога односи се на Ану, жену краља Милутина, а други, такође на Ану, кћерку краља Милутина и бугарску царицу. Оба су текста садржајна и лепо написана, па када се прочитају, читалац ће добити јасну слику о српско-бугарским односима на прелазу из XIII у XIV век.

Занимљива су и два комплементарна прилога из новије историје, о двојци савременика и државника. У првом случају, а у ствари у омањој и језгровитој студији, приказана

је политичка делатност мађарског грофа Ђуле Андрашија, а у другом, животни пут и делатност српског официра Миливоја Петровића Блазнавца. Мађарски гроф је био амбициозан и способан државник, доследан у тежњама да ојача позиције државе и народа којем припада. Успео је да Мађарима осигура најшира права у царевини Фрање Јосифа, као и да Аустро-Угарска добије право да окупира Босну и Херцеговину, а на штету српског народа. Амбициозан, способан, храбар и безобзиран, био је и Блазнавац, али увек с циљем да ојача властите позиције. Служио је најпре под господар Јованом Обреновићем, а касније је успео да постане ађутант кнеза Александра Карађорђевића. Радио је о глави кнезу Милошу Обреновићу који се налазио у избеглиштву, али му то није сметало да постане близак сарадник кнеза Михаила Обреновића. Када је Михаило Обреновић погинуо, извршио је државни удар, па је за наследника прогласио малолетног Милана Обреновића, а себе лично и још двојицу, за намеснике. Тада се нашао на врхунцу власти и моћи, чему је тежио, али ништа значајно за Србију и српски народ није учинио. Постао је „стуб режима“ (Обреновића), па је за своје заслуге постао први генерал у Србији. Сваки даљи коментар је излишан.

У *Речнику* нису добили место само краљеве и краљице, грофови и генерали, већ често и људи на скромном положају, какав је имао поп Братослав у Стону четрдесетих година XIV века. Краљ Душан је уступио Стон и Пељешац Дубровнику (1333), Ду-

бровчани су брзо међусобно поделили сву земљу, па су под удар ове аграрне реформе дошли и православни свештеници, што је наљутило српског краља. Он је тада захтевао: „да пребива поп српски и да поје у црквама које су у Стону и у Рату (Пељешцу) како је наредило краљевство ми“. Захтев српског краља морао се поштовати, па су Дубровчани доделили попу Братославу две златице земље, приближно 33 ара, што је само формално било у складу са устаљеним обичајима у Србији. Додељену деоницу држао је и наследник попа Братослава, али како његови потомци нису више били свештеници, дубровачке власти одузеле су им и ово мало земље 1433. године. Текст о попу Братославу је кратак, језгровит и значајан, јер се из њега сазнаје како је православље у Стону и на Пељешцу полако замирало, да би се вероватно и угасило око 1433. године. Оваквих или сличних текстова са другачијом проблематиком и тематиком има веома много у *Речнику*, а ми смо се из објективних разлога ограничили на примере из историографије која нам је најближа.

Права вредност свих саопштених прилога у *Речнику* и њихов значај избиће на површину у свој својој раскошности тек онда, када их буду одабирали познаваоци других научних дисциплина, струка и занимања.

Остаје нам на крају да се захвалимо Матици српској и свим њеним сарадницима што су нам подарили тако значајну књигу.

Милош Блажојевић

УДК 929(497.113 Kikinda)(049.3)

Душан Дејанац, ЛЕКСИКОН ПОЗНАТИХ КИКИНЂАНА, Историјско-завичајно друштво „Кинђа“, Кикинда 2004; 283 стране

Душан Дејанац, рођен 1947. године у Банатском Великом Селу, живи у Кикинди и бави се публицистиком, новинарством и културним радом. Новинске текстове објављивао је у више војвођанских и београдских листова. О темама везаним за историју и културу Кикинде и њене околине написао је, узимајући у обзир и ово дело, шест књига и бројне чланке публиковане у зборницима и

календарима. Сарадник је на неколико енциклопедијских пројеката. Оснивач је КУД „Банат“ и Историјско-завичајног друштва „Кинђа“ у Кикинди. Награђиван је за своје научно и културно деловање и примљен у чланство више институција и удружења.

Неће бити изненађење ако на овом месту кажемо да стање у нашој лексикографији није на задовољавајућем нивоу и да је овај

облик научног стваралаштва у Србији био запостављен. Неколико година уназад чине се покушаји да се то промени. Ови покушаји су засновани на индивидуалном ентузијазму, али што је још битније све чешће су подржани од стране угледних научних, културних и просветних институција. Нарочито су драгоцене овакви биографски лексикони појединих места којих има у све већем броју и који су од непроцењивог значаја при изради широким, па и националних, пројеката овог типа.

Лексикон ђознајних Кикинђана, поред главног биографског дела који заузима 252 странице, садржи и предговор, кратку оцену ауторовог достигнућа коју је написао рецензент др Спасоје Граховац, резиме на српском и енглеском језику, списак коришћене литературе, као и именски регистар без кога би коришћење *Лексикона* било умногоме отежано, јер су личности обрађене хронолошки. Књига садржи биографске податке за неколико стотина Кикинђана и плод је петнаестогодишњег рада на сакупљању грађе о ствараоцима који су живели и радили у овом граду. У *Лексикону* су заступљене личности из дословно свих области људског деловања (просветни радници, свештеници, лекари, адвокати, правници, војници, инжењери, земљорадници, трговци, занатлије, политичари, уметници, научници, добротвори...), што је условљено динамичним градским животом током XIX и XX века. Критеријум за улазак у *Лексикон* постављен је врло широко, па тако поред рођених Кикинђана и оних који су већи део живота провели овде, срећемо и личности које су само годину или две провеле у граду и за то време створили нешто вредно помена. У недостатку чињеница за раније периоде, приметно је да обим биографија појединих личности није увек у сразмери са њиховим значајем за време у коме су живеле. Овакви проблеми се, нажалост, могу окарактерисати као неизбежни у словима ове врсте, али то може дати подстицај научницима да у временима која долазе допуне обрађене одреднице подацима који би могли бити пронађени у, до сада неистраженим архивским фондovima. Са друге стране, нешто су обимније јединице о оним личностима које су оставиле већег трага у друштвеном животу, па се о њима могло релативно опширно писати.

У преко четиристо кратких и језгровитих текстова ове књиге, налази се два и по века

историје Кикинде. Пред читаоцем је историјски, привредни, културни, етнички преглед онога што је било карактеристично за овај град. Видимо Кикинђане на школовању у иностранству, странце који су се доселили у Кикинду, привредни и политички развој града и његову мултиетничну структуру. Носиоци ових позитивних друштвених тенденција биле су истакнуте личности које су, свака у оквиру своје стваралачке делатности, давале печат животу и развоју заједнице. Издвојмо у овом случају само једну из низа ванредних особа. Рођени Кикинђанин, Павле Кењелац (1766–1834), био је први српски доктор богословије, а у Јени је постао и доктор филозофије. Пропутовао је већи део Европе и говорио десет језика. Неколико година био је на челу кикиндске општине а од 1798. до краја живота архимандрит манастира Свети Ђурађ. Једно време био је професор прве богословије у Темишвару. Написао је неколико књига, а најзнаменитија *Јестивостловије* (књига о природи) била је један од првих уџбеника на Високој школи у Београду.

При читању биографија одмах је уочљиво како се аутор трудио да животописе прикаже што објективније и без уношења много коментара, анализа и процена стваралачког дела или животног пута поједине личности. У одредницама има доста фактографских података и остављено је да ти подаци говоре сами за себе, како се то и ради у публикацијама енциклопедијског типа, чиме је испоштован усвојени научни метод. Аутор је избегао да при евентуалном додатном тумачењу и разрађивању фактографије упадне у замку претеране и неоправдане наклоности према својим заслужним суграђанима.

Књига је веома богата илустративним материјалом и на томе се свакако аутору мора одати признање, јер је сакупљање ове врсте материјала својеврсни подвиг. Бројни су портрети личности који прате текстове биографија, а као прилози срећу се и колективне фотографије, репродукције повеља, уметничких слика, насловних страна часописа, календара и књига, карикатуре. У жељи да своје дело обогати илустрацијама аутор је у неким случајевима свесно занемарио њихов квалитет, па је у неколико случајева готово немогуће распознати о коме се на фотографији ради. Уз основне текстове о знаменитим Кикинђанима постоји и одређени број текстова који као засебне целине предста-

вљају својеврсни колаж занимљивости из живота овог банатског града.

Свако ко буде хтео да нешто сазна о било којој од знаменитих личности које су своју судбину, свака на свој начин везале за Кикинду, пронаћи ће свако име у *Лексикону познатих Кикинђана*, јер и по оцени рецензента нико од људи вредних помена није

изостављен. Ова књига вероватно има највећи значај, а нарочито сентиментални, за све оне који су у њој пронашли некога од својих рођака или пријатеља. Сигурно је да ће и нашим људима у емиграцији ова књига бити посебно интересантна као спона са градом из кога су потекли.

Драган Тубић

УДК 341.322.5:94(497.113 Banat)(049.3)

Thomas Casagrande, *Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“.
Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*,
Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2003, 368 S.

„Историјари без визије се, пре свега, ојачају повезивању свога рада са теоријом док теоретичари, немајући скромности, захтевају ипак свеобухватну применљивост за своје генерализације као да у ствари желе да историју на којој почивају њихова знања учине неиреизносним“.

Овим цитатом Џона Луиса Гедиса, угледног америчког историчара међународних односа у раздобљу Хладног рата, започиње Томас Казагранде своју мултидисциплинарну студију посвећену, како се већ из самог наслова види, 7. СС-дивизији „Принц Еуген“ и улози коју су у њој имали југословенски Немци, пре свих банатске Швабе, односно, како стоји у поднаслову књиге, она се бави банатским Немцима и њиховом везом са злочинима нацистичког режима. Сам аутор, није по основном образовању историчар, већ политиколог а књига о којој је овде реч представља текст његовог докторског рада одбрањеног на Гетеовом универзитету у Франкфурту на Мајни.

Томас Казагранде, и сам потомак СС-добровољца, узрок своје истраживању и уопште, искорак у домену историјског, налази у личном трагању не би ли пронашао одговор на питање због чега је његов отац, Немац из јужног Тирола са италијанским презименом, током Другог светског рата својеволно приступио СС-јединицама. Настојећи да допре до што целовитијег објашњења овог питања, Казагранде се упознао са историјом националсоцијализма а потом и са прошлешћу фолксдојчера, посебно са уло-

гом коју су имали у саставу СС јединица као елитних трупа Трећег рајха. Осим овог личног разлога, аутора је на истраживање нагнао и проблем етничких конфликта на Балкану у последњој деценији XX века којима је, као савременик збивања, био сведоком. Отуда и две кључне теме које се преплићу у његовом раду: историја банатских фолксдојчера током Другог светског рата на једној, и проблем структуре и континуитета етничких конфликта на другој страни. Другим речима, у времену када је Европа, сама на путу уједињења, сматрала да су етнички утемељени конфликти унутар њених граница ствар далеке и непоновљиве прошлости, дошло је до крвавог распада југословенске државе у чему су национални сукоби били од прворазредног значаја. Стицај свих ових разлога упутио је Томаса Казаграндеа да на примеру банатских Немаца и њихове улоге у СС-дивизији „Принц Еуген“ историјски конкретизује своје теоријско тумачење етничких конфликта.

Наиме, обзиром да су банатске Швабе образовале посебну СС-јединицу за борбу против Срба, својих двовековних суседа који су приступили партизанском покрету, објаснити елементе који су омогућили да након раздобља релативно мирног заједничког живота дође до ерупције међусобног насиља, јесте задатак који је себи поставио Казагранде у својем раду. Како би у томе имао што више успеха, он је настојао да конкретно историјско збивање објасни помоћу модела из других, историји више или мање

сродних наука – антропологије, социологије и пре свега, психологије. Дубоко свестан чињенице да су друштвене науке подигле између себе вештачке баријере, Казагранде указује на методска ограничења која проистичу из таквог стања те, следећи Џона Гедиса, пледира за уклањање дуго присутне и неплодне поделе на теорију и праксу. Ово првенствено стога што се сложене појаве људског друштва попут етничитета и етнички мотивисаних сукоба могу ваљано објаснити тек кроз призму интердисциплинарног приступа. И упрво зато, аутор се, у своме покушају да пружи што вишедимензионалнији одговор на питање о узроцима етничких сукоба, никако не држи традиционалног историографског метода већ посеже за једном свеобухватном, конструктивистички утемељеном, психолошком теоријом етничког конфликта. Управо одатле и средишња теза његовог рада јесте да „*осећаји и стурктуру, њовезани са разграничавањем између Социјетног и Сираног у раном дејинштву, њворе основу на којој се њоком даљећ образована индивидуе изграђује етнички идентитет*“. Страхови које појединац носи у себи из детињег раздобља у одређеним условима могу бити изнова оживљени и, у ситуацији заостравања етничких разлика, могу да доведу до конфликта у коме се Сопствено доживљава као да бива угрожено од Странога. У таквим околностима се Сопствено доживљава као властита а Страно као нека друга, туђинска национална заједница и отварају се разнолики путеви за инструментализацију читавих колективитета. На основу овог механизма, објашњава Казагранде, „*сваки етнички рајт ствара ѡрећ-ѡсѡставке за свој настѡвак и ѡнављање*“. О томе колики значај аутор придаје теоријском објашњењу етничког сукоба сведочи чињеница да је цело прво поглавље (стр. 27–86) своје књиге посветио теорији етничког конфликта и детаљној анализи идеја и установа које су овде кратко поменуте.

У другом поглављу своје књиге насловљеном „*Подунавске Швабе*“ (стр. 87–154) Казагранде на основу расположиве литературе даје кратак преглед историје подунавских Немаца од времена њихове колонизације у XVIII веку па до избијања Другог светског рата. Као посебно важне моменте који су утицали на обликовање менталитета и карактера немачке националне заједнице у

Подунављу он истиче хетерогеност немачких насељеника која је значајно отежавала стварање свести о заједничком припадништву, изложеност притисцима различитих националних покрета те околност да су се Подунавски Немци од времена Аустроугарске нагодбе 1867. константно налазили у неповољном положају националне мањине и као такви на ударима процеса асимилације и то прво у Угарској а од 1918. и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно у Краљевини Југославији. И док је старија генерација политичких представника Немачке националне мањине у Краљевини Југославији настојала да њена међународно призната права обезбеди путем сарадње са југословенским властима, од средине тридесетих година појавио се тзв. „*националсоцијалистички етноменаџмент*“ чији су поборници, махом млађи и образовани људи, припадали покрету Обновитеља (*Erneuerersbewegung*) и који су покушали посредством заједничког језика и покрела и, на концу, на основу наводне припадности истој раси, да изврше нивелацију хетерогених особина многих, унутар себе разноликих, заједница Подунавских Шваба. У том процесу „*глајшалтовања*“ на основу нацистичке идеологије сачекали су југословенски Немци избијање Другог светског рата а затим и напад Немачке на Југославију.

Централно поглавље (стр. 155–322) посвећено је банатским Швабама у раздобљу 1941–1945, односно, настанку и активности ма СС-дивизије „*Принц Еуген*“. У њему Казагранде анализира положај Баната у саставу Србије под немачком војном управом, активности партизанског покрета до успостављања дивизије „*Принц Еуген*“ као и положај фолксдојчера у Банату у новим, темељно измењеним околностима. Указујући на чињеницу да су вође Трећег рајха у својим плановима овоме подручју биле намениле другоразредну улогу, аутор констатује да је, упркос томе, холокауст почињен у Банату био међу првима у Европи а да су, при томе, припадници локалних фолксдојчерских организација били главни „*профитери*“ недела почињених на темељу доктрине о супериорној аријевској раси.

До питања које је истакао у наслову тј. до формирања 7. СС-дивизије „*Принц Еуген*“ Казагранде стиже тек на 187. страни своје књиге, разматрајући процес регрутовања припадника немачке народносне заједнице у ову

јединицу на просторима Баната, Хрватске, Румуније и других земаља југоисточне Европе да би потом, пружио статистички преглед њеног етничког састава. Као узроке који су довели до њеног успостављања он указује, пре свега, на повећану потребу за попуњавањем немачких армија након пораза испред Москве, затим на оклевање немачког Министарства спољних послова да на војну службу позове немачке грађане Рајха као и на настојања СС-вођства да повећа сопствени значај у нацистичком режиму кроз успостављање већег броја снажних војних јединица. Све то, ипак, упозорава Казагранде, никако не значи да су банатски Немци листом добровољно ступали у новоосновану СС-дивизију „Принц Еуген“. Наиме, иако службена евиденција казује да су припадници дивизије ступали у њу својевољно, ваља имати на уму да су сви они, у случају да то не учине, били изложени дејству кривичне санкције, односно, како је то сликовито изразио Хајнрих Химлер: *„Ако се једном народном групом у великој мери управља, онда се сви јављају добровољно а онима који то не учине биће куће порушене“*. Иначе, у организовању јединице главну је улогу имао Артур Флепс, бивши аустро-угарски официр. Током Првог светског рата он је у чину мајора учествовао у одбрани свога родног Ердџа, по завршетку рата постао је командант саксонске националне гарде у Ердџу и као такав учествовао у сузбијању револуционарних покрета на југоистоку Европе да би 1941. године, приступивши СС-одредима, учествовао у немачком нападу на СССР. Под његовом командом СС-дивизија „Принц Еуген“ је, након свога конституисања у првој половини 1942. год., учествовала у борбама у Србији да би крајем исте године била пребачена у Хрватску где је, од друге половине јануара па све до средине марта 1943. год., била ангажована у операцији „Weiss“ срачунатој, као што је познато, на разбијање главних партизанских снага укључив и Врховни штаб. Након тога, јединица је здружена са 13. СС-дивизијом „Ханцар“, састављеном од босанскохерцеговачких муслимана, у V СС-армијски корпус на чијем се челу налазио Артур Флепс. У наредном периоду, од 15. маја до 15. јуна 1943. год., ове су снаге деловале у склопу операције „Schwarz“ у поновљеном нападу на партизанску војску на тремећи Босне, Србије и

Црне Горе да би након њеног окончања обезбедиле налазишта боксита крај Мостара. Након капитулације Италије дивизија „Принц Еуген“ је учествовала у разоружању припадника италијанске војске као и у више различитих операција против партизанског покрета у Хрватској и Босни и, напослетку, на обезбедивању несметаног повлачења немачке армијске групе „Е“. Поглавље се завршава кратким резимеом посвећеном крају немачке народносне групе у Југославији по окончању Другог светског рата. Четврто и уједно последње поглавље књиге (стр. 323–338) доноси компаративну анализу настанка и развика СС-јединица у различитим деловима немачке „Нове Европе“, пратећи њихов развој од првобитно најелитнијих јединица немачке војске па до јединица у које су, на крају, мобилисане најшире масе немачког становништва.

Казагранде је своју студију темељио на изворима немачког порекла, како објављеним тако и онима који се налазе у Политичком архиву Министарства спољних послова, Савезном архиву у Берлину, Војном архиву у Фрајбургу и Војноисторијском архиву у Прагу. Ваља приметити да није кориштена изворна југословенска грађа што свакако представља значајну мањкавост овог рада. Но, обзиром да аутор, супротно већ уобичајеном маниру у немачкој историографији, није приказао припаднике немачке народносне групе искључиво као жртве комунистичког терора који је уследио након окончања рата већ и као активне починиоце злочина, његов поступак завређује пуну пажњу као допринос објективном историјском сагледавању прошлости Немаца на југоистоку Европе током Другог светског рата. Ово тим пре, ако се има у виду да његов поступак представља значајну новост у немачкој историјској науци која често настоји да успостави узрочно-последичну везу и неку врсту равнотеже између холокауста и нацистичких ратних злочина с једне, и логорисања и протеривања Немаца из источне Европе, са друге стране. Управо из свих тих разлога књига Томаса Казаграндеа је вредно дело – ако не већ по количини нових историјских чињеница онда свакако по начину на који су оне протумачене те стога, оно мотивише на нова промишљања и истраживања и, што није најмање важно, показује да су срећни спојеви теорије и догађајне историје не само могући већ и корисни.

Михаел Аншоновић

Петар Текелија:
 НАЦРТ ПОРТРЕТА „ЗЛОГ ГЕНИЈА“ ЗАПОРОШКЕ СЕЧИ

Међу многим војним и политичким актерима, којима је било суђено да одиграју више или мање значајну улогу у историји Запорошке Сечи у последњем периоду њеног постојања, личност *Петра Аврамовића Текелије* (тако је по традицији прихваћено да се именује тај човек у украјинској историографији) заузима посебно место. Ево, већ дуги низ година у свести многих он је неизоставни члан тријумвирата Катарина II-Г. Потемкин-П.Текелија, којем припада ауторство и извршење плана ликвидације Војске Запорошке Низијске. Улога, очигледно не свакидашња. Добра или лоша – зависно од времена и политичких коњуктура – али не свакидашња. А без обзира на све то, мало је радова из којих се може сазнати о главним етапама живота, особинама карактера, склоностима тог човека, са изузетком кратких чланака у енциклопедијским речницима у којима се још од времена Брокхауза и Јефрона износи једне те исте чињенице, само мењајући поларност оцене. Ова чињеница је условљена приликама, да је већ деценијама прихваћено да се о актерима сличним П. Текелији пише „или лоше или ништа“. Променили овакво стање ствари може само појава утемељеног синтетичког рада, урађеног на основу свеобухватних извора. Сигурно да је неопходно да неки историчар избебре то као тему свог специјалног истраживања. Не претендујући на такву улогу, ми сада желимо, колико је то могуће, да у неколико потеза прикажемо портрет П. Текелије. Тим више, што располажемо оним минимумом фактичког материјала, којим се то може урадити.

Петар Аврамовић Текелија – син Ранка Текелије. Тако се звао од младости, тако га зову и његови земљаци – Срби, тако ћемо га звати и ми.

Почетак племићке породице Текелија у државној служби датира негде од краја 17. века. Петар Текелија је представник њене треће генерације. Познато је, да је деда П. Текелије, Јован Текелија, рођен у другој половини 17. века, највероватније 60-их годи-

на. Место његовог рођења није познато, али вероватно је било из српских провинција, које су улазиле у састав Османске империје, на шта указује и турско порекло његовог надимка, који је касније прихваћен као презиме (тур. *teckeli* – дарежљив, великодушан човек). Постојање још једног дела његовог презимена – Поповић сведочи да је вероватно био из породице свештеника.

Први, документима потврђен податак о овој личности је из 1697. године, када је Ј. Текелија у чину команданта одреда српских граничара Сенте, која лежи на обали Тисе. У току је био тзв. Велики аустро-турски рат 1683–1699. године, за време којег су војне снаге аустријских Хабзбурговаца, ослањајући се на подршку јужнословенског становништва Османске империје, успеле да ослободе од Турака велика прострaнства Славоније, Бачке и Срема. Једна од најпознатијих битка овог рата одиграла се код Сенте, у јуну 1697. године, у којој се посебно прославио Ј. Текелија. Када је сазнао о приближавању турске војске, он не само да је стигао да упозори о томе главнокомандујућег аустријских снага принца Евгенија Савојског, него је ове ноћи, оријентишући се по звездама, успео да преведе кроз мочвару Аустријанце у залеђе Турака. Страховит пораз, који су Турци доживели у тој бици, у великој мери је омогућио Ј. Текелија. За своје заслуге био је дарежљиво награђен и добио је чин армијског официра.¹

По директиви аустријске команде следеће, 1698. године Ј. Текелија је био постављен за капетана српских граничара у Араду на Моришу, притоци Тисе (данас на крајњем западу Румуније). Један од првих задатака постављен новом капетану града било је утврђење и организација заштите границе са Османском империјом. Касније, 1702. године, оснивањем Поморишке војне границе, он је постављен за њеног оберкапетана (заповедника).

¹ Љ. Ц е р о в и ћ, *Срби у Украјини*, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2002, 36.

На тој дужности је остао до своје смрти 1722. године. Године 1706. њему и његовим наследницима било је додељено наследно племство. Војна служба Ј. Текелије била је доста богата: у годинама од 1703–1707. био је на челу српских граничара Поморишке границе, учествовао је у гушењу устанка Мађара на челу са трансилванијским кнезом Фрањом II Ракоцијем. Од 1717–1719. године, за време наредног аустријско-турског рата, командовао је одредом који је деловао на територији Темишварског Баната, тада још турске провинције.² Такође је познато, да је Ј. Текелија био један од тројице виших официра Потиске и Поморишке границе, који су се у пролеће 1712. године обратили Петру I са предлогом да ступе у руску службу и доведу са собом 10000 Срба-граничара.³

Јован Текелија је са својом супругом Рокком (Јевфросинијом) имао четири сина и неколико кћери.⁴ Најстарији је био Ранко, отац П. Текелије.

Слично као и други мушкарци у његовој породици, и он је војну службу прихватио као позив за цео живот. Учествовао је у аустро-турским ратовима 1717–1719. и 1737–1739. године у чину поручника, касније и капетана, команданта одреда граничара Арада. Последња војна компанија у којој је узео учешће је Рат за аустријско наслеђе 1741–1748. године, из којег се није вратио. Ранко Текелија је са својом супругом Алком (Александром, рођеном Рашковић) имао четири сина: Јован, рођен 1714. године, Петар, 1720, Лазар, око 1730. и Остоја (година рођења непозната).⁵ Другоме од синова, Петру, било је суђено да остави извесног трага у историји Руске империје, уопште, а нарочито Запорошке Сечи.

Како је наведено, рођен је 1720. године. Познат је и датум рођења – 16. јануар по старом календару, на дан Поклоњења веригама Св. Петра, у чију част је мали дечкић добио име.⁶

² А. Форишковић, *Текелије, Војничко илемство XVIII века*, Матица српска, Нови Сад 1985, 126

³ М. Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2001, 16.

⁴ А. Форишковић, *нав. дело*, 64–65.

⁵ *Ишио*, 80–81.

⁶ А. Гангелов, *Воспоминания декабриста Александра Семеновича Гангелова*, Университетская типография, Москва 1888, 229–230.

У години рођења П. Текелије, 1720. године, Арад је представљао доста значајан градић у оно време који је бројао 578 домаћинства. Крштење новорођеног наследника породице Текелија обављено је у централном православном храму у Араду – у цркви Св. Петра и Павла, подигнутој на прелазу из XVII у XVIII век настојањем његовог деде, због чега се до данашњег дана зове Текелијина.

Може се претпоставити да је Петар основно образовање стекао у српској школи у Араду, која је основана такође настојањем његовог деде Јована. Закон Божји, црквенословенски језик, аритметика – то је био стандардни циклус предмета који су се предавали.⁷ Многонационалан састав становништва у Араду и његове најближе околине, а такође и због његовог будућег животног пута, који је требало да прође у војној служби у аустријској војсци, условили су да Текелија зна и немачки језик, а у мањој мери мађарски и румунски.

Младачке године П. Текелије пролазиле су у немирној атмосфери, што је оставило трага на његовом даљем животном путу. Од 1741. године одиграла се демилитаризација становништва Потиске и Поморишке границе, која више није била неопходно потребна после присаједињења Аустријској империји Темишварског Баната (1719). Од тог времена граничари су лишени привилегија на бесплатно коришћење земље и привилеговано опорезивање, које су они користили као награду за своју службу. Војна служба у аустријској војсци од тог времена има карактер регрутске обавезе. Такве акције аустријске управе нису могле а да не изазову незадовољство широких маса граничара – од обичних војника до официра. Током 1734–1735. године на територији војне границе Аустријске империје од Славоније до Баната избијали су значајни немири. Они нису заобишли ни Поморишку границу.⁸

Пракса да се на више официрске дужности постављају скоро искључиво Немци по пореклу, која је од тада успостављена, приморала је широке масе официра, који су тежили да направе војну каријеру, да упућују свој поглед према Руској монархији.⁹

⁷ Љ. Церовић, *нав. дело*, 36.

⁸ В. Винавер, *Пера Секединац*, Просвета, Београд 1955, 9–10, 20–25, 33, 43–45.

⁹ М. Костић, *нав. дело*, 22.

Петар Текелија је ступио у војну службу у 21 години. До 1747. године, када је отишао у Руску империју, Текелија је учествовао у рату за аустријско наслеђе (1741–1748), служио је у експедицијском пуку Поморишке границе. Године 1746. млади официр је за време битке заменио у својству команданта арадских граничара свог оца, који је умро у до сада нејасним приликама (можда је био убијен, или после тешког рањавања).

Разлози који су побудили младог поручника да остави отаџбину и емигрира у Руску империју углавном су били у незадовољству политиком коју су спроводили Хабзбурзи у односу према српским официрима војних граница. Тако, његов деда Петар Текелија је био оберкапетан (командант) Поморишке границе. А његов отац Ранко није добио тај положај, без обзира на лепе службене карактеристике, године проведене у служби, ауторитет међу граничарима и добре личне особине. Наравно да и млади Петар није полагао посебне наде у перспективу у даљем напредовању у служби.

Значајан разлог емиграције активности било је и заостравање религијског питања у провинцијама које су насељавали православни. Покушај католичког Беча да спроведе црквену унију додатно је подгрејао расположење српских граничара за пресељењем.

После пресељења у Руску империју 1747. године Петар Текелија је био укључен у Српски хусарски пук, основан још 1724. године. Остао му је исти чин, поручник, мада се млади официр надао да ће бити унапређен због „његове ревности према православној вери“. Ипак, у војсци није било слободних упражњених места и зато је морао да се задовољи тиме што је добио.¹⁰

Ипак, кроз неколико година младом официру се указала прилика да се истакне. С обзиром на ауторитет Текелија у круговима граничарских официра спољнополитичка и војна управа руске државе поверавају му значајну мисију – да оде у отаџбину и приволи на емиграцију у области Руске империје што више Срба-граничара.

Крајем марта 1750. године два официра Српског хусарског пука – поручник П. Текелија и капетан Дмитар Перић (овај је уствари био син Пере Сегединца) су добила од

¹⁰ Российский государственный военно-исторический архив (Москва, Руска Федерација) (РГВИА), ф. 16, оп. 1, д. 62, л. 123.

Колегије за иностране послове пасоше за путовање у Аустријску империју да обаве неке послове које им је поверила комисија (агитација код граничара за пресељавање). Ипак, њихово путовање је остало без успеха – на граници између Речи Посполите са Угарским краљевством аустријска гранична стража ускратила им је право уласка сагласно вишој наредби из Беча. На двору Марије Терезије су добро оценили да ће боравак руских емисара допринети даљем заостравању ситуације на територији Војне границе. Петар Текелија се већ почетком јула вратио из неуспеле мисије у Руску империју.¹¹

Ипак, већ почетком септембра 1750. године поручник Српског хусарског пука П. Текелија је поднео рапорт Војној колегији с молбом да му дозволи долазак у отаџбину да би примио свој део имања које је остало после смрти његовог оца.¹² Овога пута његов покушај да уђе у аустријску империју био је успешнији. Боравак више од пола године у отаџбини Текелија је, вероватно, посветио не само за решавање породичних ствари, него и за обављање директног задатка. То је тим вероватније, јер убрзо после повратка у Банат, у августу 1751. године, према извештају команданта Српског хусарског пука бригадира Ивана (Живана) Стојанова, Текелија је унапређен у чин капетана.¹³

У годинама 1752–1753. долази још један, сличан службени пут, који је реализовао заједно са већ поменути Д. Перићем. И опет боравак П. Текелије и Д. Перића на територији Трансилваније није остао само на куповању расних трансилванијских коња и хртова, како је било назначено у њиховим путним исправама.

Према извештајима тајних агената аустријских власти прави циљ овог службеног путовања била је агитација код Срба-граничара за пресељавање на територију Нове Србије. У вези с тим централна аустријска власт је чак хтела да ускрати обојици руских емисара право да посету завичај, али је после дала на то сагласност, ограничивши се на најбудније праћење ових официра.¹⁴ Тако, почетком јесени 1752. године сусрећемо

¹¹ Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. (Документы), АН СССР, Москва 1984, 136-137.

¹² РГВИА, ф. 10, оп. 2, д. 12, л. 311–313.

¹³ РГВИА, ф. 10, оп. 2, д. 15, л. 631–655.

¹⁴ М. Костић, *нав. дело*, 73.

П. Текелију у његовом родном Араду, што уверљиво сведочи запис у ктиторској књизи цркве Св. Петра и Павла (Текелијевој) од 9. септембра 1752. године у вези плаштанице коју је поклонио.

Петар Текелија се вратио у Руску империју у јуну 1753. године: био је поново уврштен у ред официра Српског хусарског пука и новчано награђен.¹⁵

Улазак Руске империје у Седмогодишњи рат и учешће у њему војних обвезника Српског хусарског пука допринели су каријери П. Текелије. Године 1756. кренуо је у поход у чину секунд-мајора, а већ после годину дана постао је премијер-мајор. Године 1757. био је тешко рањен за време битке код града Колина. За своје заслуге мајор П. Текелија је 1758. године награђен чином потпуковника.¹⁶ Текелија учествује у заузимању Берлина и Колберга. Седмогодишњи рат, крајем 1761. године, завршава у чину пуковника.¹⁷

После повратка из рата П. Текелија почиње доста времена да проводи на југу империје, у Новој Србији, где је уквртирен Српски хусарски пук. Центар коме је чезнуо био је Новомиргород, у којем је живео значајан број Срба. Међу њима је био и млађи брат П. Текелије Лазар, који је у то време служио у Хорватском хусарском пуку у чину секунд-мајора. Сагласно плану о насељавању Новоруске губерније 1764. године П. Текелија добија не само парцелу за кућу у самом Новомиргороду, него и земљу за насељавање (слободе) у његовој околини.

Војна колегија је 1764. године поставила П. Текелију на дужност команданта Српског хусарског пука. Од те године почињу његове сталне службене мисије у састав руског експедиционог корпуса на територији Речи Посполите. Боравак у границама Руске империје се углавном сводио на посете двору у Санкт-Петербургу и боравак у Новомиргороду. Године 1767. Текелија је по четврти пут унапређен у чин бригадира.

Нови рат са Турцима у који је ушла Руска империја 1768. године био је та степенница од које је почело пењање П. Текелије према вишим степеницима војне номенклатуре. Текелија је био учесник у биткама код

Хотина, Рјабе Могиле (1769), Кагуле (1770). За учешће у Кагулској бици, према извештају команданта Петра Румјанцева, П. Текелија је награђен орденом Св. Ане I степена и чином генералмајора. Фокшани, Браила, Силистра... Ево само део списка места у заузимању којих је учествовао П. Текелија. Према резултатима учешћа у рату и у част склапања Кучук-кајнарџијског мира награђен је орденом Св. Георгија и чином генералпоручника.¹⁸ Те 1774. године Текелија је постављен да командује насељеним хусарским и пикинерским пуковима источнообалне Јелисаветске провинције Новоруске губерније.

После годину дана, по наређењу које је добио крајем маја 1775. године, П. Текелији је припало да на челу уједињеног корпуса ирегуларних и регуларних војски крене у поход, који је означио крај историјском постојању Запорожја. Априорна тврдња да је П. Текелија имао потпуно непријатељски став према Запорошцима, као и качење на његову личност јарлика „васељенског зла“ је далеко од истине.¹⁹ Желимо да нагласимо само то, да је Текелија био само виши официр руске војске коме је поверена операција ликвидације Запорожја и хапшења врхушке Сечи. Одлуку о томе није донео он.

Никита Панин, Петар Румјанцев, Грегориј Потемкин, то су стварни иницијатори и аутори плана ликвидације Запорошке Сечи. О томе уверљиво сведоче записници заседања Савета при Високом Двору 1774–1775. године. Питање о неопходности ликвидације Сечи, или, као минимум, хапшење њене највише управе било је на дневном реду још у мају 1774. године, када су на неколико заседања пред императорком изrekli неопходност „*учинити решително по сему положење*“. Она је одбила, нагласивши верну службу Војске Запорошке у прошлом рату.²⁰ Даље, током целе године на седницама Савета о плановима ликвидације запорошког питања или макар само реформисања Запорожја није расправљано и поред стотине притужби од више команде Новоруске, Слободско-Украјинске и Кијевске губерније на

¹⁸ *Исџо*, 37.

¹⁹ О. Л. Оліїник, *Текелій Петро Аврамович*, Украјинське козацтво: Мала Енциклопедія, Генеза, Запоріжжя: Прем'ер, Київ, 480.

²⁰ Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург, Руска Федерација) (РГИА), ф. 1146, оп. 1, д. 3, л. 188–188, об. 190–190 об.

¹⁵ РГВИА, ф. 10, оп. 2, д. 19, л. 244–255; д. 20, л. 187–189.

¹⁶ РГВИА, ф. 10, оп. 2, д. 51, л. 374–377.

¹⁷ Љ. Церковић, *нав. дело*, 37.

акције Запорожаца.²¹ Настојали су да реше територијалне сукобе између Војске и суседних губернија налажењем одговарајућих аката и одлука, односно у области права.

Ситуација се радикално променила у априлу 1775. године, када је примљен редован извештај П. Румјанцева о намерама кошевог хетмана Петра Калнишевског да пређе, заједно са целом војском, у турско подаништво. На седници Савета 27. априла 1775. питање је било постављено веома оштро: позвати кошевог у престоницу, као у вези разматрања претензија Запорожја да заузме земље под Новоросијском губернијом. Доћи ће – није планирао издају, неће доћи... Из неких разлога П. Колнишевски ипак није хтео да путује у Санкт-Петербург. С обзиром на то, на следећој седници 7. маја 1775. одлучено је да се Кош уништи. Всемогући фаворит императорке Г. Потемкин је нагласио да ће још згодније бити да се то учини са 10 пукова редовне војске, која се враћа са позорнице прошлог рата, уз додавање одређеног броја ирегуларних команди.²²

Судбина Запорошке Сечи је била решена. Остало је само да се спроведе у живот план њене ликвидације. За ово је било неопходно пронаћи савесног и одговорног извршиоца. Наравно, такав је могао бити само виши официр, који је имао велико војно искуство, и коме се могло поверити командовање оноликим великим јединицама. Петар Текелија је са својим солидним списком у служби одговарао за ту улогу више него ико други. Сада је практично немогуће утврдити шта је осећао Текелија када је примио наређење о заузимању Запорошке Сечи и хапшењу високих козачких старешина. Могуће да се присетио како су Аустријанци демилитаризовали Поморишску границу у његовој младости, или побуну П. Сегединца 1735. године у околини родног Арада и касније његово погубљење. Вероватно да су сличне паралеле и аналогije постојале. Можда... Ми сигурно можемо тврдити једноуправо њему је било суђено да постане једно од персонификованих отелотворења историјске трагедије Запорожја (онако, како је то могао да постане било који други официр његовог ранга).

Заобилазећи тумачење војне операције опкољавања и заузимања Сечи, проведене 4.

²¹ *Истио*, л. 199, 203 об., 265, 269.

²² *Истио*, л. 290, 294 об.

јуна 1775, која је много пута описана у литератури, ми би желели да усредсредимо пажњу на акције П. Текелије у управљању територијом и реформисање уређења Запорошких Слобода у току неколико наредних месеци. Неколико десетина извештаја генерал-поручника П. Текелије упућених Г. Потемкину датираних током јуна-октобра 1775. године дозвољавају да се са великим степеном вероватноће реконструише делатност Текелије на дужности привременог врховног управитеља Запорожја.

Током првих недеља после окупације Слобода, главна пажња П. Текелије била је усредсређена на решавање судбине ухапшених кошевог отамана и војног писара и судије. Тако је са стањем крајем јуна био је завршен опис главног дела њиховог иметка, који је требало да припадне комори.²³

Посвећена је пажња и проблемима реформисања административно-територијалног уређења. Током следећег месеца П. Текелија је, уз помоћ потчињених, саставио пројекат поделе деснообалног и левообалног дела Запорожја између Новоруске и Азовске губерније, који је био спроведен у живот током друге половине 1775. године.²⁴ До краја лета завршен је попис становништва у свим запорошким насељима (паланкама).²⁵

Петар Текелија је морао да се бави и разматрањем судских питања која се односе на поједине представнике запорошких старешина поводом оптужби за пљачку становништва Новоруске губерније, као у питању осавула Јосипа Паралича.²⁶ Није могло да се заобиђе ни извршење појединих акција полицијско-репресивног карактера. Тако је током септембра-октобра 1775. године под личном контролом П. Текелије ислеђивано питање о ширењу међу Запорошцима гласина о војсци отамана Метелке, која као да долази не зна се одакле ради обнављања Сечи и у вези тога да је учитељ певања Иван Карнаух саставио у сечевој школи пасквилну и бунтовничку песму о рушењу Сечи.²⁷

И поред свега овог, према сећањима некадашњег Запорожца Миките Коржа П. Текелија за време заузимања Сечи руском војском и касније није показивао нарочито не-

²³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 59.

²⁴ *Истио*, л. 101-101 об., 102.

²⁵ *Истио*, л. 167.

²⁶ *Истио*, л. 183.

²⁷ *Истио*, л. 279-279 об., 280, 386-387 об.

пријатељство према козацама. Он иступа у својој улози као савестан извршилац повереног му од горе задатка. Пријатни разговори са старешином, заједничке гозбе, интересовање за разне стране живота заједнице Сечи – то су најкарактеристичније особине његовог борава на Запорожју током лета 1775. године.²⁸

Са многима од запорошких старешина П. Текелија се лично познавао још из времена руско-турског рата 1768–1774. године. Није изазвало посебно непријатељство или антагонизам код њих командовање овог генерала корпусом војске који је заузео Слободе у лето 1775. године. Имамо велики број атеста које је издао Текелија током лета-јесени 1775. године: Мокију Гулику, Микити Довбњи, Гаврилу Писменом, Степану Кирилу, Ивану Белом, Олексију Шуљги и многим другим.²⁹

Аутограф П. Текелије. Јун 1775. г.

За командовање здруженим руским војскама које су ликвидирале Сеч 17. јуна 1775. свим обер и штаб официрима била је упућена лична захвалница императорке, а П. Текелија је 10. јула исте године награђен орденом Св. Александра Невског,³⁰ имањима у Витебској губернији (око петнаестак насељених места), а нешто после тога и чином генерала-аншефа.³¹

И поред великих награда и милости, из извештаја Текелије Г. Потемкину се види да му је тешко падао боравак у Запорожју и извршавање наложене му мисије. Још 29. јула 1775. молио је да му се дозволи да преда обавезе и да отпутује у Новомиргород да би отпочео извршавање својих директних службених обавеза – реформисање и комплектацију насељених пукова.³² Ипак му је било одбијено и могао је да остави своју дужност

и да отпутује из руске војске поред Сечи само крајем октобра 1775. године, када је предао своје опуномоћење команданту Новосечког ретраншеманта потпуковнику П. Норову.³³

Од 1776–1783. године П. Текелија се бавио углавном питањима насељавања војски Новоруске губерније, пошто је од 1774. године био на дужности војног команданта Јелисаветске провинције. Тако је крајем 1775. године састав ирегуларних војски које су учествовале у ликвидацији Запорошке Сечи размештен у коморским и феудалним насељенима губерније, а такође и у запорошким зимовницима. Сагласно „Распореду“ војски корпуса П. Текелије, у његов састав су улазили пукови: Жути, Црни и Молдавски гусарски (насељени); Влашки, Српски и Угарски (теренски); Јелисаветградски и Дњепровски пикинерски (насељени).³⁴

Током 1776–1778. године П. Текелија је улагао много напора око реформисања, комплектације и наоружања насељених гусарских и пикинерских пукова Новоруске губерније: Молдавског, Српског, Далматинског, Угарског, Бугарског и Јелисаветградског. Познато је да је он на челу њихових војски узимао учешће у гушењу татарских побуна на територији Кримског каганата (канства) у току 1777–1778. године и исељавању са Крима у Северно Приазовје хришћана и инкорпорацији Крима у руску империју 1783. године.

У годинама 1784–1787. генерал-поручник П. Текелија је командовао корпусом руске војске размештене у међуречју Дњепра и Јужног Буга. Користећи близину овог места до Јелисаветградске области, Текелија је доста времена проводио у Новомиргороду, на свом имању (извештаји кнезу Г. Потемкину-Тавријском).³⁵

Године 1787, на почетку следећег руско-турског рата, П. Текелија је на основу личне заповести кнеза Г. Потемкина-Тавријског био постављен за команданта руских војски на Кавказу.³⁶

²⁸ Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа, Андреев А., Шумов, С., История Запорожской Сечи, Евролинец, Киев–Москва, 2003, 265–267.

²⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 311, л. 23, 63, 67, 83–83 об., 111, 115, 131 об.

³⁰ Российский государственный архив древних актов (Москва, Руска Федерација), ф. 10, оп. 3, д. 217, л. 2–3.

³¹ Љ. Ц е р о в и ћ, *нав. дело*, 38.

³² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 262.

³³ *Исто*, л. 386 об.

³⁴ Централний державний історичний архів України (Київ, Україна) (ЦДІАУК), ф. 229, оп. 1, спр. 365, арк 17–17 зв.

³⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 2, л. 82–82 об.

³⁶ А. П и ш ч е в и ћ, *Мој живојт (1764–1805), Успомене*, С руског прево и предговор написао М. Фундуруља, Матица српска, Нови Сад 2003, 127.

На тој дужности је био до одласка у пензију јуна 1789. године. То су биле поодмакле године, када је већ тешко подносио живот у походу и траума дан уочи после пада с коња.³⁷

Савременик П. Текелије Симеон Пишчевић, који га је добро познавао још из временске службе у аустријској војсци, истакао је да у поређењу са другим српским официрима, који су се преселили у Руску империју, Текелија се није истицао неким посебним особинама. Није био ни паметнији, ни савеснији, ни храбрији од многих других. Ипак, хировита Фортуна је од њега направила свог љубимца и дарезљиво га је наградила чиновима, имањима, новцем.³⁸

Последње године свог живота П. Текелија је провео као прави магнат: раскошан лов, расни хртови и коњушнице са расним коњима; вишедневно банкетоване са стотинама званица...

Необично је интересантан опис мајора (имања) П. Текелије у Новомиргороду, који нам је оставио у својим сећањима његов рођак Сава. Датиран је 1787. годином, када је овај по први пут посетио свог стрица. По њему, имање се простирало у околини града, недалеко од пута за Јелисаветград, на јужном обронку невеликог брежуљка. Са западне стране са имањем П. Текелије се граничила невелика слобода од 70 дворова, насељена претежно Црногорцима. Са јужне стране је било насељено 16 дворова кметова, доведених из Витебске губерније. Они су обављали послове на двору, у башти и у пчелињаку, који се простирао на пола сата јахања од имања. Грађевина дрвене „палате“ Текелије, мада је и била сасвим скромне ар-

хитектуре, ипак се истицала својом масивношћу и монументалношћу и више је личила на велико утврђење, него на обичан феудални мајур, што је било потпуно оправдано обзиром да се Новомиргород налазио у пограничној зони у време његовог подизања. Дрвену грађу за изградњу покљонио је кнез Ксаверије Љубомирски из шума недалеко од имања Листопадове, на пољском делу реке Вис.³⁹ Обзиром на невелике размере Новомиргорода, те 1787. године око 3000 становника оба пола, може се са сигурношћу тврдити да је мајур П. Текелије сматран једним од најистакнутијих објеката, а њен власник је важио у граду и округу за „личност број 1“.⁴⁰

Уређење живота, слично као на другим имањима виших официра српског порекла, било је милитаризовано: дворска послуга је била обучена у мундире; ујутру и увече хорнисти су свирали будницу и повечерје и подизали су и спуштали заставе на јарболу. Према сведочењу савременика двор П. Текелије у Новомиргороду се истицао својом великом, скоро источњачком раскоши – не само столно посуђе за неколико стотина особа, него и укупно посуђе у кухињи и фурниру на вратима били су израђени од чистог сребра. Не мањих размера било је и припремање пријема свих врста и обележавања породичних и верских празника. Тако, на пример, приликом обележавања имендана владара (16. јануара по старом календару) ту су се окупљали не само све комшије-феудалци у радијусу од 150 врста (миља), него и официри руских гарнизона који су били на кварту у Новомиргородском округу.⁴¹

Треба истаћи и околност да је последњих 15 година живота, у време када се попео на највише степенице у служби и стекао велико богатство, П. Текелија био окружен великим бројем људи, које је тешко назвати другачије него „камарилом“. И поред сложеног животног пута, Текелија ипак није научио да истински упознаје људе. Доста често су несавесне личности из његовог најближег окружења користиле ове прилике за своје користољубље. Под њиховим утицајем Текелија је чак био склон неправичности. Тада, ако би

³⁷ Исто, 151.

³⁸ Известие собранное изразных авторов и введенное в историю переводом на славенский язык, о народе славенском о Иллирии, Сербии и всех той сербской нации бывших князей, королей, царей, деспотов, также некоторые пояснения о Греции, Турции и о бывшем давнем венгерском бунте, а на последок о выходе сербского народа в Россию. Сочинено генералом майором и ордена военного кавалером Симеоном Пишчевичем его собственным трудом и рукою, зачалом пред несколькими годами, а конечно 1795. года. – Архив Српске академийе Науке (Београд, Србија и Црна Гора), ф. 8552, бр. 9238, кут. LXXXV, стр. 183 (копију овог необјављеног дела С. Пишчевића љубазно нам је дао на коришћење некадашњи директор Архива Војводине мр Срдоје Лалић Нови Сад.

³⁹ С. Текелија, *Описаније живога мога*, Приредио А. Форишковић, Нолит, Београд 1898, 42.

⁴⁰ РГВИА, ф. ВУА, оп. 1, д. 18725, л. 84.

⁴¹ А. Гангелов, *нав. дело*, 226, 228, 230.

на неки начин успела да му се пренесе истина, његов гнев према интригантима био је страшан.⁴²

Ипак, тешко га је назвати злопамтилом. Мада се у заносу тешко посађао са својим старим пријатељем и другом још из времена службе у аустријској војсци – С. Пишчевићем, моћан генерал-аншеф не само да није престајао да тражи путеве за помирење, него је на све начине подупирао каријеру његовог сина – Александра Пишчевића, који је служио код њега као ордонанс.⁴³

Брачне везе су остале непознаница за П. Текелију. Ипак као прави хусар, није се држао по страни од жена. Анали историје нису нам донели њихова имена. Познато је да је последња страсна љубав више не младог П. Текелије, који је размењивао своју седму деценију, била нека млада особа, од које се није растајао ни за време војних похода, и као резултат тога, стекао је двоје деце – сина и кћи. Њихово усиновљење није било међу првим плановима генерала-аншефа, али је дошло као дневни ред неколико година пре смрти.⁴⁴ Као вероватне наследнике он је сматрао и најближе рођаке – децу своје браће. Тако је 1787. године с тим циљем чак позвао из родног Арада свог рођака Саву (касније истакнутог делатника српске културе).⁴⁵

У последњим годинама свог живота П. Текелија је имао одређене здравствене проблеме – оставили су трага живот у походи-ма, бурне пијанке... Интересантна су у вези тога сведочанства самог Текелије. Тако, у писму писаном 24. октобра 1790. кошевом отаману Црноморске војске Захару Чепиги он признаје да већ више од две године пати од камена у бубрезима. У то време он је чуо од бригадира Увалова, који је патио од сличне болести, да га је 1769. године излечио покојни запорошки сатник Григориј Нечујка. Лечио га је чајем од траве *Triumphalia*, која расте у степама недалеко од реке Дњестра, управо тамо где је смештен Црноморски Кош (у Слободзеј). У вези с тим је и молио да му пошаљу довољну количину ове лековите биљке.⁴⁶

⁴² А. Пишчевић, *нав. дело*, 38–42.

⁴³ *Истио*, 39.

⁴⁴ С. Текелија, *нав. дело*, 93.

⁴⁵ *Истио*, 39.

⁴⁶ Государственный архив Краснодарского края (Краснодар, Руска Федерација) (ГАКК), ф. 249, оп. 1, д. 73, л. 47.

Петар Текелија је умро на почетку 1792. године и био је сахрањен у Новомиргороду, у десном крилу цркве Св. Никола.⁴⁷ На црквеном зиду је била постављена плоча са исписаним именом и пореклом покојног, главним подацима из његовог живота и заслугама за Руску монархију.

У свом тестаменту није заборавио родни Арад – породичној цркви Св. Петра и Павла је остављено 2 000 рубаља, цркви Св. Николе – 500. Одређене суме су добили и околни православни манастири.⁴⁸

Како је горе споменуто, П. Текелија никад није живео у законитом браку, али је имао са љубавницом двоје деце – сина Александра и кћи Марију. Пред крај свог живота он је признао своје очинство, дао им је своје презиме и учинио их наследницима већег дела свога богатства. У вези тога је посебно интервенисао код императорке 4. јула 1788. и сагласно њеној наредби, његовој деци је било дозвољено да приме породично презиме и грб Текелија.⁴⁹

Што се тиче даље судбине његове деце, мало нам је познато. Посебно се може тврдити да ниједно од њих 1796. године још није било пунолетно (21 година), јер су о њима и имању њиховог покојног оца бринули старатељи.⁵⁰ Такође је познато да су веома непримерну улогу у њиховом животу одиграли старатељи и блиске њима личности из круга старог Текелије. Највише се истакао син једног од пријатеља Текелије – Гнат Станкович, који је помогао младом Александру Текелији да постане пијанац и да списка у Москви очево наслеђе на позоришне глумице и да сретно умре од алкохолизма.⁵¹

Некада раскошан мајур П. Текелије већ у првим годинама после његове смрти продали су старатељи његовог сина Александра администрацији Новоруске губерније. Познато је да је током 1798–1804. године на њему била смештена резиденција митрополи-

⁴⁷ С. Текелија, *нав. дело*, 151.

⁴⁸ Љ. Церовић, *нав. дело*, 38.

⁴⁹ Яворницький, Д. И., До історії степової України, Друкарня „Пам’яті Перекопу“, Дніпрпетровське, 1929, 190; Известие собранное из разных авторов... Сочинено Ссемеоном Пишчевичем, 183

⁵⁰ Державний архів Одеської області (Одеса, Украјина) (ДАОО), ф. 440, оп. 1, спр. 2, арк 16.

⁵¹ С. Текелија, *нав. дело*, 150; А. Гангелов, *нав. дело*, 228–229.

та новоруског и дњепарског Гаврила (Бонулеску-Бодоњи), а од 1799. године архиепископа Атанасија (Иванова).⁵² Касније, после повратка катедре у Катеринослав 1804. године мајур је полако пропадао и већ 1811. године рођак П. Текелије – Сава, који је посетио гроб свог стрица, имао је прилику да га види у крајње –жалосном и запуштеном стању.⁵³

Тако, доста брзо иза покојног генерал-аншефа није било директних потомака, јер убрзо, 1810. године раном смрћу његовог сина Александра Петровича прекинута је мушка грана породице П. Текелије.⁵⁴ Sic transit gloria mundi!

На крају наглашавамо, да ово кратко истраживање, наравно, не претендује да буде потпун и исцрпан портрет П. Текелије. То је, како смо истакли у наслову, само његов нацрт. Даљи хеуристички рад у домаћим и иноземним архивима може још значајно да прошири хоризонте нашег сазнања о том човеку. Ипак, сматрамо да је основни задатак

овог биографског есеја био да се укаже на сложеност животног пута П. Текелије, узимајући у обзир све његове позитивне и негативне особине. За ову личност то је тим важније, јер он за многе и сада остаје утеловљење агресивне унификаторске политике Руске империје у односу према запорошким козацима у другој половини 18. века. Надамо се да ће будућа поколења историчара, ослобођених идеолошког печата прошлости и садашњости, поставити све тачке на „i“ и да ће нам дати коначан одговор на питање ко је у ствари стварно био П. Текелија – „великоимперијски подлац“, „верни слуга престола“ или једноставно обичан човек са својим страстима и жељама, љубављу и мржњом, достојним, мада не баш много, делима.

Володимир Миљчев

Превод са украјинског
Јанко Рамач

УДК 32:929 Milosavljević S. (049.3)
94(497.6–32) „1929/1941“ (049.3)

Зоран Пејашиновић, БАН МИЛОСАВЉЕВИЋ, Бања Лука 2004; 193 стране

Иако је о међуратној историји Југославије написан велики број дела стиче се утисак да је читалачка публика ипак остала ускраћена за одговоре на многа питања. Понекад се чини да се наша историографија исувише бавила „великим“ темама попут националног питања, политичких странака, револуционарних маса, аграрног питања, диктатуре, тортуре, радничких и разних других покрета. Некад делује да се одговори на сва та питања врте у врзном колу разних клишеа и стереотипа. Понекад постоји жеља да се сазна и нешто више о оним личностима и догађајима који нису били у самом центру турбулентне политичке и сваке друге ситуације

⁵² Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830, Т. XXV, 813–821; Т. XXVIII, 140–143.

⁵³ С. Текелија, *нав. дело*, 43, 151.

⁵⁴ М. Костић, *нав. дело*, 144.

ондашње државе. Жеља да се загребе дубље и да се осветли делатност великог броја људи који су дали свој мањи или већи допринос оновременом животу, а чија имена само повремено провејавају кроз многобројну историјску литературу. Светислав Тиса Милосављевић је свакако, особа која заслужује да јој се посвети макар једна књига. Он је по много чему био специфична личност и могло би се рећи за корак испред времена у којем је живео. У држави преоптерећеној политиком било је јако тешко не бити политикант. Бити професионалац још теже. За њега је сигурно да је био ово друго и да му је посао био пречи од каријере. Био је војник, бан и министар. Којег год посла да се прихватио обављао га је ревностно и потрудио се да иза себе остави дело трајнијег карактера. Свуда је показивао изузетну педантност и решеност помало неуобичајену за ово поднебље. Ова се књига, иако говори о целокупном

животу бана Милосављевића, понајвише бави његовом делатношћу на месту бана Врбаске бановине. Дело је настало пре свега из ауторовог интересовања за историју Бања Луке и Босанске Крајине. Међутим, животопис Тисе Милосављевића је главни разлог зашто је ова књига много више од дела локално-историјског карактера или још једне историјске биографије.

Милосављевићево бављење у политици, али не политиком, пре свега обележава велика грађевинска активност. По завршетку Првог светског рата као официр Саобраћајног одсека Српске војске био је један од најзаслужнијих за релативно брзу оправку и стављање у функцију ратом разорене железничке мреже Србије. Као министар саобраћаја у владама Узуновића и Вукићевића покренуо је обнову и изградњу стотина километара пруга, отпочео је изградњу велелепне зграде Државних железница у Београду, почео припреме на изградњи Панчевачког моста, изградио стотине станова за службенике железнице. Оштро се и одлучно разрачунавао са јавашлуком, корупцијом и неспособношћу на железници. Међутим, како му као војнику и професионалцу политика није била јача страна, створио је себи читав низ непријатеља. Политичари, крупни финансијери, разноразни шпекуланти и дворски кругови који су на највеће државно предузеће гледали као извор разних привилегија и прилику за брзо и енормно богаћење, успели су да смене Светислава Милосављевића са места министра и доведу мање способног и њима подеснијег министра. Било је помало изненађујуће именоване Милосављевића на место бана Врбаске бановине, јер он сам није имао лично никакве везе са тим делом Краљевине, у њему никад није боравио нити се њиме бавио. Али, краљ који је правилно схватао положај бановине у српскохрватској политичкој и националној борби тражио је за место бана најнеразвијеније бановине у држави човека који је брзо могао постићи значајне резултате. Избор је пао на Милосављевића који је већ био познат као човек великих способности. Рад у Врбаској бановини би се слободно могао назвати животним делом Тисе Милосављевића. Банујући у граду на Врбасу он је заслужио назив „Бањалучки Перикле“, а град је доживео своје „златно доба“ у временима када се мало ко у држави могао похвалити било каквим значај-

ним резултатима. Бански двори које је подигао у Бања Луци најлепши су симбол његовог бављења у Врбаској бановини. Темелито је изменио слику града који је у неколико година од паланке постао значајан град ондашње и будуће Југославије. Међутим, његов се рад никако не може ограничити само на Бања Луку. Бан Милосављевић је уложио велике напоре да целокупну бановину извуче из тешке беде и заосталости. Остварио је не мале резултате у свим сферама живота. Подигао је многе школе и здравствене установе. Обновио је и изградио стотине километара путева тако да је Врбаска бановина, парадоксално, располагала са једном од најбољих путних мрежа у земљи. Његов рад у подизању и унапређењу примитивне пољопривредне производње није дао већих резултата, што због кратког времена његовог бановања (1929–1934), што због смањења државне помоћи. Додуше, неки кругови у држави нису били одушевљени његовом делатношћу. Они су Милосављевића оптуживали за мегаломанију која није приличила најсиромашнијој бановини у држави, тако да је он више пута код краља морао да оповргава злонамерне гласине које су ширили о њему и његовим сарадницима. Његово друго, краткотрајно министровање (1934) још је једном доказало да су му интереси државе били пречи од сопствене службе. Брзо се сукобио са краљем око тзв. „афере Радивојевић“ у којој су неспособношћу корумпиране управе железница проћердане стотине милиона државних динара. Милосављевић који је хтео да случај истера на чистац пао је као жртва дворских кругова, који су и сами били умешани у аферу. Ипак, захваљујући његовом раду држава је касније успела да поврати значајан део новца. Тада се Милосављевић и дефинитивно повлачи из политике и као признат стручњак ради у разним предузећима која се пре свега баве саобраћајем. Ратне и поратне дане, скромно живећи, проводи у Београду где је и преминуо 1960.

Животопис Тисе Милосављевића у овој књизи подељен је у три целине: „Од ђака до министра“ (стр. 19–41), „Бан Врбаске бановине (1929–1934)“ (стр. 41–131), и „Поново у Београду“ (стр. 131–148). Први део почиње описујући порекло и прве године живота Светислава Милосављевића, говори о економском и социјалном положају његове породице. Аутор потом излаже Милосављеви-

ћево школовање, ступање у војну службу и прве прекоманде. Затим пратимо учешће у ослободилачким ратовима 1912–1918 и напредовање у служби до унапређења у генералски чин. Прво министровање обрађено је, што је и логично, на већем броју страна од претходних периода његовог живота.

Други део који се бави његовим бановањем у Бањој Луци заузима највећи део књиге. У њему аутор језгровито и јасно излаже све аспекте његовог бављења у бановини. Сазнајемо много о привредном, политичком и друштвеном животу у Бањој Луци и Крајини, положају региона у српско-хрватском спору, резултатима које је бан постигао. Такође сазнајемо много о просветним, културним и здравственим приликама у бановини и о неким мање познатим, али значајним личностима тог дела државе. Кроз слику Врбаске бановине и положај Бања Луке у троуглу Загреб, Београд, Сарајево открива се једна шира слика односа у Краљевини Југославији у том периоду. Однос бана са краљем, центрима власти у Београду, политичким странкама, позицијом и опозицијом даје нам јасан поглед на нездраву политичку климу ондашње државе.

У трећој целини описује се друго министровање Тисе Милосављевића, одлазак из политике и последњи дане његовог живота. Највећи део се односи на његово ангажовање у решавању тзв. „афере Радивојевић“ за коју се стиче утисак да је недовољно обрађена у нашој историјској литератури. Сукоб

министра Милосављевића са краљем открива нам једну, до сада прилично магловито обрађену слику југословенског монарха и посебно његово учешће у економском животу Југославије. Потом следи излагање о активностима Тисе Милосављевића после изласка из политичких вода, живот за време и после Другог светског рата.

Осим ова три дела у књизи постоји и део који се зове „Уместо закључка“ у којем аутор сажето износи свој став о улози Милосављевића у контексту целокупне историје Бања Луке и Крајине, истичући његове заслуге као једне од најзначајнијих личности у прошлости града на Врбасу. У књизи се још налази резиме у преводу на три језика (енглески, немачки и француски), попис литературе и напомене. Књига је штампана изузетно луксузно, на веома квалитетном кундруку и поседује богат илустративни материјал. Дизајн корица и страница књиге урађени су врхунски.

За ову књигу се с пуним правом може рећи да представља праву новину и освежење у нашој историографији. Кроз странице овог дела добили смо једног истинског јунака једног истински антихеројског доба. Велика је вероватноћа да наша историја има још оваквих истакнутих појединаца који су остали неправедно запостављени. Надајмо се да ће нам Зоран Пејашиновић открити још оваквих људи и написати бар још неколико, подједнако квалитетних књига.

Бранислав Појовић

УДК 821.163.41.09 Kostić L. (049.3)
821.163.41–95

Дејан Микавица, ПОСЛЕДЊИ СРПСКИ ПАНКАЛИСТ
Политичко-филозофска биографија Лазе Костића,
Стилос, Пансофија, Нови Сад 2004.

Бавити се историјом Срба у јужној Угарској у другој половини XIX века, значи бавити се личностима које су дале неизмеран допринос борби за српско национално ослобођење и уједињење. На просторима Јужне Угарске развио се национални покрет Срба на челу са Светозаром Милетићем и интелектуалном елитом окупљеном око његове Српске народне слободоумне странке. Многе од тих

личности дале су политички, публицистички и књижевни допринос (Михаило Полит-Десанчић, Јован Суботић, Јаков Игњатовић, Ника Максимовић, Јаша Томић и др.), а једном од тих личности – Лазом Костићем бавио се др Дејан Микавица у свом магистарском раду из којег је проистекла ова књига.

Лаза Костић широј читалачкој публици познат је као наш велики књижевник и песник.

Многима је непознато да је Лаза Костић био и изузетна политичка фигура, велики патриота и борац за национално уједињење Срба. Управо том, мање познатом, страном Костићеве личности у свом истраживању бавио се др Дејан Микавица. Пре аутора Дејана Микавице политичким деловањем Лазе Костића бавили су се и значајни научници Коста Милутиновић, Живомир Младеновић, Никола Петровић и Младен Лесковац (који је сакупио, приредио и објавио све Костићеве новинске чланке). Аутор је користио архивску грађу из Архива Историјског института у Београду, Архива Србије, Архива САНУ, Цетињског архива и Архива Рукописног одељења Матице српске, са чиме нас и упознаје у *Уводу* књиге (7–9 стр.).

Прво поглавље књиге *Филозофско-политички погледи Лазе Костића* (10–37 стр.), нас упознаје да је Лаза Костић био у свом филозофском схватању близу мишљења европских романтичара, по којима се историја креће цикличним токовима што га, како аутор истиче, доводи у сукоб са ставовима Светозара Марковића и Николаја Чернишевског, који су имали велики утицај на социјалистички опредељену српску омладину. Управо је принцип социјалне револуције био потпуно стран Лази Костићу, што ће нарочито доћи до изражаја у његовом стваралаштву од 80-их и 90-их година XIX века. Писац је јасно показао да је Костићев политичко-филозофски романтизам дошао до изражаја у његовом словенофилству и русофилству, које је представљало битну црту његове политичке делатности, а које је код Костића подстакла хабзбуршка борба против српског уједињења. Костићев боравак у Москви 1867. године имаће трајан утицај на његове политичке идеје. Аутор пише да је Костић био антиклерикалан, али истиче његову религиозност и побожност. У име националне борбе Лаза Костић односио је велике личне, материјалне и духовне жртве, као и многи прваци Срба у јужној Угарској, чиме њихова делатност бива још значајнија и важнија.

Друго поглавље *Лаза Костић у Уједињеној омладини српској и Српској народној слободоумној странци* (37–169 стр.), упознаје нас са делом живота Лазе Костића када је његова политичка делатност достигла врхунац. Аутор у овом поглављу показује Костићев пут од студентске организације

„Преодница“, преко ангажовања у УОС и Милетићевој СНСС и његових говора у угарском парламенту, у борби за права српског наарода.

Др Дејан Микавица пише о Костићевом успону на Црквено-народном сабору у Сремским Карловцима 1864, битној улози у оснивању УОС и борби против великомађарских аспирација, којима се тежило да се укину српски језик и културне институције. Лаза Костић учествовао је и у доношењу Бечкеречког програма СНСС и био је један од најватренијих Милетићевих следбеника. Аутор приказује Костићев допринос функционисању УОС кроз преглед рада свих скупштина. Писац је доказао да је идеја аустро-славизма била погубна за српски народ и да је његова судбина била одређена вртлогом решавања Источног питања. Сво српство било је понесено идејом општег устанка против Османске империје, заједничком борбом Србије и Црне Горе за уједињење у чему учествује и Костић, када се 1871. на Цетињу оснива „Дружина за ослобођење и уједињење Српско“. У том периоду нарочито долази до изражаја Костићев полемички дух када он свакодневно води борбу са бечким и пештанским провладиним листовима. Аустројска влада имала је велико подозрење према српским првацима у Јужној Угарској због њихових веза са Београдом и Цетињем, након чега је 1872. год. Костић оптужен за велеиздају и задржан у затвору пола године. Још већи успон доживљава 1873. када улази у Угарски сабор, где са Светозаром Милетићем и Михаилом Политом–Десанчићем, брани интересе српског народа од мађарске већине и мађаризаторске Тисине владе.

Треће поглавље *У улози дипломатског посредника и борца за афирмацију српске националне идеје* (169–247 стр.), писац на јасан и директан начин осликава национални полет у време Велике источне кризе 1875–1878. У том циљу Лаза Костић је прокрстарио сво српство у циљу стварања савеза и коначне победе над Турцима. Време Велике источне кризе било је изузетно тешко за српски народ у Јужној Угарској који је био изложен претњама и хапшењима, а свако спомињање Србије и Београда сматрано је велеиздајом. Костић није био поколебан притисцима на Берлинском конгресу (1878), био је ангажован од стране министра спољних послова Кнежевине Србије, Јована Ристића.

Костић је схватио да ће руско-аустријски сукоб бити кобан по целокупне интересе српског народа и да је српски национални покрет доживео свој дугорочни пораз чије последице су видљиве и данас. С обзиром на опадање СНСС од измонтажног суђења Милетићу (1876), Костић од 1879. прелази у Београд, где је био у контакту са Јованом Ристићем и кнезом Миланом, због чега се нашао на удару Стојана Новаковића. Активно се укључује у дипломатски рад кнежевине, као секретар српског посланства у Петрограду, где ће постићи велику популарност (1880).

Четврто поглавље *Политичко-публицистичка делатности Лазе Костића у српској независности* (247–306 стр.), везано је, истиче аутор, за Костићев боравак у Србији и његово ангажовање од стране Ристића и либерала, где ће остати до Тимочке буне (1883). Од октобра 1881. две године Лаза Костић био је уредник листа *Српска независност*. Аутор је јасно уочио да се Костић нарочито бавио афером око српске железнице и да је често, па и врло грубо, нападао напредњачку владу. Још јаче и отвореније био је против избора Германа Анђелића за патријарха-митрополита у Карловцима (1882–1888), нарочито у светлости рукоположења новог српског митрополита Теодосија Мраовића у Карловцима уместо збаченог митрополита Михаила познатог по русофилству и везама са либералима (либерали су у овом периоду познати као русофили). Под перо Костићеве критике нарочито на гневне осуде долази и аустрофилство напредњачке владе. Аутор је показао јасним примерима, да су на удару критике нарочито били напредњаци Милутин Гарашанин и Стојан Новаковић. Сво то време Костић је био солидаран и са СНСС и Милетићем.

Пето и шесто поглавље *Политичко-публицистичка делатности Лазе Костића на Цетињу* (306–358 стр.) и *Политичка делатности Лазе Костића у последњој деценији XIX и првој половини XX века* (358–392 стр.), могу се, у светлости политичког и филозофског мишљења Лазе Костића, посматрати као делови нераздвојне целине. Писац на нијансиран начин истиче да од Костићевог доласка на Цетиње 1884, (где ће бо-

равити до 1891), долази до потпуне промене у његовим либералним уверењима. Поставши уредник „Гласа Црногораца“ Костић је искључиво посвећен величању аутократије књаза Николе Петровића. Нестао је његов критички дух у писању, чега је и сам био свестан, што аутор показује кроз преписку Валтазара Богишића и Мише Димитријевића са Костићем. Спутан атмосфером двора на Цетињу обављао је свој посао искључиво професионално што је и довело до тога да напусти Цетиње, али трајни утицај ових седам година био је видан у његовој будућој политичкој делатности. Повратком у Јужну Угарску он се окреће конзервативно-клерикалним опредељењима чији је противник некада био. У манастиру Крушедол боравио је од 1891–1895. под утицајем патријарха Георгија Бранковића (1890–1907) и нарочито архимандрита Гаврила Змејановића (будућег епископа вршачког 1896–1920). Од 1895–1910. често борави у фрушкогорским манастирима што је додатно утицало на његово конзервативно опредељење нарочито видно 1899. у књизи „О Змају“, која представља најконтраверзније дело српске литературе (поводом 50 година Змајевог књижевног рада). Аутор наглашава да однос Срба и Хрвата Костић посматра површно и не критички. Године 1909. Костић је изабран за редовног члана Српске академије наука. (Умро је у Бечу 1910).

Др Дејан Микавица је својом политичко-филозофском биографијом Лазе Костића на јасан начин, врло прегледно показао примером Лазе Костића готово неограничену енергију српскога народа, која је савладала свакодневне препреке политичких власти Аустро-Угарске, и била саставни део идеје српског уједињења. Овом књигом аутор нам је показао један нови вид посматрања личности која се од политичког преко књижевног, публицистичког и културног деловања уткала у дух српскога народа. Костић је у себи спојио идеје слофенофилства, русофилства, специфичног српског либерализма, када његов критички дух и дар за полемику долазе до врхунца, да би касније своје ставове усмерио ка конзервативним схватањима не мењајући став о потреби српског уједињења.

Горан Васин

ДОКУМЕНТИ О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1903–1914.

Књ. II, св. 3/I и 3/II, 1/14. јануар – 30 јуни/13 јули 1907.

Приредили: Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2004.

У издању Одељења историјских наука Српске академије наука и уметности изашла је из штампе нова двотомна збирка дипломатско-политичке архивске грађе. Она је део тематске серије САНУ о спољној политици Краљевине Србије у деценији пред Први светски рат, чији је циљ да се прикупе и објаве преостали документи Министарства иностраних дела Краљевине Србије, који су, због заплена од стране окупатора у оба светска рата, претрпели велике губитке. Објављени документи су службена преписка Министарства и његових представништава у иностранству-посланстава у престоницама тадашњих великих сила и околних балканских држава, Цариграду, Бечу, Петрограду, Паризу, Лондону, Берлину, Риму, Букурешту, Атини, Софији, као и конзулата у Турској, Солуну, Скопљу, Битољу, Приштини; одабрани документи из Министарстава привреде, Војног и Унутрашњих послова, Владе, Државног савета и неких подручних државних органа; делови преписке значајнијих спољнополитичких личности Србије тога доба. Грађа је највећим делом из фондова Архива Србије, а мањи део је из Архива Србије и Црне Горе (раније: Југославије) и САНУ; у њима се она и данас чува. Документи, у аутентичном оригиналу, објављују се у целости.

Грађа је, као и десет до сада објављених свезака, дипломатско-политичког карактера и приказује међународни положај Србије, притиснуте почетком XX века између двеју великих непријатељских сила, Аустро-Угарске и Турске, које свим силама спречавају природне тежње њихових бројних српских поданика да се уједине са својом националном и државном матицом. Истовремено је Србија суочена и са систематским истребљењем српског народа у Турској од стране фанатизованог муслиманског становништва, посебно Арбанаса, у Старој Србији (тзв. Косовски вилајет и делови Битољског и Солунског вилајета), али и турских власти, уз прикривену или отворену подршку и аустро-угарских представника на терену. У томе им

се здушно придружује и тадашња турска вазална Кнежевина Бугарска. Служећи се Унутрашњом револуционарном македонском организацијом (ВМРО), која је под њеним окриљем од самог оснивања 1894, она отвореним терором настоји да источну Стару Србију, коју целу укључује у тзв. Македонију, бугаризује, како би је лакше припојила себи.

Објављена Књ. II, св. 3/I и 3/II, за период *јануар–јуни 1907*, садржи 743 документа, на 1225 страница, односно са допунским стручним апаратом (*Мање познате речи, историјски појмови и услове; Регистри*, предметни, личних имена и географских назива) укупно 1400 страна. Грађа је припремљена зналачки и стручно, по утврђеном научном критеријуму, чиме је српска историографија добила изворно дело од велике научне вредности. Објављени документи приказују да је, у дипломатско-политичкој констелацији у Европи у првој половини 1907. године, као и општој балканској, међусуседској, пре свега са Турском и њеном вазалном Кнежевином Бугарском, дипломатска, привредна и политичка акција Србије усмерена у три правца. Први смер је тражење нових извозних путева за западноевропска тржишта, ради привредног осамостаљења од суседне Аустро-Угарске, која је претходне године наметнула Србији царински рат, са циљем да је, као и ранијих деценија, држи у економској и спољнополитичкој зависности. Веома је разграната привредна, али и политичка активност да се извозу из Србије, првенствено сточном као главном, трасирају нови путеви: трговински преговори и уговори, пре свега са Турском и Бугарском, као и са више европских земаља; отварање бројних почасних конзулата и у прекоморским земљама; обновљен железнички пројекат Дунав-Јадранско море, са везом за Румунију и јужну Русију; успешно учешће на Балканској изложби у Лондону, са пољопривредним, ћилимарским и дуванским производима, као и са посебно запаженим ловачким оружјем из крагујевачке фабрике и др.

Други смер спољне акције везан је за Турску и одвија се у више облика. Најпре, појачава се активност да се ужасно стање у коме живи српски живаљ у Старој Србији, изложен свакодневним насиљима сваке врсте, упркос међународној реформној акцији у Турској и на очиглед слабо заинтересованих страних посматрача, осим руских конзула, бар делимично измени и побољша. Наиме, велике силе, суочене са снажном четничком акцијом балканских држава у Турској и све јачом општом анархијом у њој, ове године одлучније приступају договореној реформној акцији, те у њу, поред административно-безбедносног (жандармеријског) укључују и судски и порески сектор. Међутим, жесток, повремено и оружани отпор муслимана, посебно Арбанаса, као и Бугарске и ВМРО-а, свим најављеним реформама, само су погоршали општу анархију, у којој је највише страдао српски живаљ у Старој Србији, тако да је његов положај реформна акција само још погоршала. Пошто је Косовски вилајет иначе, на захтев Аустро-Угарске, био искључен из те акције, то је тзв. арнаутско (албанско) питање постало од капиталног значаја за односе у склопу троугла Аустро-Угарска-Турска-Србија. Обилна су свакодневна, континуирана насиља, „зулуми“, од пљачкања и отимачине српске сељачке имовине и имања до зверских убистава и прогона Срба на Косову и Метохији, али и у другим областима. Турске власти, уз подршку аустроугарских представника, намерно су према свему томе толерантне, те иако сталне, све интервенције српске владе и руских конзула, јер су други сасвим уздржани, нису ништа помагале. Стање је нарочито било несносно у Пећкој нахији. Отуда сталан притисак тамошњих Срба који, бежећи од арнаутских насиља, траже да се населе у слободној Краљевини. Српски конзули у Турској и српски погранични органи одвраћају их од тога, како се не би ослабио или потпуно изгубио српски етнички карактер тих области, па им неки пут ускраћују улаз у Србију.

Посебан вид заштите српског народа у источном делу Старе Србије од бугарске и ВМРО-вске денационализаторске акције јесте, што ове године, његова ранија спонтана оружана самоодбрана, ужива систематску помоћ из Србије. Снажна и веома успешна четничка акција, уз закулисну сарадњу спољ-

њег, унутрашњег и војног ресора српске владе, све док, под притиском великих сила, не буде средином године привремено обустављена. Поред обилних података о ривалству Бугарске и Србије у Скопском и Битољском сандаку, бројни су и они о активности самог ВМРО-а на сузбијању „србизма“, као и његовим сукобима са турском војском и грчким четама.

У оквиру појачане активности у Турској у првој половини 1907. је и активирање опште црквене политике: материјална и дипломатска подршка српске владе, праћена је и званичним или тајним субвенцијама грчким црквеним личностима, ради отварања српских школа и мањих богослужбених места, тзв. параклиса, са српским свештеником и богослужењем на српском језику. Ту су и мере да се ојача српски карактер манастира Хилендара и да се његова имања оспособе за рентабилно пословање. С обзиром на најављену оставку велешко-дебарског митрополита, Грка Поликарпа, озбиљно се дипломатски и финансијски настоји да се у Турској, поред Рашко-призренске и Скопске митрополије, добије и ово треће место, са Србином као митрополитом. Главна акција у том правцу, започета почетком 1907, испуњаваће дипломатску активност Србије целе ове године.

У збирци има приличан број докумената и о напорима српских конзулата у Приштини, Скопљу, Битољу и Солуну, као и других канала, да прошири и уопште, ојача привредне позиције Срба у Турској, оснивањем приватних занатских радњи и удруживањем локалних финансијских средстава појединачних привредних подузетника.

Поред ових главних спољнополитичких смерова акција Србије одвија се и у другим правцима. Настојања да се западне силе придобију за њена национално-политичка становишта и интересе, као и активно учешће на међународној Хашкој конференцији мира. Наиме, на њој су, насупротив неким аустроугарским и бугарским становиштима, образложења српске делегације до те мере уважавају, да се српски делегат др М. Миловановић одређује за секретара редакције за израду завршних текстова Конференције.

Због свега наведеног, са овом збирком добила се слика, аутентична и документована, о државној и националној политици Србије у времену тешком и сложеном за њу, а

знања о њеним међународним односима 1907. године постала су јаснија и потпунија. Поред тога, са овом збирком се може боље разумети и наша данашња национална и политичка стварност: аналогија тадашњих догађаја са савременим збивањима понекад је таква, као да се не ради о старим стогодишњим извештајима, већ дописима савремених дневних листова.

На крају треба додати, да се целом едицијом САНУ и наша историографија допуњава изворима ове врсте, као што су то са својом дипломатском грађом из година пре Првог светског рата, учиниле све некадашње велике европске силе, а и неке друге државе. Приређивачи су наши познати научни радници историчари, а целим пројектом у САНУ руководи посебан *Одбор за прикупање и објављивање грађе о спољној политици Србије 1903–1914*, коме је сада на челу академик Василије Крестић. До сада је, осим ових две-

ју свезака, објављено још десет, две за 1903–1904. (др Андрија Раденић), три за 1912. (др Мих. Војводић), три за 1913. (др Душан Лукач и др Климент Џамбазовски) и две за 1914. годину (др Влад. Дедијер и Живота Анић). Од стране др Љ. Алексић-Пејковић, научног саветника у пензији Историјског института у Београду и Ж. Анића, дугогодишњег управника Дипломатског архива Секретаријата иностраних послова СФРЈ, спреmlене су и чекају на финансијска средства за штампање и следећа свеска, бр. 4, за *јули–децембар 1907*, као и св. 1 и 2, за *јануар–јуни*, и *јули–децембар 1906*, у процедури за штампање је, од истих приређивача, Додатак за Књ. II, *Организациска Српска одбрана 1906. године*, а такође и, од др Кл. Џамбазовског, Књ. IV, св. 1–2, за *јануар–јуни*, и *јули–децембар 1910*.

Андрија Раденић

Катиа Мирнћ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ
Свеске 61–70 (2000–2004)

САДРЖАЈ ПО АУТОРИМА

	Свеска	Страна
АНДРАШИ, Олга		
– Бачки Брестовац од средине XVI до поткрај XVIII века.	63/64 (2001)	19–56
– О пустарама општине Оџаци у XVIII веку.	65/66 (2002)	181–188
АНТИЋ, Чедомир		
– Британске вести о Светоандрејској скупштини.	63/64 (2001)	231–250
АРСЕЊЕВ, Алексеј		
– Козаци у Краљевини Југославији.	69/70 (2004)	137–157
– Нови Сад – „Ново острво“ Петрограда.	67/68 (2003)	251–264
БЕШЛИН, Бранко		
– Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе.	67/68 (2003)	59–104
БОДРОЖИЋ, Милица		
– Спољна политика Краљевине Југославије у време владавине Југословенске националне странке 1932–1934. године.	63/64 (2001)	277–290
БОЖАНИЋ, Снежана		
– Ненад Лемајић, <i>Српски народни њравци, ѓлавари и стиареишине йосле йройасији средњевековних држава</i> , Нови Сад. (Приказ).	61/62 (2000)	287–289
БОЖИЋ, Софија		
– Српско–хрватске теме на страницама Часописа за савремену повијест.	61/62 (2000)	217–234

- БУБАЛО, Борђе
– Раде Михалчић, Сабрана дела. 63/64 (2001) 291–299
- ВАНКУ, Милан
– Adrian Nastase: *Nicolae Titulescu*, Bucuresti 2002. (Приказ). 69/70 (2004) 345–347
– Florin Constantiniu: *O istorie sincera a poporului Român*, Bucuresti, 1999. (Приказ). 67/68 (2003) 285–286
- ВАСИЋ, Анкица
– Зборник за историју Матице српске: свеске 51–60 (1995–1999): садржај по ауторима. 61/62 (2000) 297–308
- ВЕЉАНОВИЋ, Зоран
– Прилог за биографију др Јована Пачуа. 67/68 (2003) 229–249
- ВУЛЕТИЋ, Александра
– Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000. (Приказ). 63/64 (2001) 308–309
– *Моје усјомене* (сећања краљице Наталије Обреновић), Београд 1999. (Приказ). 61/62 (2000) 293
- ГАВРИЛОВИЋ, Владан
– Битка код Кусића новембра 1848. 65/66 (2002) 235–237
– Битка код Турије 1848. године. 63/64 (2001) 227–230
– Граничарски поседи у Бачкој жупанији 1728. године. 69/70 (2004) 223–226
– Из писане заоставштине капетана Милоша Војновића о српском народном покрету 1848–49. године. 65/66 (2002) 231–233
– Наредба цара Јосифа II из 1787. године о промени јеврејских имена и презимена у немачка. 69/70 (2004) 259–263
– Пописи Бачке епископије 1823–1844. 65/66 (2002) 211–229
– Прилог историји Неприкосновеног фонда Карловачке митрополије из 1776. године. 65/66 (2002) 189–193
– Сећања Сенђанина Саве Вујића на догађаје у „Четрдесетосмој“. 61/62 (2000) 277–286
– Трећа (последња) привилегија Потиског диштрикта (1800). 63/64 (2001) 211–220
– Учешће народног капетана Милоша Војновића у српско-мађарским преговорима у Бачкој у лето 1848. године. 63/64 (2001) 221–226
- ГАВРИЛОВИЋ, Славко
– Академик Владимир Стојанчевић као историчар Првог српског устанка 1804–1813. 69/70 (2004) 315–319
– Архивски списи о службовању и особинама војводе Стевана Шупљикца. 67/68 (2003) 181–192
– Аустрија и устаничка Србија 1804–1815. 69/70 (2004) 25–35

- Вести о Србији, Босни и Банату уочи и у току аустро-турског рата 1716. године. 67/68 (2003) 135–150
- Вести о Србији и српској емиграцији из 1815. и 1817. године (исписи Аврама Ђукића из Разног архива у Бечу). 69/70 (2004) 173–196
- Грађа за биографије официра Потиско-Поморинске војне границе: (прва половина XVIII века). 61/62 (2000) 109–128
- Граничарски војни комунитети и штабска места у сремској Војној граници: (XVIII–XIX век). 65/66 (2002) 9–23
- Два писма Теодора Филиповића (Боже Грујевића) и Атанасија Стојковића из 1804–1805. 69/70 (2004) 159–171
- Две представке патријарха Арсенија IV из 1738. године. 67/68 (2003) 125–133
- Дејан Медаковић, *Срби у Загребу*, Нови Сад 2004. (Приказ). 69/70 (2004) 335–336
- Десет извештаја о Другом српском устанку и кнезу Милошу Обреновићу (1815). 69/70 (2004) 197–204
- Документа о манастиру Света Ана у Славонији из прве половине XVIII века. 69/70 (2004) 227–234
- Др Марко Атлагић, Грбови племства у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског племства, Приштина 1997. 61/62 (2000) 201–216
- Др Растислав Петровић: *Шћеиан Мали – загоњеника је решена*, Београд 2002. (Приказ). 65/66 (2002) 317
- Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији, прилог историјској историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад 2004. (Приказ). 69/70 (2004) 347–348
- Извештаји о инсталацији кнеза Милоша Обреновића 1830. и његовој абдикацији 1839. године. 67/68 (2003) 193–199
- Инструкција митрополита Павла Ненадовића из 1765. за вођење послова у Сремској архидијезези. 63/64 (2001) 173–186
- Информација из 1688. о путевима за освајање Београда и Босне од стране аустријске војске. 69/70 (2004) 215–222
- Љубивоје Церовић: *Срби у Украјини*, Нови Сад 2002. (Приказ). 65/66 (2002) 315–316
- Мали прилог биографији историчара Павла Јулинца. 61/62 (2000) 129–130
- Мирослава Вулећић: *Лаћарак*, Нови Сад 2002. (Приказ). 65/66 (2002) 317–319
- Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија* (поновљено издање), Нови Сад 2001. (Приказ). 63/64 (2001) 305–306
- Митрополит Јосиф Рајачић 1846. године о политичким и верским питањима Срба у Угарској. 69/70 (2004) 265–273
- Молба из 1716. становника Срема ради заштите од насиља Турака и Татара. 67/68 (2003) 121–124
- На трагу масонске ложе у Петроварадину почетком XIX века. 67/68 (2003) 175–180
- Неколико писама Људевиту Гају из Осека и Срема у пролеће 1848. године. 67/68 (2003) 201–210

- О капетану Теодору Продановићу-Чупићу („Чупи Капетану“), јунаку и пуштахији с почетка XVIII века. 67/68 (2003) 51–58
- Подаци из 1746. о официрима Потиске и Поморинске војне границе. 67/68 (2003) 151–174
- Подаци о буњевачкој официрској породици Марковић: (од краја XVII до средине XVIII века). 61/62 (2000) 131–135
- Предлог из 1792. о нобилитацији угледних Срба у Угарској. 63/64 (2001) 191–209
- Преписка око враћања из Срема предмета цркве у Орашцу (1815–1819). 69/70 (2004) 205–213
- Промеморија из 1736. о Србима у Аустријској царевини. 69/70 (2004) 235–247
- Професор др Никола Гаћеша – истраживач привредне и друштвене историје XIX и XX века. 69/70 (2004) 331–333
- Роман Мулић, *Историја Српске револуције, сведочанства великих савременика 1804–1813*, Београд 2004. (Приказ). 69/70 (2004) 343–344
- *Слободан и краљевски град Сомбор*, Сомбор 2001. (Приказ). 65/66 (2002) 311–313
- Тринаест необјављених списа из 1735–1736. о буни Пере Сегединца. 65/66 (2002) 139–172
- Хрватски бан Јосип Јелачић и Српска Војводина 1848–1849. 63/64 (2001) 57–82
- Четири документа из 1741. о мигрантима из Србије у Аустријску монархију. 69/70 (2004) 249–258

ГАЋЕША, Никола Ј.

- Акику Шимизу: *Немачка окупација српског Баната 1941–1944*, књ. 5 (Akiku Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944*, Band 5), Минстер 2003. (Приказ). 67/68 (2003) 280–283
- Др Тома Миленковић: *Калмици у Србији*, Београд 1998. (Приказ). 67/68 (2003) 278–279
- Душан Узелац: *Лика и Срби медачке оштинине*, Београд 2004. (Приказ). 67/68 (2003) 283–285
- Љубивоје Церовић, *Срби у Словачкој*, Бачки Петровац Нови Сад 1999. (Приказ). 61/62 (2000) 289–291
- Љубодраг Димић, *Србија у Југославији, Историја српске државности*, књ. III, Нови Сад 2001. (Приказ). 63/64 (2001) 309–312
- Љубодраг Димић, *Србија у Југославији, Историја српске државности*, књига III, Нови Сад 2001. 65/66 (2002) 291–295
- Љубомирка Кркљуш: *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002. (Приказ). 67/68 (2003) 267–271
- Милица Миленковић, Тома Миленковић: *Зајошљавање у Србији од зачетка до ослобођења земље 1944*, књ. I, Београд 2002. (Приказ). 67/68 (2003) 279–280
- Петар В. Крестић: *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897–1918)*, Београд 2002. (Приказ). 65/66 (2002) 336–338

- Стојан Бербер, *Историја сомборског здравства*, Нови Сад 2004. (Приказ). 69/70 (2004) 337–338
- ДАМЈАНОВ, Петар
– Сага о Чубриловићима (Здравко Антонић: *Чубриловићи 1914. и касније*, Београд 1999) (Приказ). 61/62 (2000) 294–295
- ДЕНИЋ, Чедомир
– Књижевно–геолошки глас Теодора Атанацковића. 65/66 (2002) 25–53
- ДИМИЋ, Жарко
– Павле Штрасер: *Књигови и приложници манастира Велика Ремеша*, Сремски Карловци 2004. (Приказ). 67/68 (2003) 275–277
– Франц Штефан Енгел: *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Матица српска, Нови Сад 2003 (Приказ). 67/68 (2003) 273–275
- БЕРЕ, Золтан
– Дневник краљевског комесара Петра Чарнојевића из 1848. године. 61/62 (2000) 241–275
- БОКИЋ, Небојша
– Борбе на Сави и Дунаву током Првог српског устанка. 69/70 (2004) 49–60
- БУРИЋ, Ђорђе
– О српским студентима у Цириху 70–их година XIX века према сећањима једног од њих. 61/62 (2000) 195–199
– Политичка делатност Јована Жујовића за време ослободилачких ратова 1912–1918. 65/66 (2002) 69–101
– Спољна политика владе самосталних радикала 1905. године. 63/64 (2001) 82–110
- ЖИВКОВИЋ, Тибор
– О северним границама Србије у раном средњем веку. 63/64 (2001) 7–17
– Словени Пелопонеза у Житију Никона Метаноита. 61/62 (2000) 9–26
- ИГЊАТОВИЋ, Ђорђе
– Оптужбе против Љубена Каравелова после убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године. 65/66 (2002) 249–261
- КЉАИЋ, Лепосава
– Архимандрит Стефан Илкић 1875–1963. 69/70 (2004) 285–290
- КОВАЧЕК, Божидар
– Масарик и Матица српска. 61/62 (2000) 103–108

- КОСТИЋ, Надежда
 – Насељавање Нишлија и Топличана у Сремским Карловцима у 18. веку. 65/66 (2002) 173–179
- КРЕСТИЋ, Василије Ђ.
 – Светозар Милетић: *Сабрани сјиси*, књ. I, II, III, Београд 1999–2002. (Приказ). 65/66 (2002) 330–331
 – Томаш Гарик Масарик и Срби. 61/62 (2000) 85–92
- КРЕСТИЋ, Петар В.
 – Александра Вулетић: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002. (Приказ). 65/66 (2002) 329–330
 – Добротворни рад српских жена крајем XIX и почетком XX века. 65/66 (2002) 271–278
 – Теодор Павловић, новинар и политичар. 67/68 (2003) 9–21
- КРКЉУШ, Љубомирка
 – Правна природа докумената од 1. децембра 1918. године о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. 69/70 (2004) 97–117
 – Радош Љушић, Историја српске државности. 65/66 (2002) 287–290
- ЛАЛИЋ, Средоје
 – Сергиј И. Шевченко, Украјинска судбина Нове Србије, Кировград 2004. (Приказ). 69/70 (2004) 338–340
 – Срби, штаб–официри и генерали у руској војсци у XVIII веку. 63/64 (2001) 157–171
- ЛИЛИЋ, Борислава
 – Миграције из неослобођених крајева Турске у Карађорђеву Србију 1804–1813. године. 69/70 (2004) 61–76
 – Српско–руско војна сарадња 1810–1811. у пределу Гургусовца и Горњег Тимока. 61/62 (2000) 171–178
- МАЛОВИЋ, Гојко
 – Оптирање и исељавање Срба из села Ловре (Мађарска) у Војводину 1921–1924. 63/64 (2001) 111–155
- МАНОЈЛОВИЋ, Мирољуб
 – Јоанис Пападријанос: *Међубалканске историјске расправе*, II том (Балкански народи. Од појаве Турака до поморске битке у Нафпактосу), Солун, 2002. (Приказ). 67/68 (2003) 266–267
- МАРИНКОВИЋ, Мирјана
 – Србија прве половине XIX века у Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији Рашида Београђанина и Мемоару Ибрахима Мансур–ефендије. 61/62 (2000) 179–186

- МАРКОВ, Кристијан
 – Пона Czamanska: *Moldawia i Woloszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, (*Молдавија и Влашка у односу на Пољску, Угарску и Турску у XIV и XV веку*), Познан, 1996. (Приказ). 67/68 (2003) 265–266
- МАРКОВИЋ, Александра
 – Гордана Стојаковић, *Знамениите жене Новог Сада*, Нови Сад 2001. (Приказ). 63/64 (2001) 306–308
 – Небојша Јовановић, *Лексикон личности у уџбеницима историје*, Нови Сад 2001. (Приказ). 63/64 (2001) 301–302
 – *Стари српски записи и наџиси из Војводине*, Књ. 1–5, Нови Сад 1993–2001. (Приказ). 63/64 (2001) 304–305
- МИШИЋ, Синиша
 – Рајићева Историја и историјска географија. 67/68 (2003) 23–36
- ЊЕГОВАН, Драго
 – Европски контекст Српске револуције, (зборник *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Нови Сад 2004). (Приказ). 69/70 (2004) 340–343
 – Ка синтези о делу Јована Рајића, (*Зборник радова Научног скупља Јован Рајић – историчар, џесник и црквени великодостојник*, Нови Сад 2001). (Приказ). 65/66 (2002) 341–343
- ОПАЧИЋ, Петар
 – Војислав Суботић: *Кнезови Рашковићи у историји Срба*, Београд 2001. (Приказ). 65/66 (2002) 319–320
- ОТИЋ, Љубица
 – Петар Пекарић: *Старо Ђурђево – историја насеља*, Темерин 1999. (Приказ). 61/62 (2000) 296
- ПАНИЋ, Божидар
 – Први туторски дневник Текелијине цркве у Араду. 61/62 (2000) 137–170
- ПАУНОВИЋ, Јелена
 – Војин Дабић, *Војна Крајина (Карловачки генерални 1530–1746)*, Београд 2001. (Приказ). 63/64 (2001) 302–304
- ПЕТРОВ, Милан
 – Лајош Кошут и Срби револуционарне 1848–1849. године. 61/62 (2000) 71–83
- ПОПОВ, Чедомир
 – „Вечно отпочињање изнова“.
 – Василије Ђ. Крстић: *Бискуп Широсмајер у светлу нових извора*, Нови Сад 2002. (Приказ). 61/62 (2000) 235–239
 65/66 (2002) 331–334

- Више од студије – мање од синтезе (Владимир Стојанчевић, Србија и српски народ у време Првог устанка, Нови Сад, 2004). 69/70 (2004) 321–325
 - Дело академика Славка Гавриловића (поводом 80–годишњице живота и 50–годишњице рада). 69/70 (2004) 327–330
 - *Историја банкарства у Војводини*, у редакцији проф. др Николе Л. Гаћеше, Нови Сад 2001. (Приказ). 65/66 (2002) 320–323
 - Неке контроверзе о историји Првог српског устанка. 69/70 (2004) 11–24
 - Тојнбијева историозологија. 65/66 (2002) 297–301
- РАДОСАВЉЕВИЋ, Недељко
- Поповићи из Субјела, једна војводска и свештеничка породица. 65/66 (2002) 195–209
 - Стеван Павловић: *Историја Балкана*, Београд 2001. (Приказ). 65/66 (2002) 324–326
 - Три писма сарајевског митрополита Игњатија из 1851. године. 69/70 (2004) 275–284
- РАДУСИНОВИЋ, Милорад П.
- Два свједочанства Вука Врчевића о кнезу Данилу Петровићу Његошу. 67/68 (2003) 223–228
 - Двије руске вијести о погубљењу генерала Николе Доксата де Мореза у Београду 1738. године. 63/64 (2001) 187–190
 - Извештај Константина Петковића о Србији 1853. године. 67/68 (2003) 211–222
 - Одломак из мемоара Мелек Хануме о Београду 1848. године. 65/66 (2002) 239–247
- РАЈИЋ, Сузана
- *Зборник о Србима у Хрватској*, књ. 4, Београд 1999. (Приказ). 63/64 (2001) 312–314
- РАКИТА, Раде
- Колонизација становништва са подручја Скендер Вакуфа (сада Кнежева) у Војводину после Другог свјетског рата (1945–1948. г.). 65/66 (2002) 123–137
- РАСТОВИЋ, Александар
- Британске новине о Мајском преврату у Србији 1903. 67/68 (2003) 105–119
 - Британски путописци у Србији почетком XX века. 65/66 (2002) 103–121
 - Штампa Велике Британије о Србији за време анексије Босне и Херцеговине. 69/70 (2004) 119–136
- РЕЂЕП, Јелка
- Страх и позна Византија. 65/66 (2002) 303–310

- РЕМЕТИЋ, Слободан
 – Академик Милорад Екмечић: *Вук и Хрвати*, студија у књизи *Револуција 1848. и Балкан*, Нови Сад 2000. (Приказ). 65/66 (2002) 327–329
- РИХЛИК, Јан
 – Томаш Гариг Масарик, модерна демократија и национално питање. 61/62 (2000) 93–102
- САМАРЦИЋ, Момир
 – Влада Јована Ристића и железничко питање у односима са Турском 1880. године. 65/66 (2002) 55–67
 – Елена Хаџиниколова: *Србско-турската војна, Русија и Западна Европа през 1876 г.*, Софија 1999. (Приказ). 65/66 (2002) 334–336
 – Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године. 69/70 (2004) 291–313
 – Једно сведочанство о разграничењу Србије и Бугарске 1879. године. 65/66 (2002) 263–270
 – Крњство Манчев: *История на балканските народи (1918–1945)*, Софија 2000. (Приказ). 65/66 (2002) 338–341
 – Српско–руски спор о граничној линији између црногорског округа и кулског среза 1878–1879. године. 69/70 (2004) 77–96
- СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
 – Друштвена и политичка ситуација у Радомирској кази и околини по ослобођењу 1878. године. 61/62 (2000) 187–194
 – Михаило Војводић: *Стојан Новаковић и Владимир Карић*. (Приказ). 69/70 (2004) 344–345
 – Учесће устаника и добровољаца из неослобођених крајева Србије у одбрани тековина Првог српског устанка. 69/70 (2004) 37–48
- ТОЧАНАЦ, Исидора
 – Владан Гавриловић: *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001. (Приказ). 65/66 (2002) 313–314
 – *Перо и новост*. *Српско друштво у сећањима*, зборник радова, Београд 1999. (Приказ). 61/62 (2000) 291–292
- ТУБИЋ, Драган
 – Др Федора Бикар: *Сенјандреја у огледалу прошлости*, Нови Сад 2003. (Приказ). 67/68 (2003) 271–273
- ХАРДИ, Бура
 – О протоку људи и путним правцима Југоисточне Европе средином XIII века. 67/68 (2003) 37–49

ХРАБАК, Богумил

- Рурална привреда Баната 1919–1931. године. 63/64 (2001) 251–275

ЧУЉАК, Милан

- Из историје једне граничарске породице, племићска повеља Илије и Јефте Новића. 61/62 (2000) 27–70

ШЕВЧЕНКО, Сергеј И.

- Старатељство над српским избеглицама у Јелисаветграду у јесен 1916. године. 65/66 (2002) 279–285

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: +381–21/420–199
e-mail: jboarov@maticasrpska.org.yu
www.maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 71–72. свеску 18. децембра 2005. године
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор: Мирјана Зрнић
Коректор: Мирјана Зрнић
Преводиоци резимеа: проф. др Томислав Бекић,
проф. др Предраг Новаков и академик Никша Стипчевић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Ласер студио, Нови Сад
Штампа: Идеал, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије